

گوشه‌های گوردهی

9

مجلس علماء العرب والمسلمين

میتا قورہ داخی

2001

منتديات اقرأ الثقافي

المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب

www.ingenta.com

كۆمەلگاي كوردى

ۋ

پەرەسەندى ناسروشتى

مەكتەپ نەشرىياتى

2001

ناوی کتیب: کۆمهڵگای کوردی و پهرسه‌ندنی ناسروشتی

باهەت: لیکۆلێنهوه

نووسینی: عەتا قەرمەزانی

نێراژ: ٥-

ساڵ: ٢-١

چاپی: یەکەم

چاپخانه: داناز

ژمارەى سەباردن: ٥٦١ یى وەزارەتى روشنبیری ساڵى ١-٢ى درلوه‌تى

له‌بلاو کراوه‌کانى بنکەى ئه‌دهبى و رووناکبیری گه‌لاویزه

سێمانى - گۆڤى عەلى ناجى (٢٢٥٠٧)

مالى له‌چاپدانه‌وى پارێزراوه

ئاۋەرۇك

۱-پېشەكى

۲-رۇلى تۇپۇگرافىيا لە شىۋاندنى گەشەى سروشتى كۇمەلەيتى
كۇمەلگاي كوردىدا.

۳-خىلايەتى كوردى و ئاستەنگەكانى بەردەم دروستىۋونى
فېدراسيۇن.

۴-دروستقەبوونى ئاۋەندى ئابورى لە كوردستاندا.

پېښه كى

خوښنەرى خۆشەويست ئەمەى له دووتوئى ئەم كتنېبەدا دەيخوئىنيتەرە
هەرلېكە بۇ ئاخوتن لەسەر بښيادی پېښهئىرانەى كۆمەلگای كوردى و
له هەمان كاتيشدا قسەكردن له بارەى ئەو ھۆكارە ناوخۇبيانەرە كە رۆلى
لەبەرچاويان هەبوو له شىواندنى سروشتى پەرەسەندنى كۆمەلایەتى
كۆمەلگای كوردیدا، كە يەكئىك له سەرەكى ترينى ئە ھۆكارانەش
بريتىيە له ئالەبارى تۆپوگرافىيای كوردستان. تۆپوگرافىيای ئالەبارى
ئالۆزى كوردستان ھەر له ديزەمانەرە كارى له شىوانى نيشتەجئى بوون
كردوو ھەوش له ئاستىكى تردا رۆلى نىگەتيفى ھەبوو لەسەر پەرت
و بلوكرەنەرەى خيئل و عەشیرەتەكانى كورد بە جۆرىكى ئەرۆكە
ھەريەكە پانتاييەكى جوگرافى ديارى كراو بكا تە جوگرافىيای خۆى و چ
نیشتهجئى بووبىت چ كۆچەرى له سنوورى ئەرۆ قەلەم ھەودا ژيان
بگوزەرنئى. ئەمەش بۆتە ھۆى داخرانى خيئل و عەشیرەتى كوردى بە
رووى خۆیدا داېراو و بئى پەيوەندى لەگەل خيئل و عەشیرەتەكانى تردا،
كە ئەنجام ئەم حالەتى داخرانە عەقلى تاكەرەوى و ستراتيژى تەنيا ھەر
خۆمى له كۆنەستى كۆمەلایەتى كوردىدا دروستكردوو كە ئەو
عەقلىەتەش تاكو ئىستا كاردەكات و يەكئىكە له ھۆىە سەرەكەكانى
مانەرەى كۆمەلگای كوردى له حالى دواكەوتووى و پەرەوازەى و
نەگەيشتوو بە ئاستى دروستكردنى دامەزراو كۆمەلایەتییە بالاكاندا كە
له سەروى ھەموويانەرە دەولەتە.

ئەگەر بەھاتىبا كورد تەنیا كەموكورتىك كە ھەيىت ئەو تۇپۇگرافىيا نالەبارە بوايە ئەوا دەشیا ھىزى پايە ناوخۇيىيەكانى تىرى پەرەسەندىنى بەجۇرنىك كارىان بىكرادىيە كە كەموكورتى فاكىتىرى تۇپۇگرافى ئەو رۇلە كارىگەرەى ئەيىنیايە، بەلام بە پىچەوانەوۋە لاوازى فاكىتىرەكانى تىرىان لاوازى پايەكانى تىرى بوون بە ھۇكارىك بۇ ئەوۋى رۇلى تۇپۇگرافىيائى نالەبار بە ئاشكرا دىيارىت و سىروشتى پەرەسەندىنى كۆمەلەيەتەش تىروشى لادان بىكات بەجۇرنىكى ئەوتۇكە كۆمەلگای كوردى بىكاتە كۆمەلگایەكى تايىيەتى ئەوتۇكە نەشىت بەپىنى پىنومەرە گىشتى و جىيەنەيەكان بۇ لىكىدانەوۋى پەرەسەندىنى كۆمەلەيەتى ئەم كۆمەلگایە لىك بىرىتەرە، بەلكو پىنوىستى بەوۋە بىت كە بەپىنى شىكىردنەوۋى تايىيەتمەندەنى خودى بىيادى ئامادەى خۇى لىك بىرىتەرە. ھەر لىرەوۋە ئەتوانىن بلىن كۆمەلگای كوردى كۆمەلگایەكە لە رووى گەشەى كۆمەلەيەتەرە نە ھاروشىوۋى كۆمەلگە گەشە ئاسايىيەكانە لە نەوونەى كۆمەلگای رۇژناوایى، نە ھاروشىوۋى تەواوۋەتى كۆمەلگە رۇژەلەتەكانە لە رووى بىيادو پەرەسەندەوۋە بۇيە بە پىنومەرى ھىچ كام لەو كۆمەلگایانە ئاپىيورىت.

دىيارە ئەوۋى جىنگاى سىمىنچە ئەوۋىيە كە سىمىربارى نالەبارى تۇپۇگرافىيائى كوردستان و دەورى لە شىواندىنى پەرەسەندىنى سىروشتى كۆمەلەيەتى كۆمەلگای كوردىدا، دىسان نە خىلەيەتى كوردى گەشەتۇتە ئاستى پىكىھىننى فىدىراسىيۇنى خىلەيەتى و لەوئىشەرە بىنەماى دروستىكرىنى ئەولەتى خىلەيەتى كوردى فەراھەم بىوایە. نە ئابورى بەجۇرنىكى ئەوتۇكە كوردستاندا كۆپۇتەرە كە ئاوەندى ئابورى دروست بىوایە و ئابورى رۇلى لە بىزاندىنى مېژۇردا بىيىنیايە. لىرەدا ھەولمان داوۋە ئەم سىن تەومەرە بىكەيە بىنەماى لىكۇلەنەرە لەسىر پىكەھاتەى كۆمەلەيەتى كۆمەلگای كوردى و لەوئىشەرە ھەم ئاخاوتن لەسىر ئاسىروشتى شىواى گەشەى كۆمەلەيەتى كۆمەلگای كوردى بىكەين، ھەم

لەوە بدوینین کە چۆن ئەم ھۆکارانە دەوریان بینیوو لە تیکەل بوونی قوناغە میژوییەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردی دا و چۆن لە ئەنجامی ئەوەشدا سەرچەم چین و توێژەکانی کۆمەڵ بەنیو یەکداچوون و هیچ چین و توێژنکی کۆمەڵایەتیش نەبۆتە خاوەنی خاسیت و سیمای چینیایەتی و کۆمەڵایەتی خۆی بەمەمان شیوەش نەگەیشتۆتە ئەو ناستەیی کە رۆلی کۆمەڵایەتی خۆی ببینیت.

دیارە ھەر کە موکورتیەک لە سروشتی پێکھاتنی چین و توێژە کۆمەڵایەتیەکانی کۆمەڵگای کوردی دا پەیوەندی بەو شیواندنەوە ھەیە کە لە شیوازێ گەشەیی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگایەدا رویداوە کە بێگومان سەرھەڵدانی ھەستی نەتەرەیی کوردیش پەیوەندی بەو شیوازەیی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگایە ھەیە، دیسان دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کە یەگەرتنەوێ ئەم کۆمەڵگایە یەکبوونی ئەو کاتە دەگاتە ئەنجام کە ھەستی نەتەرەیی بەجۆرێک گەشە بکات و پەرە بسەنیت کە دیواری نیوان خێل و عەشیرەت و عەقل و ستراتیژی خێلایەتی ھەلوەشیننیتەوێ عەقل و ستراتیژی نەتەرەیی جیگایان بگرتنەوێ، بۆ ئەم سەردەمەش تەنیا لەکاتی بالادەستبوونی ھەست و ھوشیاری نەتەرەیی و ھەر بەو پێیەش دروستبوونی عەقل و ستراتیژی نەتەرەویی کوردیدا دەشێ پرسۆزەیی سەرەخۆیی کوردستان و دروستبوونی دەولەتی کوردی بگاتە ئەنجام، کە دیارە ئەوەش ئامانجی بزوتنەوێ نەتەرەیی کوردە چ بانگەشەیی بۆ کرابێت یان تاکو ئێستا لەبەر زۆر ھۆکار پەردەیی لەسەر نرابێت.

٢٠٠٠/١٠/١٨

بەشى يەكەم

رۇلى تۇپۇگرافىيە شىۋاندىنى كەشە سىروشتى
كۆمەلەيتى كۆمەلگە كوردىدا

سەرەتا

قەسەكردن لەسەر جوگرافىيا بەو مەبەستە نىيە كە جوگرافىيا بىرىتى بىت لەو رووبەرانى لەسەر نەخشەى جوگرافى دىارى كراوو بەپىى ژمارەى هىنەكانى پانى و برىژى يان بەپىى سىنورى سىياسى و پىنگەى جىيۇپۇلەتىكانە دەست نىشان بىكىت. بەلكو ئەم لىكۇلىنەو مەبەستىيەتى كارىگەرى سىروشتى جوگرافى و پىنگەتەى جوگرافى كوردستان و رۇلى تۇپۇگرافىي كوردستان لەسەر گەشەى كۇمەلەيەتى كۇمەلگەى كوردەوارى دىارى بىكات و جىكەوتى ئەو كارگەرىيانە لە شىواندىنى پىنگەتەى و پەرەسەندىنى كۇمەلگەى كوردىدا بخاتەپوو. بە واتايەكى دى رۇلى ئەم كارىگەرىيانە لە شىواندىنى پىنگەتەى و پەرەسەندىنى كۇمەلگەى كوردىدا دىارى كات. بە واتايەكى تر ئەم لىكۇلىنەو مەبەستىيەتى پەيوەندى نىوان سىروشتى جوگرافىي كوردستان و مىژووى گەشەى كۇمەلەيەتى كۇمەلگەى كوردى بدۇزىتەو. لە درىژەى باسەكەشدا مىتۇدىكى تايبەتى لىكۇلىنەو سىوسىيۇلۇژى لەبەر نەگىراو. بەلكو ھەلەلداو لە پىناوى ئامانجى سەرەكى باسەكەدا مىتۇد رىبازە جىاوازەكانى لىكۇلىنەو توپۇزىنەو كۇمەلناسى بەكاربەنرەت. بىنگومان جىنگەى خۇيەتى ھەر لەم سەرەتاو نامازەش بۇ ئەو بەكىن كە دەبى توپۇزىنەو ھەر لايەنىكى كۇمەلەيەتى كۇمەلگەى كوردى راستەوخۇ لەنىو خودى پىنگەتەى ئەم كۇمەلگەيەو دەست پىن

بكات و پشت به شيگردنه‌وهی بنيادی پيڭهينهری کۆمه‌لگای کوردی
خوی به‌ستیت.

جوگرافیا له دوو رووه‌وه ده‌کړت به بنه‌ما بۆ قسه له‌سه‌رکردن،
یه‌که‌میان جوگرافیا وه‌کو بنه‌مای زه‌مینیه‌ی دروستکردنی میژوو.
دووه‌میان جوگرافیا وه‌کو سروشت، ئه‌و سروشته‌ی که له کۆتایی
عه‌قلانیه‌تی کلاسیکه‌وه بوو به‌ مه‌نزله‌گای له‌باوه‌ش گرتنه‌وه‌ی مروقی
راکردو نئو پرۆسیسی ئالۆزو میکانیزمه‌ جوته‌ی سه‌رحه‌م توخم و
ره‌گه‌زه پيڭهينهره‌کانی شارستانی رۆژناوا له‌ شینوازیکی ئورگانیدا که
هه‌ستی رۆمانسی و له‌لایه‌کی ترشه‌وه غه‌ریزه‌ی سه‌ره‌تایی بوون چۆن
له‌و قۆناغه‌دا مروقی پال ده‌نا هه‌تا له‌و ژینگه‌ ئالۆزه‌وه بگه‌رپته‌وه بۆ نئو
سروشت و بۆ ئامیزی ژبانی ساده‌و سه‌ره‌تایی نئو سروشت. ئه‌وه‌ی ئه‌م
لیکۆلینه‌وه خوی پێوه خه‌ریک ده‌کات بریتی به‌ له‌ مامه‌له‌کردن له‌گه‌ل
جوگرافیدا وه‌کو زه‌مینیه‌و بنه‌مای دروستکردنی میژوو.

هه‌لبه‌ت جینگای خۆیه‌تی ئاماژه‌ش بۆ یه‌وه یکه‌ین که قسه‌کردن له‌سه‌ر
میژوو و په‌ره‌سه‌ندنی کۆمه‌لایه‌تی به‌پێی میژوو مه‌به‌ست نه‌
لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی مارکسیانه‌ی یه‌ک لایه‌نه‌یه. نه‌ روانینیشه‌ بۆ میژوو و
شارستانییه‌ت له‌ تیروانینی مارکس یان هیگله‌وه به‌ته‌نیا روانینیشه‌ له‌
روانگه‌ی هه‌یچ فه‌لسه‌فه‌و ئایدیۆلۆژیاو ئایینیکه‌وه به‌شینه‌وه‌یه‌کی
سه‌ربه‌خۆو دا‌پراو له‌ فه‌لسه‌فه‌و ئایدیۆلۆژیاو ئایینه‌کانی تر. مه‌به‌ستمان
ئه‌وه‌ نیه‌ که وه‌ها سه‌یری میژوو بکه‌ین که هه‌لینگی درێژکراوه‌یه‌ له‌
کۆمۆنه‌ی سه‌ره‌تاییه‌وه بۆ کۆمۆنه‌ی بالا، یان په‌راندنه‌وه‌ی کۆمه‌لگا بۆ
گه‌شتن به‌ رۆحی ره‌هاو گۆڕینی و بلن‌دبوونی بۆ ئاستیکی پێناسه‌
نه‌کراوی تر له‌ رۆی هۆشیارییه‌وه، هه‌روه‌ک لیڤه‌دا ئامانه‌وێت به‌
چاویکی لایه‌نگرانه‌ سه‌یری هه‌یچ بۆچوون و تیۆریک بۆ په‌ره‌سه‌ندنی
کۆمه‌لایه‌تی و سروشتی ده‌سه‌لات و گه‌یشتنی کۆمه‌لگا به‌ ئاستی
پيڭهينانی ده‌وله‌ت بکه‌ین، به‌لکو لایه‌نگری یه‌ک بۆچوون ده‌که‌ین که

ئەۋىش ئەۋەيە بزوئىنەرى مېژۇۋى ھەر كۆمەلگايەك لەناۋ بىنيادۋ
 پىنكھاتەي ئەۋ كۆمەلگايەۋە دروست دەيىت و سەرھەلدەدات و دەشنى نە
 لە بزوئىنەرى مېژۇۋى كۆمەلگاكانى تر بچىت، نە ۋەكو ئەۋانىش كار
 بكات. بەلام ئەۋەي كە جەختى لەسەر دەكەين ئەۋەيە كە كارىگەرى
 دەرەكى جگە لە رىنگا خۇشكردن و بارو دۇخ ئامادەكردن و زەمىنە
 رەخساندن ناتوانىن دەۋرىكى زىاترى لە دروستكردنى مېژۇۋى
 شارستانىدا ھەيىت.

دەشنى تىخروانىنى ئىمە لە بارەي پەرەسەندنى كۆمەلەيەتى ئەم
 كۆمەلگايە جياۋاز بىت ئەۋەي لە رابردۋەۋە تاكو ئىستا كارى پىنكراۋە
 كە ئەۋىش لە ھاۋشىۋەكردنى سەرچەم دياردە كۆمەلەيەتتەكاندا لەگەل
 كۆمەلگا جۇزۋاجۇرەكانى تردا خۇي دەيىنئەۋە. بە مانايەكى تر ئىمە
 دەمانەۋىت پىن لە سەر ئەۋە دايگىرىن كە كۆمەلگاي كوردى كۆمەلگايەكى
 تايبەتە و جياۋازە لە كۆمەلگا ئاسايىيەكان بۇيە دەيىن بە مېتۇدو رىبازى
 تايبەتەش ئاخاۋاتنى لەسەر بىكرىت و دەيىن ھەر ئاخاۋاتنىكىش لە
 بارەيەۋە لەسەر بىنەماي شىكردنەۋەي بىنيادى كۆمەلەيەتى خودى ئەم
 كۆمەلگايە بىت نەك لەسەر بىنەماي تىۋرە ئامادەكان و لەسەر بىنەماي
 ھاۋشىۋەكردن لەگەل كۆمەلگاي گەشە ئاسايىيەكاندا قىسە لەسەر
 كۆمەلگاي كوردى بىكرىت و بەۋەش دەرگاي كاركردن و شىكردنەۋەي
 بىنيادى كۆمەلەيەتى ئەم كۆمەلگايە دابخرىت.

ئەگەر سەرنجى چەمكى ئەرستۇيى بىدەين بۇ گەشەي كۆمەلەيەتى و
 شارستانىيەت و تەننەت بۇ ھەر كىردارو پىرۇسىنىكى كۆمەلەيەتى و
 غەيرى كۆمەلەيەتەش، تەننەت بۇ دياردە گەردۋىيەكانىش ئەۋا ھەموو
 يەككە لەم دياردە جۇزۋاجۇرەنە ئاراستە جۈلەيەكى ھەيە كە لە
 سەرەتاۋە دەست پىندەكات و بۇ ھەلەكشكان و بۇ لوتكەۋ پاشان قۇناغى
 ۋەرچەرخان بەرەۋ داپمان و ھەرەس ھىنان و كۇتايى دەست پىندەكات.
 لىزەۋە دەشنى ئەۋ پىرسىيارە سەرھەلدەدات ئايا كۆمەلگاي كوردى كە

ئىستا لە پەراوێز لە دەروەى مێژودايە هېچ سوپىكى پەرسەندى
 نەتۆى بىنوو كە گەشتبىتە لوتكەو شارستانىتى بەرەم هېنايت و
 پاشان قوناغى پىربوون دەستى پىكردين و لەوێشەو جولەى بەرەو
 هەرس و كۆتايى دەستى پىكردين؟ بىگومان هېچ بەنگەيەكى
 تۆماركراو لەو بارەيەو لە ئارادا نە، لەلەيەكى تریشەو سەرچەم ئەم
 كۆمەلگايەى كە گەشتوونەتە لوتكەى پەرسەنديان لە قوناغىكدان
 دواتر هەرسىيان هېناو ئەو چۆرك نە پاشماوى ئىدارى و
 شارستانىتيان لە پاش بەجىماو كە تاكو ئىستاش زىندووى ئىوان
 دەسەلمىنىت، باشتىن نموونەش گرىك و رومان و گەلانى دىرىنى
 مەژۆتاماو ميسرە كۆنەكان و.. تاد.

كۆمەلگاي كوردى لە رابردودا ئەگەشتۆتە ئەو ئاساتەي گەشەكردن، ئىستاش ھەر لە پەراويزدايە. بىگومان كۆمەلە ھۆكاريك لەو بوارەدا دەوريان بينيۋە كە ھەموويان پىكەرە بوونەتە ھۆي شيواندى پەرەسەندى كۆمەلەيتى ئەم كۆمەلگايە مانەوي لە پەراويزدا. ئىمە ليژەدا دەربارەي يەككە لەو ھۆكارانە دەورين كە ئەويش رۆلى تۆپوگرافياي ئالەبارى كوردستانە لە بوارى شيواندى شيۋازى سروسىتى دابەشبوونى دانىشتوان و چۆنىتى نىشتەجى بوون و دروستبوونى شارەكانى كوردستان و ئاست و سروسىتى بەرھەم ھيئان و كاركردنى ھەموو ئەمانەش پىكەرە بۆ شيواندى شيۋازى سروسىتى گەشەكردن و پەرەسەندى كۆمەلەيتى كۆمەلگاي كوردى. ديارە بۆ قسەكردن لەسەر ئەو بابەتەش دەبىن بگەپىنەو بۆ توژنەو بۆ بىكەتەي جوگرافيا و تۆپوگرافياي كوردستان.

سروشنى جوگرافىيە كوردستان

جوگرافىيە كوردستان خامنى خەسلەت و سىفەتلى خۇيەتلى دەشتى
زۆر جوگرافىيە تىرىش مەبەن كە ھاوشىۋە ھاۋاسىيەتلى جوگرافىيە
كوردستان بىن و كۆمەلگەكانىشيان بە سروشتى قۇناغەكانى پەرەسەندى
كۆمەلەتەيان بېرىيەت، بەلام ديارە زۆر ھۆكەرى تر لە جوگرافىيە
تۆپۇگرافىيە شەرتلى جوگرافىيە كوردستاندا رىگەيان بۇ ئەرە
خۇشكردىۋە كە جوگرافىيە نەتوانىت دەرتكى شەرتلى مەبەت لە
دروستكردى شەرستانىتەدا كە بە گۆرەرى ئەرە جوگرافىيەيانە تر كە
ھاوشىۋە كوردستان شەرتلى ھۆكەرە يارمەتلى دەرانە بۇ شەرتلى
پەرەسەندى كۆمەلەتەيان بونىيان نە.

جوگرافىيە كوردستان ۋەكۆزەمىنە نىشتەجى بونىيە كورد كە
دەشتى بە نىشتەمانى كوردىش ئاۋبىرىت لە روى تۆپۇگرافىيە
ئاۋچەيەكى ئالۋەرە بۈرى رىيان تىيادا ئاسان نە، تەنەت لە مېژۋى
نۆشتەدا داھىئەنەكانى زانست و تەكنۇلۇژيا لەم جوگرافىيەدا
نەيتۈانىۋەرە دەرتى كۆنترۇلكردى سروشت بېيىيەت و بگرە تاكو
ئىستاش دەشتى ۋەھا سەيرى كوردستان بكرىت كە جوگرافىيەكى
ئاشكەنەكراۋە، لە روى تۆپۇگرافىيە ئەم جوگرافىيە پىكەتۋەرە لە
چىيە سەخت و گردو بان و دۆل و ئاۋبەناۋ دەشتى تەسكىشى تىدەيە.
زۆرەي زۆرى چىكان بە دارستان داپۇشراۋن جگە لە چەند جىگەيەكى
سەخت كە بەھۋى بەردو تاۋىرو لىژىيەۋەرە دەرەختيان لىنەپراۋەرە.

ئاووهوای کوردستان که بریتییه له بهشیک له پینکهنهیری تهتموسفیری
 ئهم ولاته ئاووهوایهکی ناله باره، زستانی ساردو سهخت و بههارو
 پایزی کورت تهمن لهگهڵ هاوینی دوورو درێژو وشک. بهشیوهیهکی
 گشتی دهتوانین بڵین که سال له کوردستاندا له دوو وهزی سهرهکی
 پینکهاووه. زستان و هاوین.

ئهم بارهی ئاووهوایه سهر باری پینکهاتهی خاکهکهی نهک ههر کاری
 له باری سایکولۆژی و میزاجی مرۆفی کورد خردووه به لکو روڵیکسی
 دیاری لهگهشهیه عهقلی و هوشی مرۆفی کورددا بینوووه له ناستیکی
 قولدا کاری له چۆنیتی پهرسهندن کۆمه لایه تیش کردووه. چونکه
 ئاووهوایه دورنکی کاریگری هیه له سروشتی پینکهاتنی باری عهقلی
 و زیهنی و معنهوی کۆمه لگادا، ههروهک خودی ئاووهوایش فاکتهیری
 سهرهکیه له پینکهنانی ژیرخانی ئابووری و ریکخستنی شیوازی
 پهرسهندن کۆمه لگادا. ههروهک له روانگی تیۆری کۆمه لایهتی
 مارکسیهوه ئابوری بزۆینهیری میژوو. دیاره ئیمه لیڤه دا مه بهستمان
 ئهوه نیه که راستی ئهوه قسهیه بهسهلمینین به لکو به پینوانهوه ئهگهر ئهوه
 بۆچوونه بۆ کۆمه لگا گهشه ئاساییه کانیشت راست بووینت، ئهوا بۆ
 کۆمه لگا دواکهوتوو، پاشکۆ خیلایه تیه کانی وهکو کورد ههرگیز راست
 نیه، چونکه فاکتهیری بزۆینهیری میژوو له کۆمه لگای کوردیدا له دهرموی
 فاکتهیری ئابورییه. دیاره ئهوهش ئهوه ناگهیه نیت که ئابوری گرنگ نیه
 یان ناتوانیت ئهوه دهره ببینیت، نه خیر به لکو مه بهست ئهوهیه له
 کۆمه لگایه دا ئابوری له بهر دواکهوتنی و شیواندن به هۆی کاریگری
 ناله باری تۆپوگرافیاوه نهیتوانوو ئهوه دهره ببینیت.

کوردستان به ولاتی چیا بهناوبانگه، ئهوهش بۆ مرۆفی کورد له رووی
 معنهویهوه مایه ی شانازی پینوه کردن بووه چیا به هیماهی سهر بهری
 و شکۆمندی زانیوو، بهبێ ئهوهی دهرکی بهوه کردبیت که ئهوه چیا یانه
 هۆی بهشیکی زۆری به دهبهختیه کانی ئهمن وهکو نهتهوه وهکو

كۆمەلەش. دابەشبوونی چياكانی كوردستان دوو خەسلەتی تایبەتیا
 ھەيە. ھەكەمیان بە پانتایی جوگرافییای كوردستان بەھەر ئاراستەيەك
 چيايەك دەگرت، بە دوایداو زیاتر لە شیوەی ھێلێ تەرییدا چيای تر
 دیت. نێوان ھەردوو چيا یان دوو زنجیرە چيا، دۆلێك، شیونك یان
 دەشتێكی ھەودا تەسك ھەيە كە بواری دروستبوونی چەند گوندێكی
 بچووکی تێدا بۆتەو ئەویش بەپێی ئەو زەوی و زارەي كە لەویدا ھەيە
 بەپێی ئەو زەوی و زارەي بۆ كشتوكال دەشینت و بەپێی ئەو ریزەي
 بەرھەم كە تیايدا دەشن بەرھەم بەینریت، ھەروەھا بەپێی ئەو لەوەرگا
 پاكرژی كە ھەيەتی بۆ بەخێوکردنی مەروماڵات و خەلكی تێدا دەژی.

خەسلەتی دووھمی چياكانی كوردستان ئەوھەيە كە ئاراستەيەكی چەق
 بەستنیان بەرھە ناوەندی كوردستان ھەيە. واتە سەرباری ئەوھەي كە
 چەند زنجیرە چيايەكی دیار كەوتوونەتە سەر بەشی زۆری سنوورەكانی
 كوردستان بەلام ھەتا بە ئاراستەي ناوەندی كوردستان بھوات لە رووی
 تۆپوگرافیاو سەختەر دەبێت، واتە چەق بەستنی چياكان بەرھە ناوەند
 وای كردووە كوردستان لە بەشە ناوەندەكەیدا وەكو قەلایەكی سەربارزی
 پتەو خۆی بنوێنێ كە بە چوار دەوریدا بەگشتی و لە باكورو باشووردا
 بەتایبەتی بارێكی داخووران یان ئاراستە رۆچوون بۆ دەرھەي كوردستان
 ھەبێت.. بەشیوەيەكی گشتی نەتوانین بڵێن كوردو چيا لێك جیا نابنەو
 ھەر كە دەشت دەستی پێكرد ئیتر كوردەكان بەجێی دیلن بۆ عەرەب و
 تورك، تا نزیك دەریاچەي وانیش بۆ ئەرەنیەكان^(١).

ئەم قسەيەش راستی ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێت كە كوردەكان
 رەگەزێكی چیانشین و بەخۆپسك ئسارەزوی ژێسانی نیو ئەو
 تۆپوگرافیايان ھەيە بۆیە ھەر كە دەشت دەستی پێكرد بەجێی دەھیلن
 بۆ كەسانی تر. یان ئەو دەگەيەنێت كە ھەر لە بنەرەتەو نیشتمانەكی
 ئەمان لە چيا پێكھاتوو و خۆیان لەسەر ئەو زەمینەيە ناسیوو و تەنیا
 ئەوینان بۆ ژیاانی خۆیان ھەلبژاردوو. ئەم بۆچوونە لە كەلتوری كوردی

و تەنەت لە پانتایی نەستی کۆمەلایەتی کوردیشدا جینگای گرتوو کوردو چیا وەکو دووانەیەکی لێک جیا نەکراوە سەیر دەکرێن و تەنەت تاکو ئێستاش مەزگەڵ چیا نەشی کورد بە چاویکی کەمتر سەیری کوردی ناوچە دەشتیە تەسکەکانی کوردستان دەکەن، وەکو ئەوەی پێیان وابێت دەشت یەکێکە لە ھۆکارەکانی دواکەوتن.

بە ھەر حال سەروەتی ژیا نیش لە کوردستاندا وەھا خۆلقاوە بە پێکراوە کە ئەو کەسە لە ئالۆزترین زەمینە جۆگرافی ئەم وڵاتەدا ژیا بێت بە لە پێشتر پێرۆزتر سەیری خۆی کردووە و بگرە سەیری کراوە، رەنگە ئەمە لە روویە کەو رەستیەکی تێدا بێت چونکە دانیشتوانی شوێنە سەختەکانی کوردستان کە ئەویش ناوچە چیا ییە سەختەکان دەگرێتە وە باشتر توانیویانە پارێزگاری لە رەسنا یەتی کوردی و داب و نەری و سیمای کوردایەتی بکەن بۆ نمونە دەتوانین سەرنجی ھەورامان بدەین کە دەشتی لە ھەموو شوێنیکی کوردستان زیاتر رەسنا یەتی کوردایەتی تێدا پارێزرا و بێت.

لە بارە سەختی ناوەندی کوردستان وە مارتەن قان برونسن دەلێت: ناوەندی کوردستان لە چیا ی سەخت و یاخی دەست پێنەگە یشتوو پێکھاتوو (۲). ئەمەش ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات ناوەندی کوردستان کەمتر بۆ ژیا ن و گۆزەران دەشتی چونکە لە ناوچە یەکی وەھا سەختەدا نە دەتوانی ت بنەماکانی سەقامگیر بوون و ناوەدانکردنەو بەدی بھێنرێت، نە دەتوانی ت بەرھەم بھێنرێت لەبەر ئەوە ئەو ناوەندە وە کەلایەکی سەخت بەلام چۆل نەمینی تەو ئەمەش بۆ خۆی یەکی کە لە ھۆکارەکانی لاوازکردنی ناوەند دروست بوون لە کوردستاندا. ئەگەر لە ناوەندی جۆگرافی کوردستان وە بەرھەم ھەر لایەکی بە ئاراستە ی سنوورەکانی بپۆیت ئەوا ھێدی ھێدی رووبەرۆی گەردو بان و پاشان دەشتەکان دەبێتە وە کە ئەوانیش واتە دەشتەکان باشترین زەمینە کە لە دێرژمانەو مەزگەڵ تێدا نیشتەجێ بوو و گوندو پاشان شارێشیان

تیادا بنیادنراوه. به لأم بهشی ناوهندی کوردستان له بهر شو شیوه چەق بهستنه ی چپاکان و نه بوونی زهوی کشتوکالی نه یقوانیوه شار دروست بکات. بگره به تهواوی بوازی گوند تیا دروستبوونیشتی نه بووه نهویش له بهر نالهباری شو پینکها ته جوگرافییه و نه بوونی زه مینه ی له بار بۆ نیشته جئ بوون نه مهش بۆته هۆکاریک بۆ مانه وهی کوردستان له سنوری داخراوی پاکژو له مهرگادا که نهویش زیاتر خاسیتی جوگرافیای سروشستی هیه نهک جوگرافیایهک که کۆمه لایه تی بوونی له سهر دروستبووینت. دیاره جینگای خۆیه تی لیڤه دا ناماژدهش بۆ شهوه بکرنیت که جوگرافیای کوردستان له بهر زمستانی ساردو سپو هه ندی جاریش کهم باران و دوورو دریزیش له بهرام بهر هارینی گهرم و وشک و کهم ناوو دوورو دریزدا ته مانه ت وهکو له مهرگا و پاوه ندیک په سه ند نیو له هه مان کاتدا شه باره درزیه ی هه ردوو وهرزه که خه لکه که ی ناچار کردوو گهرمیان و کوێستان بکه ن و سامانی ئازهلایشی هینده گه شه سه ندو نه یینت.

کۆچ و رهو و گهرمیان و کوێستان که یه کیک بووه له خاسیته دیاره له بهر چاوه کانی خنلایه تی کوردی له شه نجامی باری نالهباری تۆپوگرافیا و ناوه وهوا و لاوازی له مهرگادا دروستبووه. باری سهخت و دوورو دریزی هه ردوو وهرزی زستان و هاوین خه لکه که ی ناچار کردوو گهرمیان و کوێستان بکه ن و سامانی ئازهلایش هینده گه شه سه ندو نه یینت که ببینته سه رچاوه و بته مایه کی ده وه له سه ندو به هیزنی داها تی نه ته وه یی و ناوه ندی شابوری دروست بکات. کۆچ و باری گهرمیان و کوێستان باریکی شلوقی ژیا نی دروستکردوو و مرقفی کورد نه یقوا ووه تیندا هه ست به په یوه سته بوونی رۆحی خۆی به خاکه وه بکات له بهر شه وه ی هه ردوم له کۆچدا بووه، شوێنیکی تایبه تی به مه نزلگا و نیشتمانی هه میشه یی خۆی نه زانیوه، هه تا هه ست بکات بوون و ژیا ن و ناسنامه ی شو بهر خاکه وه به ند. ده شی کۆچ و کۆچباری و گهرمیان و

کورێستان له خێلایه تی کوردی دا یه کێک له هۆیه سه ره که کانی دوا که وتن و درهنگ سه ره له دان و خه ملاندنی ههستی نیشتمانی و نه ته وه یی بووبیت لای کورد. ته نانه له قوناغه کانی دواتریشدا خێله کۆچه ره کانی کورد ده ورێکی ئه وتۆیان نه بووه له به شداری کردنی بزوتنه وه کانی کورددا. به لکو به پێچه وانه وه رابه رایه تی بزوتنه وه نه ته وه ییه کانی کورد له دوو سه ده ی رابروودا شیخ و رابه ره ئایینی یه کان و ئه و ئاغا و به گانه رابه رایه تیان کردووه که له کۆنه وه نیشته جی بوون. که واته په یوه ندیه کی پێچه وانه له نیوان گه رمیان و کورێستانی خێلی کوردو سه ره له دانی ههستی نیشتمانی و نه ته وه ییدا هه یه.

تۆپۆگرافیا ی ناله باری کوردستان له لایه ک رینگای له به رده م نیشته جی بوون و به ره و پێدانی کشتوکال و ئاژه له داریدا ته سک کردۆته وه. له لایه کی تریشه وه خودی پێگه ی جوگرافی کوردستان له رووی سیاسیه وه هه ر له دیزه مانه وه هۆکاریکی سه ره کی بووه بۆ ئه وه ی هه رچۆن کورد له سه ر بنه مای په ره سه ندنی کۆمه لایه تی نه یه تیا وانیوو به گاته ئاسستی دروستکردنی ده ولت، به هه مان شیوه ئه و شوێنه جوگرافیه ی کوردستان رینگای نه داوه له سه ر بنه مای به یاری سیاس ی و له ئه نجامی سیاسه تی نیوده و نه تی دا ده ولته تی بۆ دروست بکرن. ئه مه ش ده مانگێرێته وه بۆ ئه و راستیه ی که کوردستان وه کو خا ک له هه ردوو لایه نی تۆپۆگرافیا و شوێنی جوگرافیا وه له بار نه بووه بۆ په ره سه ندنی کۆمه لایه تی له ئاکامی ئه وه شدا گه یشتنی کورد به ئاسستی دروستکردنی ده ولت، هه روه ها له رووی پێگه ی جوگرافیشه وه که و تنه نیوان کۆمه لی نه ته وه و ده ولته تی خا وه ن به رژه وه ندی یه وه له کوردستاندا، ئه و شوێنکه وه سیاسیه بۆته مایه ی دروستکردنی به ره به ستێکی گه وه ره له به رده م دروستکردنی ده ولته تی کوردی دا له رووی به یاری سیاسیه وه.

پەيوەندى نىۋان تۈپۈگرافىيا و شىۋاز نىشتە جى بوون

مەبەست لە زاراۋى Topography وەسفکردنى يان وىنەى پەر لە وردەكارى جىگاۋ زەمىنەى جوگرافى و خاسىتتەكانى روى زەوى يە لەر جوگرافىيەدا. لەسەر ئەر بىنەمايە مەبەست لە تۈپۈگرافىيەى كوردستان شىۋازى روى زەوى كوردستان و پىنكەتەكانىيەتى لە چىاۋ دەشت و گردو بان و دۆل و شىۋ، لەگەل خاسىتتەكانى خاكى ئەر جوگرافىيەى ناستى گونجاندىن و لەبارى بۇ ژيان و تىدا نىشتە جى بوون.

پىشتەر نامازەمان بۇ ئەرە كرد كە تۈپۈگرافىيەى كوردستان لە چىاي سەختى يەك بەدۋاي يەكدا پىنكەتتەرە كە لە نىۋانىيەدا بان و گردو دۆل و شىۋ و ھەندى جاررىش دەشتى مەودا تەسك ھەيە كە لە دامىنى ئەر چىايانەداۋ بەتايبەتتەش لە دۆل و شىۋەكاندا كانى و سەرچاۋەى ئاۋ ھەيە كە زۆربەى زۆرى گوندەكانى كوردستان لەسەر ئەر كانى و سەرچاۋە ئاۋىيانە دروست كراۋن. ھەر لىرەشەرە لەردەكەمىت كە يەككە لە ھۆيە ھەرە سەرەكەكانى نىشتە جى بوون لە ھەر جىگايەكدا بوونى سەرچاۋەى ئاۋە.

ئەم بارەى تۈپۈگرافىيەى كوردستان بۇتە ھۆكارى پەرتبوون و دابەران لىكتەر دوركەۋتەۋەى خىزان و بىنەمالەر ھۆزۈ تىرەكانى خىللىك لە يەكتى. ئەمە جگە لەۋەى كە بە تەرۋى سىنۋورى نىۋان دۋو خىل جىاۋازى نىزام ئەر دۋو خىلەى دىارى كىرۋە. ناستى ئەم پەرتبوونە لە پلەيەكدا بوۋە ئەر پەيۋندى و خەسلەتەنەى كە لە سىروشتى پەيۋەندى

خیلدا هن و سەرجهم له سنووری په یو مەندی خوین و دەمارگیریدا
 کۆدەبنەوه لاواز بێت. دیارە په یو مەندیەکانی خوین و دەمار ھۆکاری
 رۆحی و مەعنەوی پێکەو بەستنی ھەموو ئەندام خیزان و بنەمالەو
 ھۆزو تیرەکانی خیلە پێکەو. بە ھەیزبوون و پتەوی پە یو مەندی خوین و
 دەمار یان خزمایەتی دەبێتە ھۆی بەزاندنی سنووری بەرژەو مەندی
 تاییبەتی تاکە ئەندامی خیل و لە پیناوی بەرژەو مەندی یەکە یەکی
 گەرەتەردا ئیش دەکات کە ئەویش لە پلە یەکی بەرژەو مەندی
 پێکەینەرەکانی خیلە لە بنەمالەو تیرەو لە پلە یەکی بەرژەو مەندی
 بەرژەو مەندی خیلە، بەلام دیارە لە پە یو مەندی خیلایەتیدا بەگشتی و لە
 خیلایەتی گوردیشدا بە تاییبەتی بەرژەو مەندی خیل لە سنووری بوون و
 دەسەلات و سنووری جوگرافیای خیل خۆیدا تەواو دەبێت و ئەکە
 ناپەریتەو بۆ دەرەوی خیل و بۆ ھاریکاری لەگەل خیلەکانی تردا بەئکو
 دژو ناکۆک و ناتەباش لەگەل بەرژەو مەندی خیلەکانی تردا و ژۆربە ی کات
 لەبری پە یو مەندی و ھاوکاری، ناکۆکی و دۆژمانیەتی ھەبە لە نێوان خیلە
 جیاوازەکاندا بە واتا پە یو مەندیەکانی خوین و خزمایەتی تەنیا لە
 سنووری دامەزراوی تاکە خیلێکدا ھۆی یەکگرتن و یەکییتی و یەکبوون،
 ئەگینا لە سەرجهم پانتای خیلایەتیدا ئەگەر گۆزانکارییان بەسەردا
 نەبەت و بەرەو بڵندبوون ئەچن ئەوا ناتوانن ببە ھۆکاری لیکتەرتنیک
 بوونەو، دیارە ئەمەش یەکیکە لە ھۆکارە سەرەکیەکانی پەرتبوون و
 لیکتە دوورکەوتنەو لە نێوان خیلەکانی کورددا. دیارە بەلاو ھەمانی
 کەسیتی (تاک) لە سنووری دامەزراوی خیلداو تەواو ھەو لە نێو ھەو
 دامەزراویدا بنیادەنری پێکھاتە ی گۆزی و عەقڵی دەستەجەمیەو بکوژو
 لە نێوبەری گەوھەرەو ماھییەتی تاکە کەسە لەناو خۆدی دامەزراو کەداو
 بوونی تاک بەبوونی دامەزراو خیلایەتیەکیەو بەندەو لە دەرەوی
 بنەمالەو تیرەو خیل جگە لە سەرخیل ھێچ تاکە کەسینکی تر نا مەدەبوونی
 نیە. تاک ی بن ئەسل و رەگەز لە نێو کۆمەلگای خیلایەتیدا تەواو

دەركەوتنى نابىت و بگرە دەشسېرتەمە. لەم بارەيەمە دكتور محەمەد عابد جابرى دەئيت: ھەستکردنى تاکەكەس بەمەوى كە بەشىكى جيانەكراوئە لەو خیلەى كە ئەندامە ئى كۆپوونەمەيەكى مەعەوئەمە لەو تاکەكەسەشدا ھەمیشە ئامادەبوونىك ھەيە پالى دەئيت بۆ بەرجەستەکردنى ئەو ئىنتىمايە ئەویش بە تۆاندنەمەوى كەسىتى خۆى كەسىتى خیلەكەى وەردەگرنست(۲). ئەمە حالەتىكى گەشتىيە لە دامەزراوى خیلەتیداو بگرە يەككە لە ھۆيەكانى پاراستنى دامەزراوى خیلە چونكە ئەگەر ئەندامانى ھەر خیلەك دروست دەكەن كە لە ئەنجامى ھەست كردن بە بوونى خۆیدا ھەنگاوى بەرەو يەكگرتن و دروستکردنى فیدراسیۆن بنیت، چونكە تەنیا كاتىك خیلەكانى كۆمەلگایەك دەتوانن يەكبگرن و فیدراسیۆن دروست بكەن كە ھەست بە بوونى كەسىتى سەرەخۆى خۆیان بكەن.

بەھەر حال ئەم ھۆكارەى كە بوو بە بەرەست لەبەردەم گەشەى سروشتى خیلەتى كوردیدا لە پلەى يەكەمدا شىۋازى ناسروشتى دابەشبوونى خىزان و بنەمالە تیرەكانى تاکە خیلەكە لە كوردستاندا، ئەویش بەھۆى ئالەبارى تۆپۇگرافىيەى كوردستانەمە، بىگومان ھەر ئەو شىۋاندە لە سروشتى خیلەتى كوردىدا بوو تەھۆى شىۋاندنى پەرەسەندنى كۆمەلەتى كوردى.

ھەرەك ئاشكرايە بارى ئالۆزى تۆپۇگرافىيەى كوردستان رىنگاى ئەداوہ سەرچەم ئەندامانى خیلەك يان تیرەيەك يان تیرەكانى ئەم خیلە يان بنەمالەكانى عەشیرەتىك پىكەمە لە ئاۋچەيەكى ديارى كراۋدا بژىن بەلگە ئەم بارە ئالەبارەى ژىنگە پەرت و بلاۋى كروونەتەوہ تەنھا بنەمالەيەك يان تیرەيەك لە شۆنىكى دياردا ژيانيان گوزەرانەوہ نىشتەجئ بوون، بگرە ئەم حالەتە بۆ خیلە كۆچەرى كوردیش راستە چونكە ئەویش بەپىى قەلەمەمەوى گەرميان و كوئىستانى خۆیان بەسەر چەند ئاۋچەيەكدا دابەش بووہ ئەوہش بۆتە ھۆى زياتر پەرتكردن و لە يەكتر

دورخستنموی به شه کانی شو خیلو وایلینکړدوه له یه که یه کی بالاوه
 بگوږنیت بډ چنه د یه که یه کی بچو وکتر چ له رووی ژماره وچ له رووی شو
 پانتاییه جوگرافیه ی که تیايدا ژیاون چ له رووی ته سکت کړدنه ووی
 په یوه ندیا نه وه له سنووری خوښاندا، شیوه ی په یوه ندی (یه که)
 دابه شبووه کانی خیل له توپوگرافیای ناله باری کوردستاندا:
 په یوه ندی یه کی خیزانی بووه له سهر بڼه مای هاریکاری و خزمه تی یه کتری
 بنیاد نراوه (له سنووری خوښاندا). زیاتر جینگیربوون وچه سپاندنی نه م
 په یوه ندی یه خیزانیه (که په یوه ندی خوښه) بوته هو ی پهرت کړدنی
 پینکهنه سره کانی کومه لگای خیلایه تی و داخسختیان به رووی
 خوښاندا (۴). نه م پهرت بوونه ش ته نها هر نه وه نه بووه له رووی نابووری
 و کومه لایه تیه وه کاریگری نیگه تیغی هه بووینت و بهر به ست بووینت له
 رنگای گه شه سهندندا به لکو له رووی سایکولوژیشه و گیانی تاکړه ویی و
 پاراستنی بهر ژوه ندی تاییه تی و خو به پالنه وان بینینی دروست کړدوه،
 نه گهرچی له سنووری دامه زراوی خیلدا "تاک" به تهنیا بوونی تیه و
 بوونی به نده به بوونی خیل که یه وه. شو تاکړه وییه ی که له سنووری
 پینکها ته کانی خیل کوردیدا دروست بووه، تاکړه وییه ک بووه که دواچار
 شو ژماره که مای چنه د خیزان و بڼه ماله، یان تیره یه ک ته نها خوښان
 ناسیووه و ته نها ش پشتیان به خوښان به ستووه له ده سته بهر کړدنی
 پینداویستی یه کانی ژیا نیاندا، له به گزچوون و بهرام بهر وه سستانی
 سروشتی سهخت و ناله باری کوردستاندا، شو سروشته ی که روحي
 کوردی کوشتووه و هه موو هیزو تواناو وزه ی کورد له نیو شو دا له
 پیناوی دابین کړدنی ژیا ندا خراوه ته کار.

کاریگری یه کی تری نیگه تیغی پهرت بوونی پینکها ته کانی خیل کوردو
 دابه شبوونیان به سهر کانی و سهر چاوه کانی شاوو ده شته مه ودا
 ته سکه کاندانوانینیکی هینگار ته سکی لای موقی کورد دروست
 کړدوه. به جوړنک و له خوښان روانیووه که خوښان به پاشاو سهره وری

ئەو ناوچە تەسك و بچووك زانىيۇە كە ژيانيان تىادا گوزمراندوۋە و ئەم
 حالەتەش ئەۋەى لا دروست كردوون كە ھەرىكە لە جىڭاى خۇيدا خۇى
 بە ھەموو شت بزانى و لە ئەكامى ئەۋەشدا نەتوانىت پەيوەندى لەگەل
 دەۋرۋەرەكەيدا ئالۇگۇپ بكات، ئەمەش يەككىكە لەو ھۇكارانەى كە
 كۆمەلەيتى بوونى كوردى لە بىنەرەتەۋە لاواز كردوۋە بىۋەش
 شىۋاندنى لە سىروشتى كۆمەلەيتى بوون و بەۋپىيەش شىۋاندنى لە
 پەرەسەندنى كۆمەلەيتەيدا روويداۋە. مەملانى سەختى مەۋقى كورد چ
 لە سەردەمى پىش نىشتەجى بوونداۋ چ لە دواى نىشتەجى بوونىش
 لەگەل سىروشتى ئالۇزو تۇپۇگرافىياۋ كەش و ھەۋاى نالەبارداۋ
 بەۋپىيەش بەزەحمەت بەدەست ھىنانى ھۆبەكانى ژشان يان جۇرە
 گانىكى مەل نەدان و دان بەخۇدا گرتەن و نەبەزىنى لە مەۋقى كورددا
 دروستكردوۋە بە جۇرەكى ئەرتۇكە ئەم حالەتە بۆتە بەشىك لە
 (كۆنەست) و لەۋىشەرە عەقلى تەسك و مەۋدا كورتى كورد دروستبۋە
 كە پىشتەر بە عەقلى خىل(۵) ناۋدېرمان كردوۋە، كە ئەۋىش عەقلىكە
 تەنھا خودى خۇى دەناسى و دەبىنى و تواناى گەتۇگۇكردن و ناسىنى
 دەرۋەى خۇى نىۋە مەل بۇ ھىچ شتەك نادات مەگەر ھىز. كۆنترۇلى
 بكات. نە دەتوانىت دان بە ئەۋانى تەدا بىنىت. دايەلۇگ و رىك كەۋتن لە
 گەلەيدا كارىكى چاۋەپوان نەكراۋە. ئەگەر روۋىشىدا ئەۋا رىزەيەكى زۇر
 نزمەۋ تەننەت ناشىت بە ئاسانى لە قۇناغى ئايندەى شاردا رىنگاى
 پىادەكردنى دەسەلات بەسەرىدا بدات، كە ئەۋەش خانى يەكەمى
 پىكھاتنى سىستەمى كۆمەلەيتى شارە، پەيوەندى شار ئەگەر بە راستى
 بىنەماكانى شار بە سىروشتى دروست بوۋىت لەسەر بىنەماى تواناۋ
 بوونى تاكەكەس خۇى بىياد دەرئىت و ھىزىش ھەمىشە بە دەۋرى تاك و
 جىن و گروپ و ھىزىبى خاۋەن كەسىتدا كۆدەبىتەرە واتە پەيوەندى شار
 خاۋەن ھىز دەيسەپىنى كە ئەۋىش لە رىزىمى فەرمانرەۋايدا خۇى
 دەبىنىتەرە. لەبىرى ئەۋەى كە پەيوەندىيەكانى خۇىن و خزمەيەتى

بالادەست بىت و ھەموو جۈنلەر بىرلەشكەن ھەمان كاتدا
 ۋەبەستە بولۇپ ئىككىش لە سنوورى جەستەى خىلدا بىمىنىتەۋە، بەلكى
 دەگۈزىن بۇ پەيۋەندى بەرەۋە دەرەۋەى جەستەى خىل. بۇيە پەيۋەندى
 خىلايەتى لە كۆمەلگەى شاردا تىكەشكى و دەپىتە كۆنەستىكى
 سەركۈتكرەۋ كە لە رىنگەى پلان و نەخشەى دەرەۋە گوزارشت لە خۇى
 دەكات، ئەمەش لە ياخى بوون و تاوانكرەن و كوشتندا بەشىۋە
 ئامرازى ئادروست و جۇراۋجۇر بەپىى دۇزىنەۋەكانى تەكنەلۇژىيەى
 ھاۋچەرخ گوزارشت لە خۇى دەكات(۱). ديارە ئەۋە شىۋلۇزى سروسشتى
 گەشەكرەن و گواستەنەۋە لە سىستەمى خىلايەتەۋە ۋەكو
 سىستەمىكى كۆمەلەيەتى بۇ سىستەمى شارستانى. بەلام ئەۋەى كە
 ئىمە مەبەستمانە ئى بدوئىن لىرەدا شىۋاندنى ئەۋە رەۋتە سروسشتەى
 گەشەكرەن كۆمەلگە كوردەۋارىيە لىزىر كارىگەرى تۇپۇگرافىيەى
 ئالەباردا.

لەبارى ئالەبارى تۇپۇگرافىيەى كوردستان و بەرزى و نزمى خاكەكەيەۋە
 ديارە گۇرەنە جىۋلۇجىياكان لە دىرەمانەۋە دەۋرىان لەۋە بۋارەدا
 بىنىۋە. بەتايىبەت جۈنەكانى ئۇرچىنى - ئەلپى و كەۋانەۋە زنجىرە
 چىيەى ۋەك چىياكانى ئەلپ و تۇرۇس و ھىمالاياۋ. ئەۋاننى ئى پەيداۋەۋە،
 بۇيە دەتۋانن ئەۋە ناۋچەيە ۋا ۋەسەف بىكەن كە بىرتىيە لە پىچى قۇقز كە
 پىچ و دۇلى رۋوچالىيان دەكەۋىتە نىۋانەۋە(۷). ئەم گۇرەنە جىۋلۇجىيانە
 بەدەرىزايى مىليۇنان سال تۇپۇگرافىيەى ئەم ناۋچەيان پىكەنىناۋە، كە لە
 كوردستاندا پىكەتەى چىيەى لە شىۋەى زنجىرەى يەك بەدۋاى يەكدا
 پىكەتەۋە كە سەربارى لۇچ و شىۋ و دۇل لە سنوورى يەك زنجىرەدا،
 لەنىۋان ھەر زنجىرە چىيەك لەگەل زنجىرەى ئەم دىۋ ئەۋە دىۋىدا دەشت
 دروستبۋە كە ھەتا بە ئاراستەى ناۋەندى كوردستان بىكشەيت ئەۋە
 زنجىرە چىياكان لىكتە نرىكتە دەنەۋە بەجۇرئىكى ئەۋەق كە نىۋان دۋ
 زنجىرە چىا ئەۋەندە تەسك دەپتەۋە كە سەربارى بەپىتى ئەۋە زەۋيانە

بەلەم پانتایىيەكى كەمەن بۇ كشتوكال و بەمپىيەش بوارىكى تەسك و
 نالەبارن بۇ نىشتەجى بون. پىم باشە تەنيا سەرنجى بەشكە لە زنجىرە
 چياكانى باشوورى كوردستان بەدىن ھەتا بزائىن كە چۆن لەرووى
 ئاراستەو ھاوتاراستەن و چۆنىش زنجىرە بەدوای زنجىرەدا دىن لەسەر
 شىوہى ھىلى تەرىب. بۇ نموونە زنجىرە چياكانى سەگرە، بازىيان،
 ھەيپەت سولتان، باواجى، پىرمام، ئاكرى، بىخىر كە ئەم زنجىرەيە لە
 رۆژھەلاتەو لە بەرامبەر زنجىرەيە بەمۇدا دەووستى و لە رۆژئاواشەو
 درىژدەبىتەو بۇ نىو رۆژئاوای كوردستان، بەلەم ئاراستەكەي بەرەو
 دابەزىنە، لە كاتىكدا لە باشوورداو بەرەو رۆژھەلات زنجىرە چيا
 تەرىبەكانى ھەرامان و رۆژھەلاتى كوردستان بەرەو ناوەندى كوردستان
 ئاراستە رىزبوونىكى تەرىبى تریان ھەيە كە تا ئەندازەيەك تەرىب نىن
 لەگەل چياكانى باشووردا. بىگومان لە باكورىشدا ديسان زنجىرەي
 تەرىبى يەك بەدوای يەكى چياكان بەرەو ناوەند بەردەوامە كە تا لە
 ناوەندىش نزىك بىتەو ھەم چياكان سەختەر دەبن ھەم ماوہى نىوانيان
 تەسكەر دەبىتەو كە دەشى لە بازەي ناوەندى كوردستاندا نزىكى
 چياكان لىكتەرەو شىوہى بانىكى چيايى دروست بكات و لە ناوەندا
 كوردستان وەكو قەلەيەكى سەختى لى بىت.

وەك ئامارەمان بۇ كرد بارى چەق بەستنى زنجىرە چيايەك لەدوای
 يەكەكانى كوردستان بەرەو ناوەندو لەھەمان كاتدا داخووانى رووى
 تۆپوگرافىيائى ئەم جوگرافىيە بەرەو دەرەو لە خاسىتە ديارەكانى ترى
 تۆپوگرافىيائى كوردستان چۆنكە ھەتا بەرەو سنوورى دەرەوہى
 كوردستان بېزىن سەختى چياكان كەم دەبىتەو ديارە ئەوہش
 پەيوەندى بە گۆرانە جىؤلۇجىيەكانەو ھەيە كە نەرىش لە دەرەوہى
 ئامانجى ئەم باسەدايە بەلەم ئەوہى لەرووى لىكدانەوہى كۆمەلەيەتيەو
 گرنگە دەورى ئەو شىواوہى تۆپوگرافىيە لەسەر كارىگەرى ژىنگەر
 تۆپوگرافىيا لەسەر ژيانى كۆمەلەيەتى و پەرەسەندنى كۆمەلەيەتى. ھەر بۇ

زياتر ئاشكراكردنى سروشقى تۆپۇگرافيا لە باشوورى كوردستانەوہ..
 تا رووہ باشوورو باشوورى رۇژئاواى ھەرىم بچىن: واتا بەرمو ناوچەى
 نىمچە شاخاوى، رادەى بەرزى و نزمى زەوى كەم دەبىتەوہ(۸) ئەمەش
 سىماى جۇرىك لە داخورانى تۆپۇگرافياى كوردستان بە ئاراستەى
 دەرەوہ نیشان دەدات كە ئەو داخورانەش گەلىك جىكەوتى خراپى
 لەسەر شىوازى پەرەسەندنى كۆمەلایەتى ھەبووہ كە دواتر باسیان
 دەكەين. بىگومان لە جوگرافياىەكى لەبارو تۆپۇگرافياىەكى گونجاودا كە
 سروشت بەربەستى سەختى لەبەردەم ژياندا دروست نەكردىت ئەوا ھەر
 لە قۇناغەكانى سەرەتای ژيانى مرقۇداو مرقۇ لەگەل كۆمەلایەتى
 بوونیدا بەرەو نىشتەجئ بوون چووہ چونكە تۆپۇگرافياى لەبار يارمەتى
 زوو سەقامگىربوونى داوہ. ئىنە تاكو ئىستا لەبەر لاوازی ئاستى
 تۇمارکردنى رابردووى كورد نازان قۇناغە سەرەتايیەكانى ژيانى چۆن
 بووہ، چۆن لە سەرەتای ژيانیدا ژیاوہ، چۆن يەكەمجار نىشتەجئ بووہ،
 شىوازى ژيانى سەرەتاو دروستبوونى خىزان لەلاى ئەم رەگەزە چۆن
 بووہ، چۆن دەستە كۆمەلایەتەكان لە توژئو چىنەكان پىكھاتووہ، ئەگەر
 لە روانگەى چەمكى ماركسىزمەوہ بېوانىن كە مېژوو مرقۇايەتى
 مېژوو مەلەلانى چىنەكان بووہ. لە بارىكى تریشدا ئایا ھەست كردن
 بە ھاوخوینى و ھاودەمارى واتە پەيوەندىيەكانى خزمایەتى لە سنوورى
 بوونى ئەم رەگەزە مرقۇيەدا لەكەيەوہ دەرکەوتووہ ھەستى پىكراو، بە
 مانایەكى تر ئایا دامەزراوى خىل و سەرەتای دروستبوونى لەم
 كۆمەلگایەدا دەگەرپتەوہ بۇكەى؟ دیارە ھەرەك لە باسىكى پىشتىرشدا
 ئامارەمان بۇ كردووہ قسەكردن لەسەر كۆمۇنەى سەرەتايى و سىستەمى
 كۆیلايەتى كوردى مایەى گومانە. ھەلبەت ئەمەش ئەوہ ناگەيەنىت كە
 كورد بارى ژيانى كۆمۇنەى سەرەتايى و ژيانى كۆیلايەتى نەبىنووہ و
 پىیدا تىنەپەريووہ، نەخىر بەلكو مەبەستمان لەم قسەيە ئەوہیە كە لە
 مېژوو كۆمەلایەتى كوردیدا قسەكردن لەسەر بوونى ئەو سىستەمە

كۆمەلەيتەنەي وەكو سىستەمى كۆپلەيتەنەي و تەنەنەت سىستەمى
فىئودىيالىش بەھەموو سىمىكانىيە شايانى گەتوگۇو ئاخاوتن لەسەر
کردن.

بەلام ئىمە زىياتر لايەنگرى لىكەنەمەيەكى تر دەكەين بۇ تۆرتىنەمەي
ژىيانى كۆمەلەيتەنەي كوردى كە ئەويش ئەويە كۆمەلگەي كوردى
لەكەتەمەي مىژۋىي بونى ديارە كە جۆرنىك لە سىستەمى خىلەيتەنەي
لاۋازى پىنكەيتەنەي بە مانايەكى تر مىژۋىي لە كۆمەلگەي كوردىدا لە
سەرەتەو بۇ ئىستە مىژۋىي پەيۋەندى و مەلەننى خىلەكانە لە پىناۋى
بون و سەلمەندى خۇيەندا، ديارە بزونىرى خىلەيتەنەي و بىنەمەي
دروستىبونى خىل پەيۋەندىيەكانى خوين و خزمەيتە، سەر لەم
روانگەشەمەيە كە ئىمە پىمان وايە لە كۆمەلگەي كوردىدا پەيۋەندىيەكانى
خوين و دەمار واتە خزمەيتەنەي جىگەي پەيۋەندىيە ئابورىيەكانىيان
گرتۆتەمەي لەبرى فاكەرى ئابورى بزونىمەي مىژۋىي بىرتىيە لە
پەيۋەندىيەكانى خزمەيتەنەي، ئەم قەسەيش نەك بۇ رابردو بەلكو بۇ
ئىستەش راستە. ھۇي سەرەكى شىۋەندى پەيۋەندىيە كۆمەلەيتەنەي
كوردى و نەگەيشتنى كورد بە ئاستى دروستكردنى دەۋلەت لە روانگەي
پەيۋەندىيە كۆمەلەيتەنەي پەيۋەندى بەمەمەيە كە ئابورى
نەيتەنەي ھاشان لەگەل مەلەننى چىنەيتەنەي دەۋرى بزونىرى
مىژۋىي بىنن بەلكو پەيۋەندىيەكانى خوين و خزمەيتەنەي جىگەي ئابورى
گرتۆتەمەي، پەيۋەندىيەكانى خوين و خزمەيتەنەي پەيۋەندى ناسروشتى
و ئاناسايى بون لە كۆمەلگەي كوردىدا شەۋش بەھۇي كاريگەرى
تۆپۇگرافىيە سەر بۆيە نەيتەنەي كورد بگەينەنە ئاستى
دروستكردنى دەۋلەتتى خىل ھەمان شىۋەي كۆمەلگە خىلەيتەنەي گەشە
ئاسايەكان.

لە كەتەنەي كە مىژۋىي زانراۋى كورد مىژۋىي خىلەيتەنەي كوردى بىت
كەواتە جىگەي خۆيەنەي سەرنجى شىۋەي نىشتەجى بونى خىلەكانى

كورد بدهين له سهر جوگرافياي كوردستان و له ژنر كاريگري
 توپوگرافياي كوردستاندا. دياره ليړه شدا باسي ژباني كوچمري ناكهين
 كه هه تا ناوهرپاستي سه دهی بيستيش هر بهر ده وام بووه، بهلكو باسي
 شينوازي نيشته جي بوون دهكهين له كوردستاندا راته چوڼ خهك له
 جينگايه كدا كوږونه ته وه و گونديان دروستكردووه. نه وهش ناشكرايه كه
 زوړيك له سهرچاوو ميژوويه كاني كوردستان به ولايتكي هينجار كوڼ
 داده نين له روانگهي مانوهي گه ليك پاشماروي ديژنه وه، نه وهش
 به لگه يه كي باشه بۇ سه لماندنې ره سانه يه تي كورد له سهر خاك و زيډي
 خوځي، به لام ديسان نه پاشماوه كوڼانه پيمان نالين كه كورد له
 رابردوودا خاوهني شارستانيتي گه ووه بووه بهلكو ده توانن نه وه
 بسه لمينن كه كورد له ديژنه مانوه له م ناوچه يه دا ژباوه و تواناي
 نيشته جي بووني هه بووه و پيداويستې به سهره تاييه كاني ژباني له قوږو
 بهردو دار دروست كړدووه. هه ووه ها هه ندي پاشماوهي قه لاو جينگاي
 كوڼ له كوردستاندا دهيسه لمينن كه نيشته جي بوون ميژوويه كي كوڼي
 هه به له م ناوچه يه دا. له باره ي بهرجه سته بووني سيماي نه ته وايه تي
 كورد يه وه بۇ يه كه مجار دكتور جه مال ره سيد ده نيت: خيله كيريتيه كان
 رولنيكي ديارو گرنگي ميژووييان بينووه له به هيز كړدنې نه و بنه مايه ي
 كه سهره تاي دهر كه و تني ديارده ي نه ته وايه تي ديارو گرنگي ميژووييان
 بينووه له به هيز كړدنې نه و بنه مايه ي كه سهره تاي دهر كه و تني ديارده ي
 نه ته وايه تي و شارستاني گه لي كوردي له چه ندين سه ده ي ژبانيدا
 چاندووه (۹). نه مه به لاي نوو سهره وه كوڼ ترين سهره تاي راسته وخوځي
 چاندني سيماي نه ته وايه تي بووني كورده نه گه رچي به لاي نوو سهره وه
 نه م خيلا نه باپيره ي كورد نين: كيريتيه كان برتين له به شيك له م كوڼه نه
 مرويينه ي كه كوردستانيان كړدو ته جينگاي دانيشقني خوځيان و له
 قوناغيكي ديارې كراوي ميژووي كوردا رولي خوځيان بينووه نه گينا
 نه مان باپيره ي راسته وخوځي كورد نين (۱۰) ليړه دا نه وه ي بومان ناشكرا

ده بىت ئەمەيە كە پىش ئەمەي باسى راستەوخۇي جىگىر بوون و
 نىشتە جى بوونى كورد بگەين لە كوردستاندا كەسانىكى تر ژيان و
 نىشتە جى بوون؛ بەلام باسى شىۋازى نىشتە جى بوونەكەيان ئاكرىت
 بەلكو ئەمەي گرنە ئەمەي كۆمەلە خەلكانەش بە كۆمەلە (خىللىك) ناودەبرىن
 كەواتە لەگەل باسكردنى كۆنترىن سەرچاۋەي مىژۋوى و لاتى
 كوردستاندا ناۋى دامەزراۋى خىل دىتە پىشەمە ئەمەش زىاتر يارمەتى
 سەلماندى ئەمەي بۇچۈنەمان دەدات كە پىمان وايە مىژۋوى تۆماركراۋ و
 زانراۋى كورد مىژۋوى خىلايەتە. ھەر لە بارەي زىاتر سەلماندى
 خىلايەتەمە لەم ناۋچەيەدا جارىكى تر دكتۇر جەمال رەشىد دەلىت.
 خىلە مەيدەكان لە سەمەي ھەوتى زايىنە ھاتۈنەتە ئەمەي ناۋچەيە (۱۱)
 لە بارەي شىۋازى ژيانى مەيدەكانەمە ھىژدۇتس دەلىت: خىلە
 مەيدەكان دوو بەشن. ئەوانىش نىشتە جى و كۆچەرىن (۱۲) كەواتە لىرەدا
 ئەمەمان بۇ ئاشكرا دەبىت كە كورد پىش بىست و ھەوت سەمە بەشىكى
 نىشتە جى و سەقامگىر بوون، بىگومان ئەمەش ئاشكرايە كە لە
 دروستىبوونى دەۋلەتى مەيدا جۇرئەت لە يەكەنتى و يەكبوونى خىلەكانى
 كورد دوستبۇمە كە سىمەي ديارترىن فەدراسىۋنى خىلايەتى كوردەيە لە
 مىژۋوى كۆمەلەيەتى كوردەيدا لەكاتەمە تاكو ئىستا فەدراسىۋنىكى
 ترى ديارى خىلايەتى كوردى پىك نەمەتۈمە كە شايانى باس بىت.

ھەر لەيەكەم نىشتە جى بوونى كوردەمە لە مىژۋوى زانراۋدا مىژۋو،
 مىژۋوى خىلەكان و ژيانى خىلايەتى بوو، واتە دامەزراۋى سەرەكى لە
 كۆمەلگەي كوردەيدا دامەزراۋى خىل بوو. كەواتە خىل لە نىشتە جى
 بووندا چى بەسەرھاتۈمە چۈن لە تۆپۇگرافىيەي ئالەبارى كوردستاندا
 خىلەكان نىشتە جى بوون؟ ديارە گومان ئەمەي كە كورد لە يەكەيەكى
 سادەم سەرەتايەمە ھاتۈمە كە دەشە لە خىزانىكەمە دروست بوو بىت
 بەتايەتە لەدەي نىشتە جى بوون لە جىگەيەكەدا ۋەكەيەك خىزان
 بوو بىن. ھەرچۈن لە فۇلكۇرى كوردەيدا لە زمانى كوردەمە دەلىت: نىمە

بەرەيەك بووين (۱۳). واتە يەك خيزان بووين، دواتر لەگەڵ زيادبوونی ژمارەياندا بەدوای بژێوی ژياندا پەرش و بژوبوونەتە چونکە شۆينی نيشتەجی بوون لە کوردستاندا بەهۆی ئالەباري تۆپۆگرافياوہ بواری ئەوہی ئەداوہ کە سەرلاری زيادبوونی ژمارەي ئەندامانی يەکەم خيزان يان يەکەم بەرە ھەموو ھەر لە جینگايەکدا پيکەموہ بژين چونکە نە زەوی بەشی ئەوہی کردووە کە ھەرچەندە ژمارەکە زياد بێت ئەو ھيشتا بەشی کشتوکالی ھەموويان بکات و بتوانن لەسەري بژين، نە لەمەرگاش بەشی ئەوہی کردووە کە ھەرچي نازەلی ئەو ئەوہیە ھەيە پيکەموہ لەسەري بژين، بۆيە بە ناچاری لەگەڵ زيادبوونی ژمارەي ئەندامانی ئەو بەرەيەدا ھەر کۆمەلە خيزانیک کە زیاتر لە يەکتەرەوہ نزیک بوون روويان لە جینگايەک کردووە بۆ ئەوہی تنييدا نيشتەجی ببن و لەسەري بژين. ئەگەرچي لە بارە سروشتي يەکەيدا خيئل و عەشیرەت بەھەموو پيکھاتەکانیانەوہ يەکەيەکی سەرەخۆن و لە جوگرافيايەکی ديار کراودا دەژين. کۆمەلە خيلايەتيە بچوکەکان وەکو خيئل و عەشیرەت و بنەمالە زياتر شۆينی تەسک و سنورداد بۆ خۆيان ديارى دەکەن و لەسەري دەژين (۱۴). بەلام تۆپۆگرافياي کوردستان شۆياندينکی تەواوی لە بنيادی پيکھينەري خيئل و عەشیرەتەکانی کورددا کردووە، ئەمەش ھەر لە سەرەتای نيشتەجی بوونەوہ دەستی پيککردووەو لە قۇناغەکانی دواتریشدا ئەگەرچي شار لە کوردستاندا دروستبووہ بەلام پەيوەندی شار دروست نەبووہ ھەتا سەرچەم سيماو خاسيتيەکانی خيلايەتي لەسەر بنەمای گۆپيني دامەزراوہکانی خيئل بۆ دامەزرای شار ھەلبوہشيتەوہ.

ئيمە وای بۆ دەچين ھەر لە ساتەوہختی نيشتەجی بوونی کوردەوہ، کۆمەلگای کوردی پيکھاتەيەکی خيلايەتي ھەبووبێت و بەلگەکانيش لە ميژووی زانراودا زياتر ئەوہ دەسەلمينن کە باشترين نموونەشيان دەولەتي ميده کە ئەو دەولەتە لە کۆمەلە خيئلک پيکھاتوہ، ئەمەش

ئەمەمان بۇ دەردە خات كە كۆمەلگای كوردى لە مېژووى زانراودا مېژووى چىنايەتى و ململانئى چىنايەتى تىدا نەبوو ھەر بۇيە دەشنى ئەم كۆمەلگايە راستوخو لە كۆمۇنەى سەرەتاييەو گواسترايىتەو بۇ چەند پىنكھاتەر دامەزراوئىكى بچووك بچووكى لەيەك جىاواز ئەو دامەزراوئەش دامەزراوى خىل و ەمشىرەت بووين، ھەر ئەم لىكندانەوئەش وامان لىدەكات كە وای بۇ بچىن كورد بە قۇئاغى كۆيلايەتيدا وەكو قۇئاغىك كە خاسىتەكانى قۇئاغى ھەبوويىت و سىستەمى كۆمەلەيەتى كۆيلايەتى دروست بوويىت تىنەپەرپووە. ھەر لەسەر ئەو بنەمايەش دەبينىن كە تىكەلەيىەكى تەواو لەنئىوان خىلايەتى و فيودىيالى كوردیدا ھەبوو بەشئووەيەكى گشتىش خاسىتەكانى خىلايەتى بالادەست تر بوون بەسەر خاسىتەكانى فيودىيالىدا بۇيە قۇئاغى فيودىيالى كوردى زىاتر وەكو قۇئاغى خىلايەتى دەردەكەسوت و لەبرى ئەوئەى پەيوەندىيەكانى بەرھەم ھىنانى خىلايەتى بالادەست بن پەيوەندىيەكانى خوئىن و خزمایەتى بالادەست بوون و تاكو ئىستاش بنەماى سەرەكىن لە پەيوەندىيە كۆمەلەيەتەكان كوردا.

واتە دەتوانىن بلىن قۇئاغەكانى پەرەسەندنى كۆمەلەيەتى لە كۆمەلگای كوردیدا بىر شئووە نەھاتوون كە لە كۆمەلگا گەشە ئاساييەكاندا ھاتوو ھەر قۇئاغە خاومنى سەرچەم سىفات و خاسىتە بنەرەتەكانى خۇى بوو. بەلكو لىرە سەرچەم قۇئاغەكانى ژيانى كۆمەلەيەتى كۆمەلگا بەنئو يەكداجوون و نە ھىچ قۇئاغىك بە تەواوى خاسىتەكانى خۇىى و مرگرتوو نە لە رووى بنىادى كۆمەلەيەتەشەو بنەماى پىنكھاتنى چىن و تويزە كۆمەلەيەتەكانى ئەو قۇئاغەيە خەملەو. ھەرچۇن خىلەكانى كورد لە قۇئاغىكى دىيارى كراودا نىشتەجى نەبوون و تاكو قۇئاغىكى زۇر درەنگىش بەشى زۇريان ھەر لە گەرميان و كوئىستان بەردەوامبوون، لە راستىشدا نىشتەجى بوونى خىلە كۆچەرييەكانى كورد لە ناوھراستى ئەم سەدەيدا لە ئەنجامى دروستبوونى پەيوەندىيەكانى شاردا نەبوو

بەلگۈلەرنىڭ كارىگەرى ھۆكۈمەت سىياسىيەتلىرى ۋە بارودۇخى سىياسى دۆلەتلىرى
مەلۇماتلىرىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن دەۋلەتلىرى ئۈچۈن نىيەتلىرىنى بىر-بىرىگە
بىر-بىرىگە سىرتقا تاشلايدۇ. ھەممەي، ۋەتەن پەيۋەندى بە
دەۋلەتلىرىنىڭ پىكىرلىرىگە ئىگە يەكە سىرتقا تاشلايدۇ. دىرۇستلىرى ئىكەن
كۆمەلگەيە ھەي، ۋەتەن دەۋلەتلىرىنىڭ خىل ۋە شىرەتەكەن بەسىر
چەندىن ئۈچەي جىساۋازى ۋە يەكەن پىرىتىۋىدۇ ۋە شىرەتەكەن ھۆي
لاۋازىگەن پەيۋەندىگە ئىگە خىل ۋە خىمالەتلىرى ۋە يەكەن ۋە لايەكەن
تىرىشە ۋە دەۋلەتلىرىنىڭ پىشان نىيەتلىرى بىر ۋە شىۋىنى دور لايەك
ۋە پىرەۋازەن دەۋلەت ھۆي لاۋازى ناستى كۆمەلەيەتلىرى بىر ۋە جۆرلىك لايەك
گۆشەگىرى ۋە تەنگەنەفەسى ۋە كۆرەت بىرىنى دىرۇستلىرىگە ئىگەن جىساۋ
شەۋش كارىگەرى ۋە ئاسەۋارى خىمالەتلىرى لايەكەن رەۋىتى سىرۇشتى
پىرەسەندى كۆمەلەيەتلىرى ھەي.

ئىكەن ھەرچۇن ئازان كۆرەك سەۋەتەۋە چۇن ۋە كەي ۋە لايەكەن دەۋلەتلىرى
يەكەن سەۋەتەۋە خۇدەكەن ۋەتەن: دىسان ئازان مىرۇۋى يەكەن
نىيەتلىرى بىر ۋە يەكەن، بەلەم لايەكەن يەكەن گىشتى لايەكەن ۋە
قۇناغەكەن ئىشلىتىش كۆمەلەيەتلىرى قۇناغە شىۋانكارى بە گۆرەي
كۆمەلگەكەن دىنا خاۋەن خاسىت ۋە بىنەمەي تايەتلىرى خۇي بىر ۋە
بەگۆرەي ھەندى كۆمەلگە شىۋانكارى ۋەكەن سىستەمىكى كۆمەلەيەتلىرى
لەيۋەتەۋە، لايەكەن كۆمەلگە شىۋانكارى ۋە يان كۆمەلە شىۋانكارەكەن ۋە
ۋەتەن ۋە ئىشلىتىش ئازەن ۋە مەۋەلەت ۋە لايەكەن ئىشلىتىش
خۇيانەۋە ھەنگاۋىكى بىر ۋە پىشلىرىن ئاۋە بۇ دىرۇستلىرىنى سىرۇش
لەكەن كۆمەلەيەتلىرى پىشلىرىن ۋە نىمچە ۋە شىۋەكەن لايەكەن بىر ۋە
فردىك ئىشلىتىش دەۋلەت: جىساۋەن ۋە خىلە شىۋانكارەكەن لايەكەن كۆمەلەيەتلىرى
بىر بىرىگە ئىشلىتىش تەۋە شىۋانكارى تەۋە كۆمەلەيەتلىرى دىسان دەۋلەتلىرىنى
كارى كۆمەلەيەتلىرى. ۋەتەن بەيلى بۇچۇنەكەن ئىشلىتىش قۇناغە

شوانكارى قۇناغىكى پىشكەتوتوتى كۆمەلەيتە بەلەم داخۇ قۇناغى شوانكارى كوردى چۆن بووئىت؟ ديسان ئەمەش پىرسىيارىكى بىن وەلەمە نازانن لەر قۇناغەدا جىاوازى زەمان و رەگەز ھەبوو، ئەگەر ھەشبووئىت ھىچ لە بارەى كوردەو نازانن. بەلەم ئەمە ئاشكەرىە كورد لە مىژووى زانراوئىمە يان خەرىكى شوانكارى بوو يان بە كشتوكالەو خەرىك بوو، ديارە ھىچ كام لەم دوو بواردەش لە كوردستاندا ئە لە رابردوودا و ئە ئىستاش پەرەسەندو ئەبوون، واتە كوردستان ئە ولاتىكى كشتوكالى باش بوو، ئە ولاتكىش بوو لەبەر سەختى ئاووھەوا و كەمى ئاوو ئالەبارى لەمەرگا بۇ ئازەلدارىش گونجاو بووئىت، بە مانايەكى تر داھاتى ئابورى كوردستان كە لە دوو سەرچاوەو كۆپۈتەو لاواز بوو ئەيتوانىو بىتتە بىنەمايەكى پتەو و بەھىزى بەدىھىفانى رۇخى بزۈنەرى پەرەسەندى بوارەكانى ژيان و ھەر لەوئشەو ئە داھاتە وەكو ئابورى بىتتە بزۈنەرى مىژوو. لىرەشدا شتىكى ترمان بۇ ئاشكە دەيىت ئەوئش ئەوئە كە تۈپۈگرافىيائى ئالەبارى كوردستان دەورى سەرەكى بىنوو لەوئەدا كە ئابورى ئەيتتە بزۈنەرى مىژوو لە كۆمەلگائى كوردەوارىدا، بە واتايەك تر مانەوئى كۆمەلگائى كوردى لە سنورى پەيوەندىيەكانى خىلەيتىدا؛ ئەتوانىنى بەجىنەشتىنى ئەر جۈرە سىستەمە كۆمەلەيتە بەندە بەلاوازى ئاستى ھەردو بوارى شوانكارى و كشتوكالەو لە رابردوودا.

لە مىژووى كۆمەلەيتە كوردىدا ئە قۇناغى شوانكارەيى بە سىروشتى خەملەو ھاتووە تا لەر قۇناغەدا كشتوكالەش بىوايەتە سەرچاوەيەكى ترى بىياداننى ئابورى و خىزان و بەو پىنەش ئابورى كۆمەلگا. ھەر لەوئشەو نىشتەجىن بوون خۇى سەپاندايەو بىنەماي سەرەكى ئابورى لە داھاتى ئازەلەرە وەكو تاكە سەرچاوەيەك بگۆرپايە بۇ داھاتى كشتوكال و ئازەلدارى و ئەمەش ھەر لە قۇناغى زووەو بەگەشتايەتە ئەنجام و لەوئشەو پەيوەندى ژيانى شوانكارە كە گەوھەرەكى سنورى پاكژو

پاوهندو پاراستنى ئىس سىنورەيە بىگۇپايە بۇ ژيانى كىشتوكالى كە گەمەرەكەي پەيوەستىبۇنە بە خاكەوۋە واتە نىشتەجى بوون و سىوستىبۇنى پەيوەندى مۇكدارىتى زەوى. راستە نىشتەجى بوون لە دىزەمانەو لە كوردستاندا دەستى پىكردوۋە بەلام لەبەر لاۋازى و كەمى زەوى كىشتوكالى دانىشتوان زياتر بە ئازەلدارىيەمۇ خەرىك بوون و كەمتر بوۋارى كىشتوكال كوردن ھەبوۋە مەگەر بە ناچارى بەشى پىداۋىستىيەكانى ژيان دانەۋىلە كرايىت.. بەشىك لە گەلى كورد لە ژيانى كۇچەرىتى دان، بەشىكى تىران نىمچە كۇچەرىن، بەلام زۇرىكىيان نىشتەجىن كە ئەوانىش جوتيارن و زەويىيەكى كەم دەچىنن بەلام پىشەي سىرەكيان پەروەردەكردنى ئازەلە(۱۵) ديارە ئەم قەسەيە باسى قۇناغىكى زۇر دەرەنگ لە ژيانى كۇمەلەيەتى كوردى دەكات و دەشەن ئەۋىش قۇناغى سەدەي نۇزدەو نىسەي يەكەمى سەدەي بىستەم بىت، ئەگىنا لە سەردەمى مەيدەكاندا كە ديارترىن قۇناغى ژيانى تۇماركراۋى كوردەو لەو قۇناغەشدا سەرچاۋەي سەرەكى ژيان ئازەلدارى بوۋە كىشتوكال سەرچاۋەي دوۋەم بوۋە.

لە راستىدا ھىچ كام لەو قۇناغە مېژۋىيەنەي كە بە پىئى دىيالىكتىكى مېژۋ ھاتوون و تىپەپوون لە مېژۋى مۇقايەتىدا، لە كوردستاندا بەو شىۋەيە بەرجەستە نەبوون كە لايەنى كەمى خەسلەتە كۇمەلەيەتى و فەلسەفى و ئەخلاقى و نايدىيەكانى ئە قۇناغەيان تىيا بەرجەستە بوۋىيىت و لەۋىشەو گۇپان بۇ قۇناغى دواتر بەشىۋەيەكى ئاسايى روۋىدايىت. ئەۋەش ۋەك ئەم لىكۇلىنەۋەيە جەختى لەسەر دەكات لەژىر كارىگەرى نىگەتىفى تۇپۇگرافىيەي كوردستاندا روۋىداۋە.

لەم بارەيەۋە شەرەفخاننى بەدلىسى دەلىت: لە ھەموو لايەكەرە چىاي زۇر بەرز دەور كوردستانى داۋە لە بەشە جىنۇبىيەكەي نەبىن كە زۇرى بان و ھەن و كانىاۋى بە تەۋژمى تىدان و دەشت و مەزراي زۇرىشى ھەيە كە بە ئاۋى چەم و كانىاۋەكان پاراۋ دەبن(۱۶). ھەلبەتە لەلايەك دەوردانى

كوردستان بەو چيا سەختانە ئەگەر ئەو بۆچوونە بەگۆنرەى رۆژەلات و
 باكور راست بىت بوونەتە ھۆى داېرانى كوردستان لە دەورو پششى و ئەو
 چيايانە وەكو لەمپەر سروشتى كوردستانيان لە دەروەى خۆى پەرت
 كرەووە كە لە راستيدا دەبوو ئەو بە بارىكى تردا بشكايەتەو و بېوايەتە
 ھۆى تەواو پەرتكرەدى كوردستان لە ولاتانى دەرووبەرى و بىوارى
 پىكەوەلكاندنى سىياسى و ئىدارىشى بە دەولەتانى دەرووبەرىيەو
 ئەدايە، بەلام لە راستيدا چياكان بەو جۆرەى شەرەفنامە باسى دەكات
 سنوورى كوردستانيان ئەداوە يان بە تەواوى ئەكەوتوونەتە چىوەى
 كوردستانەو. راستە زنجيرە چياكانى زاكرۇس و تەورۇس وەكو
 لەمپەرى سروشتى بۆ ديارى كرنى سنوورى ولاتى كوردان لە رۆژەلات
 و باكورى رۆژەلاتەو ناو دەبرىن بەلام ئەم زنجيرە چيايانە سنور نىن
 بەلكو بەشىكن لە ناوەندى كوردستان.. زنجيرە چياكانى تەورۇس و
 زاكرۇس تارادەيەك بېرەى پششى ئەو ولاتە (كوردستان) پىكدىنن كە
 بەشىوہەكى گشتى زەوييەكى بەرزەو مرقۇف دەتوانى لە شوينە
 بەرزەكانىوہ سەرنجى زەوى چواردەورى خۆى بدات (١٧). لەمەوہ بۆمان
 ئاشكرا دەبىت كە ئەم زنجيرە چيايانە لەسەر سنوورى كوردستان و
 دەروە نىن و وەكو ھىلىكى بارىكى سنوورى بن و كوردستان لە
 دەروەى خۆى پەرت بگەن. ھەروەھا مارتەن ئان برۇنسن دەليت:
 رۆژەلات يان كوردى تەورۇس و زنجيرەى زاكرۇس بېرەى پششى
 كوردستان پىكدىنن كە ئەميش لە باكورى رۆژاواوە درىژ دەبنەو بۆ
 باشورى رۆژەلات (١٨). ئەم قسانەش روونى دەكەنەو كە ئەم زنجيرە
 چيايانە نەبوونەتە سنوورى رۆژەلات و باكورى كوردستان بەلكو
 بەشىكى سەرەكى لە ناوەندى كوردستان پىكدىنن و سەختى ئەم
 چيايانەش بەرەستە لەبەردەم نىشتەجى بوونىكى گونجاودا، بە
 مانايەكى تر ئەم زنجيرە چيايانە دەولەمەند نىن، ئەميش لەژىر دوو
 ھۆكاردا يەكەميان لەبەر بارىنى بەقرىكى زۆر لىيان كە بەشىوہەكى

گشتی زۆریه‌ی وهرزی زستان داده‌پۆشرین، دووهمیش له‌بهر سروشت و جووری خاکه‌که‌ی و پێکهاتنی به‌شێکی زۆریستی له‌بهر دوو تاوێرو گلێنکی بێ پیت. ئهم دوو زنجیره چیا به‌و زۆریه‌ی چیاکانی تریش له‌ کوردستاندا هه‌مان نه‌و دوو خاسیه‌تیان هه‌یه‌و نه‌ راستیشدا رووبه‌ریکی فراوانی کوردستان چیا داگیرى کردووه‌و نێو چیا و قه‌د چیاش به‌ ده‌گه‌من بۆ نیشته‌جێ بوون ده‌ست ده‌دات، هه‌ر بۆیه‌ له‌ رووی دیموگرافیه‌وه‌ ناوچه‌یه‌کی زۆری کوردستان که‌ له‌ چیاکان پێکهاتوون وه‌کو چۆله‌وانی وان و به‌ ناچاری دانیشتیوانی کوردستان له‌سه‌ر کانی و کارێزخانه‌کان و له‌ ده‌شته‌ ته‌سکه‌کانی دامینی نه‌و چینادا نیشته‌جێ بوون که‌ نه‌وانیش له‌بهر ته‌سکی و که‌م مه‌وداییان جینگای ژماره‌یه‌کی که‌می خه‌لکیان تێدا بۆته‌وه‌ که‌ زۆریه‌ی کات ته‌نانه‌ت تیره‌و بنه‌ماله‌کانی خێلنکیش به‌ ناچاری دابه‌شبوون به‌سه‌ر چه‌ند ناوچه‌یه‌که‌دا و نه‌یان توانیوه‌ پێکه‌وه‌ بژێوی ژيان له‌یه‌ک شوێندا به‌ده‌ست به‌یئن، به‌وه‌ش رایه‌له‌کانی په‌یوه‌ندی خوێن و خه‌مایه‌تی سست و لاواز بوون و نه‌ک هه‌ر توانای بڵندبوون و یه‌که‌گرتنیان له‌گه‌ڵ خێله‌کانی تردا نه‌بووه‌ به‌لکه‌و له‌ به‌شه‌کانی تری خێل و عه‌شیره‌ته‌که‌ی خۆیشیان په‌رت بوون و به‌وه‌ش له‌گه‌ڵ به‌سه‌رچوونی کاتدا و راهاتن له‌گه‌ڵ نه‌و جوژه‌ ژياندا که‌ ژيانی په‌رتبوون و په‌ره‌وازیی بوونه‌ رۆحی لێکتر نزیکبوونه‌وه‌و یه‌کێتی و یه‌کبوون به‌ره‌و هه‌ره‌س و شکست چووه‌، دیاره‌ له‌ حاله‌تیکی وه‌هاشدا بنه‌ماکانی په‌ره‌سه‌ندن و گه‌شه‌ی کۆمه‌لایه‌تیش شیواوه‌ چونکه‌ له‌ بنه‌ره‌ته‌وه‌ نه‌و جوژه‌ دابه‌شبوون و په‌رتبوونه‌ باری کۆمه‌لایه‌تی بوونی کۆمه‌لگای کوردی شیواندوو.

زۆری و سروشتی چیاکانی کوردستان و باری سه‌خت و ئالۆزیان و داگیرکردنی رووبه‌ریکی به‌ره‌راوانی جوگرافیا‌ی کوردستان پێیان له‌ زۆر رووه‌و کاری کردۆته‌ سه‌ر دابه‌شبوونی دانیشتیوان و په‌رش و بڵاوکردنه‌وه‌یان له‌ یه‌کترو دوورخستنه‌وه‌یان و نزم کردنه‌وه‌ی ریزه‌ی

تێگه‌ڵاویبوون و لێکتر شارمزا بوون و دروستبوونی به‌ربه‌ستی رۆحی و
 سایکۆلۆژی و کۆمه‌ڵایه‌تی و نایینی و مەزه‌بیش، له‌لایه‌کی ترمه‌وه‌ نه‌و
 به‌ربه‌سته‌ سروشتیانه‌ بوونه‌ته‌ رینگه‌ له‌به‌رده‌م گه‌شه‌ی ئاستی ژیا‌ن و
 په‌یوه‌ندیه‌کانی به‌رهم هه‌ن‌ان و هه‌یه‌کانی بژێویه‌دا، به‌ نه‌ندان‌یه‌کی
 نه‌وتو‌ هه‌ر خه‌زان و به‌نه‌ماله‌و تیره‌و خه‌ڵێک یان عه‌شیره‌تیک هه‌ست به‌
 سه‌ربه‌خۆیی خۆی بکات و له‌ سنووری جوگرافیا‌ی داخراوی خۆیدا وه‌ک
 قه‌له‌مه‌رو‌ی ده‌سه‌لاتی له‌ سنووری کۆن‌ره‌ گون‌دیک‌سی کورده‌ستانیش
 تێپه‌ری نه‌که‌ردیته‌. نه‌و شێوه‌ په‌رت و به‌لویه‌ وه‌های کردووه‌ له‌ میژو‌وی
 کورده‌داو بگه‌ر له‌ میژو‌وی حه‌زب و رێکخه‌راوه‌ سیاسیه‌کان و ته‌نانه‌ته‌ له‌
 بنیادی ده‌زگا‌کانی به‌رپه‌وه‌به‌ردنیشدا هه‌مان به‌نه‌ما‌کانی دامو‌ده‌زگا‌ی
 لاوازی خه‌ڵایه‌تی هه‌یکه‌لی نه‌و دامو‌ده‌زگا‌ نو‌ی‌یانه‌ش پێکه‌به‌ینیته‌ و نه‌م
 دامو‌ده‌زگا‌یانه‌ی که‌ له‌ ئێستادا هه‌م هه‌مان خاسیه‌ته‌کانی دامو‌ده‌زگا‌ی
 خه‌ڵایه‌تی لاوازی کورده‌یان هه‌یه‌وه‌ هه‌مان عه‌قلیه‌ته‌ و هه‌مان سه‌تراتیژو
 هه‌مان شێوازی به‌رپه‌وه‌به‌ردن به‌رپه‌وه‌یان ده‌بات. بۆ نه‌مونه‌ هه‌یکه‌لی حه‌زب
 و شێوازی پێکهاته‌نی تاکو‌ ئێستاش له‌ کورده‌ستاندا هه‌یکه‌لی خه‌ڵه‌و
 مه‌گه‌ر به‌ ده‌گه‌مه‌ن نه‌گه‌ینا به‌شی هه‌ره‌ زۆری نه‌ندامانی سه‌رمه‌وه‌ له‌سه‌ر
 به‌نه‌مای خه‌ڵ و عه‌شیره‌ته‌کانیان یان هه‌رێم و ناوچه‌ جوگرافیه‌کانیان
 جێگا‌یان پێدراوه‌، له‌ ده‌زگا‌کانی به‌رپه‌وه‌به‌ردنیشدا هه‌مان شێوه‌یه‌، نه‌گه‌ر
 سه‌رنجی جێگا‌ دیاره‌کانی به‌رپه‌وه‌به‌ردنی کورده‌ی و حکومه‌تی کورده‌ی
 به‌ده‌ین به‌شێوه‌یه‌کی گه‌شتی کورپانی خه‌ڵ و عه‌شیره‌ته‌کان و نه‌وانه‌ی
 په‌شتیان له‌نیو سه‌رکه‌ردایه‌تی حه‌زبه‌کاندا هه‌یه‌ کاربه‌ده‌سته‌ن که‌ زۆربه‌ی
 زۆریشیان بێ‌تواناو نه‌زانن. که‌چی حه‌زبه‌کانی کورده‌ستان به‌م سیاسه‌ته‌
 خه‌ڵه‌کیه‌ دواکه‌وتووه‌شیانه‌وه‌ باسی کۆمه‌ڵگای مه‌ده‌نی و ده‌سه‌لاتی گه‌ل
 ده‌که‌ن.. نه‌گه‌ر له‌ ئیداره‌ی کورده‌ستاندا که‌سه‌نکی بێ‌ په‌شت له‌ نه‌نجامی
 ماملا‌نی نیو سه‌رکه‌ردایه‌تی حه‌زبه‌دا هه‌ن‌را‌بیته‌ نیو ئیداره‌ی حکومه‌ته‌وه‌

نەوە يىنگومان نەو كەسە نە هيچى بە دەستەو نە خاوەنى بىرارىشە لە جىگاگەى خۆيدا با زۆر شارەزاش بىنت چونكە نەو پشتى نيه كە پشتيشى نە بىنت هيچ كەس گوئى لىناگرنت و كارى بۇرايى ناكړنت. نەمەش هەموو جىگەوت و ناسەواری عەقل و ستراتىژو خىلايەتى ناسروشتى و دواكەوتووى كوردەوارىيە كە نەك هەر رابردوومانى كوشتوو بەلكو بوته حالەتيكى هەميشە نامادە لە نەستى كۆمەلایەتى كوردداو بىركردنەوى كورد بەگشتى مەوداو رەهەنديكى تەسكى هەيەو لە سنوورى عەقل و ستراتىجى خىلايەتى تىبەپناكات و ناگاتە ناستى عەقل و ستراتىجى نەتەوايەتى.

باری شیواو و ناناسایی گەشەر پەرەسەندنی کۆمەلایەتی کوردی لە کۆنەرە بۆ ئیستا وایکردوو کە جگە لە دامودزگای لاوازی خێلایەتی یان شینوێ خێلایەتی هیچ دامودزگایەکی گەشەسەندوتر دروست نەبێت.

دامودزگا کۆمه‌لایه‌تی و نێداری و کهلتوری ئیتنیککی و ئایینی
سەرچهم پابه‌ندی تاکه دامودزگایه‌کی تری لاواز بن که ئه‌ویش
دامودزگای لاواز بێ توانای خێلایه‌تیه که وه‌ک پێشتر گوتمان
دامودزگای خێلایه‌تیش به‌شیوه‌یه‌کی ئیفلج و ناتهماو له‌ کوردستاندا
دروستبووه. جا ههر کاتێک ده‌گه‌ڕێننه‌وه بۆ قسه‌کردن له‌سه‌ر ناسنامه‌و
پروژه‌و به‌رنامه‌و بنه‌مای ئازادی و سه‌ربه‌خۆیی کورد ده‌بێت ئه‌وه
له‌به‌رچاو بگرین که ژێرخانی کۆمه‌لایه‌تی کوردی نه‌یتوانیوه سه‌رخان
وه‌کو پێویست به‌ره‌م به‌هێنێت، به‌ئکو سه‌رخانیکی لاوازی هاوشانی
خودی ژێرخانه‌که پێکهاتوه نه‌گه‌رچێ ئێستا قسه‌ له‌سه‌ر نادروستی و
نه‌گونجاندنی ئه‌و جوژه‌ لیكدانه‌وه‌یه ده‌کړێت، بۆ خودی زاراوه‌کانی
سه‌رخان و ژێرخان و په‌یوه‌ندی ئێوانیان چونکه زۆربه‌ی لیكدانه‌وه
کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی ئێستا ناتوان بپه‌را به‌و لیكدانه‌وه مارکسیه‌ بکه‌ن،
به‌هه‌ر حال ئه‌وه‌ی به‌لای ئه‌مه‌وه گه‌رنه‌گه‌ لێره‌دا ئه‌وه‌یه که هه‌رچۆن باری

ئابوری کوردستان له وپه پری دواکه وتوویدا بووه بهه مان شینوه کورد له
رووی عقل و فیکرو تیگه یشتن و په بېردن و بهرهم هینانی فیکریشه وه
له وپه پری دواکه وتوویدا بووه نه م قسه یه بو ئیستاش راسته.

لیزه داو له نه نجاسی نه بوونی سرخانیکي کومه لایه تی کوردی خاوه ن
خاسیت و بنه مای نه ته وایه تی ده توانین بلین کورد سسرخانیکي
خیل لایه تی دواکه وتووی هیه، خو نه گهر له روانگه ی نه ته وایه تیشه وه
سه یری بگه ین شو سسرخانی کومه لایه تی کوردی سسرخانیکي وه همی یه
چونکه هیچ کام له م ره گمزه پیوستانه ی تیدا نیه که به بی بوونیان
قسه کردن له سسر نایندمو سسر به خووی و گه یشتنی کورد به ناستی
دروستکردنی دولت خولاندن هویه له سنوری باز نه یه کی بو شدا که
وه م رابه رایه تی و ری نیشاندهره تیدا. نه م ش بهو مانا نیه که کورد
نا توانیت له ئیستاو له ناینده شدا هیچ بکات، نه خیر به لکو کورد
پیوستی به گوزانکاری هیه له ماهیه تی خویدا. که واته نه و
گوزانکاری به چون ده بیت؟

رهنگه لیزه شدا نه و پرسیاره سسر ره لیدات نایا بوچی له میژووی
کورددا شو بنه مایانه ی که پیوستن بو دروستبوونی دامه زراوه
کومه لایه تیه کان پیکنه ماتوون؟ دیاره نه م پرسیاره ش سسر تاپای میژووی
کومه لایه تی کومه لگای کوردی ده گرتنه وه. دوزینه وهی وه لامی نه م
پرسیاره ش راسته وخو به شینوه یه کی گشتی له وه دا بهرجه سته ده بیت که
بهر به سستی هه مه جوړی توپوگرافی و جوگرافی له کوردستاندا به جوړیک
شینوازی سروسشتی په ره سه ندنی کومه لایه تی شینواندوه که بنه مای
پیکه اتنی دامه زراوه کومه لایه تیه کانیش بشینویت. هر له م روانگه یه وه
نه و توپوگرافیا ناله باره ی کوردستان هه رچون له قوناغی ژبانې
شوانکاریدا زه مینه ی ژبانې نازده لاری خوش نه کردوه بهه مان شینوه
رنگای دروستبوونی دامه زراوه کانی خیلیشی به شینوه یه کی ته وانه داوه
له و قوناغدا که قوناغی نیشته جی بوون و سسر ه لدان یان خه ریک بوون

بە كشتوكالەمە بوو. ھەر لە ژېر كارىگەرى ئەو تۆپۇگرافىيەدا دامودەزگائى خىيالىيەتى و بەدواى ئەو شىدا، خەسەتەكانى كۆمەلگائى فېئودىيالى بەرجەستە نەبوون ئەو شى لەبەر ئەمەى لە كوردستاندا زەوى و زارىكى كشتوكالنى بەرفراوان نەبوو و خەك ھەرچۇن لە گەرميان و كوستاندا بوون بە دواى لەمەگاو ئاوو كەش و ھەواى لەباردا بۆ پەرمەردە كردنى ئازەل و مەرو مالا تەكانيان بە ھەمان شىو ھەر بنەمالەو ھىزو تىرەيەك لە دەورى كارىزىك، كانىەك، چەمىك يان لەسەر رووبارو لقەكانى بە مەبەستى دابىن كردنى ئاوو خۇراك (ئالف) بۆ مەرو مالا تەكانيان و مەسۇگەر كردنى ھەندى زەوى و زارو ئەو ئاوەش كە ھەيە بۆ كشتوكال جىگىر بوون. لەبەر تەسكى ئەو زەوى و زارانەو كەمى ئاو ھەرچەند خىزانىك پىكەمە جىگىر بوون. ھەندى جار وا كەوتۆتەو كە بنەمالەو ھۆزو تىرەكانى خىلىك بە شىو ھەك پەروازمە لىك دابراوبىن كە ناوچە جياوازەكانى كوردستانيان گرتۆتەو ھەر لەو دەچىت لافاوى توفانەكەى نوح ھەموو كوردى ھەلگرتىت و تىكرا سەرئاو كەوتىن و پاش ھەلەزىنى ئاوەكە لەلەين خاكەو بە ھەلمبوونى و شىكبوونەو شىوگرتنى تۆپۇگرافىيە كوردستان ھەر يەكە لەسەر چىايەك، گردىك، لە قەدىال و نشىوئىك، لەسەر ھەر دەشتۆكەو لەنزىك ھەر كانى و كارىزو سەرچاوە يەكدا جىگىر بووبنەو بەو شىو پەرت و بۆلەو ھە. لىرەو ئەگەر سەرنجى خىل و ەشیرەتەكانى كورد بدەين ئەو دەبىنن كە چۇن بەسەر چەندىن ناوچەى لە يەكدوو پەروازەدا دابەشبوون بەجۆرىكى ئەوتۆ كە مەگەر تەنیا لەكاتى مەترسى لەسەر ئەندامانى ترى خىل و ەشیرەتەكانى لە جىگاكانى تر ھەندى جار پەيوەندى نىوانيان نوئى بکەنەو ئەو يادەرىيە مەعنەو ھەيان زىندو بىتەو ھە. لىرەدا ئەگەر سەرنجى خىلىكى وەكو (جاف) بدەين دەبىنن لە زۆرەى ناوچەكانى باشوور رۆژھەلاتى كوردستاندا بۆلەو ھەتەو: ەشیرەتى جاف عىلىكى كوردى كۆچەرىن، مەيدانى قەلەمەرى ئەم ەشیرەتە لە كفرى و شىروانە

تا کەلیخان و دەورووبەری سنەیه (١٩). دیارە ئەوەی مامۆستا سەجادی دەست نیشانی کردووە سنووری گەرمیان و کۆنستانی ئەم خێلە، ئەگینا لە نیشتهجێ بوونیشدا ئەم خێلە بە جوگرافیایەکی لەوە فراوانتریشدا بڵاوبۆتەرە. سەرباری نیشتهجێ بوونیان لە رۆخەکانی رووباری سیروان بە ناوچەکانی شارەزوو و گەرمیان و قەرەداخ و تەنانت بۆ سنووری دوکان و لە رۆژمەلاتیش بە رۆخەکانی دوو ناو واتە سەرچاو و مەکانی سیروان و تەنانت هەتا سنووری شاری سنەش ناوبەناو نیشتهجێ بوون. خێلیکی تری وەکو (باجەلان) ئەوەی ناشکران لە ناوچەی خانەقین و پشتکۆزی لورستان و باشووری موسل نیشتهجێ بوون عەشیرەتێکی وەکو بەرزنجی کە سەرباری بنەمای ئایینی و درەختی بنەمالەکیان کەواش پێی ناچیت میژوویەکی هێجگار کۆنیان لە کوردستاندا بەتایبەت پەییوەست بە ناوەکیان واتە بەرزنجەو هەبێت. بەلام بەشیوەیەکی هێجگار بەرفراوان بە پانتایی رووبەری کوردستاندا بڵاوبونەتەرە. عەشیرەتێکی وەک (مەردۆخی) کە ئەمانیش بەپێی درەختی بنەمالەکیان سەیدن و دەچنەو سەر پێغەمبەری ئیسلام (د.خ). میژووی دەرکەوتنیان لەسەر وەختی عەباسیەکاندا لە شامەو دەست پێدەکات و لە سەردەمی سەفەوییەکاندا بەگشتی و لە سەردەمی میرنشینی ئێردەلەندا بەتایبەتی جینگایەکی دیاریان هەبوو لە سنووری دەسلەتی ئایینی ئەم میرنشینەداو دەسلەتیان بەسەر لایەنی رۆحی و ئایینی میرنشیندا کردووە، ئەگەرچی ئەم عەشیرەتە لە میژوویەکی کۆنتردا گەیشتوونەتە ناوچەکانی هەورامان و لەویو بۆ ناوچەکانی تری باشووری کوردستان بڵاوبونەتەرە. هەموو ئەمانە بەلگەی پەرتبوون و لێک داپڕانی بەشەکانی هەمان خێل یان هەمان عەشیرەتی کوردە کە ئەمەش بۆتە هۆی لاوازکردنی رۆحی پەرەسەندن چونکە لەمەموو دابەشبوونیکیدا هێزی جولە دروستکەر لاواز دەبێت بە ئەندازەیەک کە

ئەگەر ئاستى دابە شىبۇنەكە زۆر بىت ئىكەن پىنكەتەيە تۈنەي خۇپاراستنى نامىنىت.

ئەم جۈرە دابە شىبۇنەكە پىنكەتەي خىل ۋە شىرەتەكانى كورددا ھەر لە سەرەتەي دەست پىنكەردنى نىشتەجى بۇنەكە ھۈسەكى سەرەكى مانەۋەي كوردە ۋەكۇ كۆمەلگەيەكى سەرەتەي، مەستمان لە سەرەتەي بۇنىش لىرەدا ئەۋە نىيە كە ھىشتا كۆمەلگەي كوردى كۆمەلگەي دەرۋەي نووسىن بىت، بەلكۇ مەستمان لە سەرەتەي بۇنى كۆمەلگەي كوردى مانەۋەي ئەم كۆمەلگەيە لە دەرۋەي گەشتىن بە ھالەت ۋە قۇناغى دروستكردنى دەۋلەت. ئەگەرچى لە روى نووسىنىشەۋە تاكو ئىستى كۆمەلگەي كوردى دەشتى ۋەكۇ كۆمەلگەي دەرۋەي نووسىن ئى بىرۋانزىت چۈنگە تا ئىستاش كۆمەلگەي كوردى لەبرى نووسىن زىراتىر بىرۋى بە قسەي شەفەۋى ۋە خوتبەدان ۋە كۆپ كۆپۈنەۋەي زارەكى ھەيە. واتە ھىشتا نەبۇتە كۆمەلگەيەكى دۇكيومىنىتى ۋە تۈماركەرى پراكتىكى.

پەرش ۋە بۇلۇبۇنەۋەي بەشەكانى خىل ۋە شىرەتەكانى كورد بەسەر ناۋچە پەرمۈزەكاندا بەپىي سەرچاۋەي ئاۋو دەشت ۋە ھۈي كشتوكال ۋە لەۋەرگا بۇتە ھۈي شىۋاندنى خۇدى دامەزراۋى خىل ۋە پەيۈندىيە خىلايەتەكان لەكاتى خۇداۋ بەجۇرىك كە خاسىتەكانى پەيۈندى خۇن ۋە خۇمايەتى توۋشى تىكچوۋن ۋە دەرچوۋن لە بارى سىروشتى خۇيان ھاتوۋن ۋە مانەۋەي سىفاتى خىلايەتى ۋە خۇن لە ئەنجامى ئەۋ لىكداپرانەدا ۋەكۇ سىفەتىكى سەرگۈتكرائى لىھاتوۋو لەكاتى خۇدا نەگەيشتۇتە لوتكەۋ ھەتا لەۋىشەۋە قۇناغى دابەزىن سەرۋە ھەرەس ھىنانى دەستى پىن بىكرەيە، بەلكۇ بە پىچەۋانەۋە ئەۋ ھالەتەي پەرتبۇۋن سىفاتەكانى خىلى فەرداۋەتە پانتايى نەستى كۆمەلەيەتەۋە بۇتە بەشەك لە كەسىتى مۇزى كورد لەكاتى پىادەكردنى دەسلەت ۋە ئىدارە، لەكاتى خۇنۋاندن ۋە خۇدەپرىندا بەگشتى ۋە لەكاتانەدا كە بۈار

بۇ كۈنەستى كۆمەلەيتى و نەستى تاكەكەسىش دەكرىتمە گوزارشت لە
 خۇى بكات دەگەرپىتەو بۇ نەسلى ماھىيەتى خۇى و لەو چركە ساتەدا كە
 باسى شارستانىت و كۆمەلگای مەدەنى و ماھى تاكەكەس و دىموكراسى
 و عەدالەتى كۆمەلەيتى دەكات كەچى ھەمان شىۋەى ئەو باپىرە گەرەى
 رەفتار دەكات كە لە سنوورى خىلدا رەفتارى كردوو و اتە لە ئەنجامى
 ئەو چەپاندەدا ئەم رۇھى باپىرانى دەجولئىنى و لەرژىر رىقىنى ئەو
 رابردوو شىۋاوو ناسروشتىە دەرياز نايىت. واتە ئەم لەبەرزترىن پلەى
 خۇبە شارستانى زانينەو دەگەرپىتەو بۇ حالەتى سەرەتای بوونى
 خۇى و وەكو خىلەكىەكى تەواو مامەلە دەكات و لە دنيا دەروانىت.
 ئەمەش حالەتىكى باوو مروقى كورد چ وەك تاك و چ وەك كۆمەل، چ لە
 شارداو چ لە لادىدا وەكو گەرەنەوى مروقى كامەل بۇ قۇناغى مندالى، يان
 وەكو گەرەنەوى مروقى ھەستىارو بىزارى نىو پەيوەندىيە ئالۇزەكانى
 شار بۇ نىو سروشت ئەمىش دەگەرپىتەو بۇ زىندوكرىنەوى قۇناغى
 خىلەيتى كۆمەلگا چونكە ئەو قۇناغى بەتەواوى نەپرەو ھەمان
 شىۋەى ھەموو ئەو مروقە گەرە بوانەى كە قۇناغى مندالىيان نەبوو.
 ئەمىش قۇناغەكانى ژيانى پىشترى ناتەواو بوون و ئىستە لە كۈنەستى
 كۆمەلەيتىدا كە مەبەست كۈنەستى كۆمەلەيتى كوردە ئەو رابردوو
 ناتەواو وەكو ھەزو ئارەزوو يان وەكو وىستە غەرىزى و
 ئەتقۇلۇزىيەكانى چەپىندراو. بە مانايەكى تر لەبەر ئەو كۆمەلگای
 كوردى لە قۇناغەكانى مندالى كۆمەلگادا نەيتوانىو سىفقاتەكانى
 خىلەيتى خۇى دىارى بكات و مومارەسەى ھەموو وىست و
 ئارەزەكانى ئەو قۇناغە بكات و لەگەل پەرەسەندى كۆمەلەيتى و
 جولەى بەردەوامى كۆمەلگادا كۇتايى بەو قۇناغە بھىننىت بۇيە سىفقاتى
 خىلەيتى لە كۆمەلگای كوردىدا بۇتە سىفاتىكى بەجىماو لەرۇھى
 ھەموو كورددا لە ھەموو كات و شونىكىدا نامادەيە و ھەرەھا لە خۇو

به بن باربووکردنهوێ بوونه له دهست چوووهكانی ئه و قوناغه كۆتایی نایهت.

مانهوهی په یوه نندییهکانی خوین و خزمایهتی که بنه مای خیلایه تین و له ناستی به سروشتی کارکردن و جولاندنیاندا دهشتی به رهو بلندبوون بچن و بنه مای به کگرتنه وه یه کبوون یان به وته یه کی تر بنه مای دروستکردن و پیکهینانی فیدراسیون بکه ملینن، به لام مانهوهی ئهم دوو بنه مایه له ناستیکی نزم و داخراودا گواسته نه و یان له حاله تی ناساییه وه بۆ حاله تی نیمچه چه پاندن و سه کورتکردن له ژێر کاریگری سروشت و شیوازی ناریک و نادرستی دابه شیوندا گری ئی ههست به که میکردن و ههست به گۆشه گیری کردنی لای کورد دروست کردوه که ئه وهش دهوێ کاریگری هه بووه له شیواندنی بنه ماکانی پیکهاتی دامودهن گاکانی خیلایه تی کوردیدا به شیوه یه کی تهواو پیکه یشتوو.

شیواندنی بنه ماکانی په ره سه ندن و گه شه کردنی کۆمه لایه تی کوردی هه ره له سه ره تاره مرۆفی کوردی کردۆته ئه و مه خلوقه ی که له روی نه شونوما کردنه وه له باریکی نانا سایداییت و نه توانیت له و حاله ته ئیفلجیه کۆمه لایه تی ه ی دهریاز بییت و هه ستیه سه ره پێ. بیکومان هۆیه کی سه ره کی مانه وهی کورد له دهره وهی په ره سه ندندا ئه وه بووه که هه موو وه و توانای کورد له پیناوی په دهست هینانی ژیان له م جوگرافیا سه خته دا به کارهینراوه به مانایه کی تر ئه گه ره ململانی ی مرۆف به گشتی له گه ل سروشتدا بۆ رکیف کردنی سروشت بوو بییت ئه و ململانی ی کورد له گه ل سروشتدا بۆ ئه وه بووه سروشت وای بکات بواری ژیان ی پێ ببه خشییت یان له نا و سروشتدا ژیان خوی دابین بکات، چ له خوراک و پیداو یستی یه کانی ژیان چ له خوراکستن و له مه ترسیه سه خته کانی ئه و سروشته .

هه ئیهت جینگای خویه تی ئا مارهش بۆ ئه وه بکرنه که شوینی جوگرافی کوردستان له نیوان شارستانی و دهو لهت و ده سه لاته دیاره کانی

رابردوی زودا واتە لە سەردەمی رۆم و فارس و میزۆپوتامیادا
 ھۆیکەکی تری شیانەدنی باری ناسایی کۆمەلگای کوردی بوو چونکە
 زۆربەی کات کوردستان بۆتە مەیدانی شەڕ و پێکدادانی ھێز و سوپاکانی
 ئەو دەولەتانەو لە ئاکامییدا کورد زەرەرمەند بوو، باشترین نمونەش
 تێپەرپوونی سوپای (دە) ھەزار کەسی یۆنانە لە سالی (٤٠١)ی پێش
 زاینیدا بە کوردستاندا. کە دیارە لەو رێکردنەدا سوپای یۆنانی بە
 سەرزۆکیەتی گەزنەفۆن و یرانکارییەکی زۆریان لە کوردستاندا کردووە
 ئەویش لەوێدا ھەردەمکە وێت کە دواي شەڕکردن و کوژانی ژمارەییەکی
 دیار لە سەربازەکانی سوپای گەزنەفۆن لەنیوان گەزنەفۆن و کوردەکاندا
 ناگربەستێک دەکرێت کە ناوھەژکەکی ئەوێ: کوردەکان لاشەي
 کوژراو یۆنانیەکان بدەنەو بە مەرجێ یۆنانیەکان شوێن و جیگاکانیان
 نەسوتین (٢٠) ئەم وتەیش ئەو ئاشکرا دەکات کە لەو میژووشدا کە
 نزیکەي سەدەو نیوێک دواي روخاندنی دەولەتی میدە کورد رۆحی
 بەرگریان ھەر ماوە و سەرباری پەرت و بلاوی و پەرەوازی خێلایەتی و
 گەرمیان و کوستانیش ھیشتا جۆرێک لە رۆحی یەکگرتنیا نەتێدا بوو،
 راستە ئەوێ لەگەڵ سوپاکەي گەزنەفۆندا جەنگاون و رینگیان
 پێگرتوون سوپایەکی یەکگرتووی بەھێز و رێکخراو نەبوو، بەلام گومانی
 ئەوەش ناکرێت کە ئەو جەنگاوەرانەي کورد لە ئەندامانی بنەمالەو
 خێلێک زیاتر بوون چونکە توانیویانە رینگا بە سوپایەکی گەورە بگرن
 کە بەپێی سەرچاوە میژووییەکی گەزنەفۆن خۆی دە ھەزار جەنگاوەر
 بوون. ئەنجا لە رێکەوتننامەکی نیوان گەزنەفۆن و کوردەکاندا مەرجی
 کوردەکان بۆ نەسوتاندنی مال و جیگاکانیان ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات
 لەلایەن کوردەکان ئەگەر کۆچەریش بووین لەو کاتەدا جۆرە
 پەیمەندییەکیان بەخاکەرە ھەبوو ئەو ناوچەیە کە سنووری
 قەلەمڕۆی گەرمیان و کوستانیان بوو بە نیشتمانی خۆیانیان زانیووە
 بۆیە لە پێناویدا شەڕیان کردووە.

له لایه کی تریشه وه ده رده که ویت که سوپا که ی گه زنه فون زبانی زوری له کورد داوه و مال و حالیان سوتاندون که 'هوش به درژی نیشته چی بوون و سه قامگیر بوونی کورد بووه له و میژوه کونه شدا ناسه وارنکی خراپی سر پانتایی کونه سستی کورد به جینه نیشته وه که ئه ویش ئه وه ئه دور له ویستی خۆی سهرباری مه ترسی به کانی سروشت و دیارده سروشتی به کان له به رده مه ترسی له نیو بردنی خۆی و ویران کردنی مال و حاله که ی و به تالان بردنی سهروه و سامانه که ی دایه له لایه نه خه لک و گه ل و هیزه کانی ده ورو پشستی به وه که ئه وه ش له وساو به بۆ ئیستا له کۆنه سستی کۆمه لایه تی کورد دا ده ژێ و تا کو ئیستا ش کورد له روی ده رو نیه وه ناتوانیت هه ست به د ننیایی و سه قامگیری خۆی بکات ئه ویش له ترسی هیزش و ده ست درنژی ده ورو پشسته که ی. ئه مه هه سته کردنه ش وای کرد وه که کورد هه ته نیا بۆ ئیستا بژی و بیر له داها تو نه کاته وه چونکه وا هه ست ده کات داها تووی له به رده مه ترسی دایه، نه بوونی پرۆژه ی گرنگی نه ته وهیش بۆ ناینده ته نانه ت له ئیستا دا که خاوه نی پرۆژه ی داها تووی نیه و هیچ به رنامه یه کی نیه بۆ ناینده به هۆی جینکه وت و ناسه واری ئه و مه ترسی به وه که له کۆنه سستی کۆمه لایه تی ئیسه دا جینگیره و هه میسه له به رده م گوماننکی خنکینه ردا به رامبه ر به ناینده رامان ده گریت، به نه ماکانی دروست بوونی ئه و ترسه ی که ئه و گومانه به رده واهه ی لای ئیسه دروست کرد وه دیسانه وه ره گ و ریشه ی له قولایی ماهیه ت و گه وه سری بوونی ئیسه دایه، ئه ویش خو لقی نه راو به ره م ها تووی ژێر کاریگری توپوگرافیای کورد ستانه.

توپوگرافیای کوردستان رینگای نه داوه سه رجه م به نه ماله و تیره کانی خیلنیک یان تیکپرای به نه ماو لقه کانی عه شیره تیک له ناوچه یه کی دیاری کراوا نیشته چی بین و هه موو پیوستی به کانی ژبانیا ندا له ویدا ده سته گری بیست و ده سته به ری بکه ن و له شیوه یه کی سروشتیدا په یوه مندی به کۆمه لایه تیه کان مه ودا ی سروشتی خۆیان وه ربگرن، هه ر له

دروستکردنی خیزان و ژن و میردایه‌تی و په‌یوه‌ندی خزمايه‌تی و
 خاوه‌نداريتی زه‌وی زارو په‌یره‌وکردنی ټایین و زمانی قسه‌کردن و
 دهرپړین و جل و بهرگ و مال و خواردن و ټيکه‌لابووبن شین و شایي و
 سرچهم داب و نهریتی کومه‌لایه‌تی‌سره... له‌سسر بنه‌مای هم‌وو
 نه‌وانه‌ش دامودزنگای کومه‌لایه‌تی نیداری و ټابوری و سهربازی و
 نټنیکي و ناییني خیلایه‌تیش پینکبه‌اتنایه. به واتی‌ه‌کی تر خیل خاوه‌نی
 هم‌وو خه‌سله‌ت و بنه‌ماو دزنگاکانی به‌رپوه‌بردنی خوی بوايه‌و
 به‌وپنیه‌ش له‌گه‌ل گه‌شه‌سندن و به‌ره‌و پیشه‌وه‌و چوندا نه‌میش گوزانی
 به‌سردا به‌اتبايه‌و به‌ره‌و ټيکشاندن بچوايه‌و له‌جینگایدا دامه‌زراوی
 نوټر به‌پنی قوناغی میژوویی پینکبه‌اتبايه.

دروست نه‌بوون و پینکبه‌اتنی دامه‌زراوی خیل له‌و قوناغه‌دا
 به‌کاریگه‌ری نه‌و باره‌ توپوگرافیايه‌ی کوردستان که‌ ناماره‌مان بو‌ کرد
 وه‌کو خالی یه‌که‌مین لی دهروانری که‌ له‌وټوه‌ شینواندنې گه‌شه‌ی
 کومه‌لایه‌تی کومه‌نگای کوردی سرچاوه‌ ده‌گړیت. گه‌شه‌ی سروشتی و
 په‌ره‌سندنې سروشتی په‌یوه‌ندیه‌ کومه‌لایه‌تیه‌کان و پینکبه‌اتیه‌ی
 کومه‌لایه‌تی قوناغی خیلایه‌تی بنیادنه‌ری دامودزنگاو په‌یوه‌ندی و عه‌قل
 و ستراتیژی خیلایه‌تیه‌ بو‌ قوناغیکي دیاری کراو که‌ ده‌شن شینویه‌ک له‌
 دامه‌زراوی بالاش دروست بښت له‌م قوناغه‌دا که‌ نه‌میش دامه‌زراوی
 ده‌وله‌تی خیله‌. له‌نیو بنیادی په‌یوه‌ندی‌سه‌کی خیلایه‌تی کاملدا
 توخمه‌کانی بنیادنانی قوناغیکي بالاتری کومه‌لایه‌تی ده‌خه‌ملن، باری
 سروشتی نه‌و گه‌شه‌کردنه‌ له‌ ولاتی میژوپوتا میای هاوسنی کوردستاندا
 که‌ له‌ روی جوگرافی و توپوگرافیاوه‌ نور جیساوزه‌ له‌ کوردستان،
 ده‌وله‌توچکه‌ی شار دروست بووه، نه‌و ولاته‌ واته‌ میژوپوتا میا دابه‌ش
 بوو بوو بو‌چه‌ندین قه‌واره‌ی سیاسي - ټاییني که‌ پنیان ده‌گوترا
 ده‌وله‌توچکه‌ی شارو ه‌ریه‌که‌یان بریتی بوو له‌ مه‌لنه‌ندی شار خویي و
 ده‌وروبه‌ری و گونده‌کانی له‌گه‌ل کینگه‌و باخ و بښستان و دارخورما... که‌

ئەمانە دەگەرپانەمە بۇ خواوەندى شارەكە. ئەنىو كىلگەكاندا پاوەندو
 لەوەرگا بۇ ئازەل و ولاغەكان هەبوو(٢١). ئەگەر سەرنج بدەين لەو
 مانايەى كە لە پشتى ئەم چەند رستەو وەستەو ئەوا بۆمان
 دەردەكەوت كە لە قۇناغى خىلايەتىدا لە ولاتى مېزوپۇتامىيادا شار
 دروستبەو، دروستبەونى شار خۇى لە خۇيدا ماناي دروستبەونى
 سەرەتاي قۇناغى پەيوەندى كۆمەلايەتى كۆمەلگاي شارو گواستەنەو لە
 پەيوەندى بەرەم هيناننى كشتوكالەو بۇ قۇناغى سەرەلدانى
 پيشەسازى، ئەگەرچى بۆنەو مېژووە رەنگە باسكردنى شىوازى بەرەم
 هينان و پەيوەندى بەرەمەيناننى كۆمەلگاي شار كە مەبەست كۆمەلگاي
 پيشەسازىيە بە تەواوى لە جىگاي خۇيدا نەبىت. شار دەلالەتى
 دروستبەونى عەق و ستراتىژىيەتىكى بالاترە لە قۇناغى لادى و ژيانى
 خىلايەتى. خواى شار لە مېژووى كۆنى مېزوپۇتامىيادا ماناي
 ئامادەبوون و كارپىكردنى دامەدەزگا و دەستورى ئايىنى كە راستەوخو
 دەبەستەنەو بە دەستورى بەرپۆەبردەنەو، كەواتە لە دەولەتۆچكەى
 شاردا دامودەزگاي ئايىنى -كۆمەلايەتى- ئابورى- بەرپۆەبردەن هەبوو
 ھەر ئەو ەش رىگا خۆشكەر بوو كە مېزوپۇتاميا بىتتە يەكەم شوين كە
 دەستورى تيا لەدايك بىتت.

ديارە ئەو دەولەتۆچكانەى شار كە باسەمان كردن لە سەنورى
 دەسەلاتى خىلنىك تىپەپان نەكردووەو سەرجەم پەيوەندىيەكانى
 خىلايەتى و شىوەى بەرپۆەبردنى خىل كارو بارى ئەو دەولەتۆچكانەى
 شارى بەرپۆەبردووەو پەيوەندىيەكانىش لە سەرۆكى خىلەو كە بۆتە
 سەرۆكى دەولەتۆچكەكە بۇ خوارەو و ئاراستەكراو كە بەشى خوارەو
 برىتى بوو لە ھەزاران و كۆيلەو كرى گرتەى زەوى، بەلام لە كوردستاندا
 لەو مېژووەدا نە شار بەو شىووە نە دەولەتۆچكەى شارو نەبارىكى وھا
 چەسپاوەو سەقامگىر دروست نەبوو. نە سىستەمى كۆمەلايەتى و
 ئابورىش لە قۇناغەدا بە ئاشكرا بەتەواوى پيشەگەيشتەو.

کوردستان بهر له دهرکهوتنی ئایینی ئیسلام نهگهرچی بهردهوام وهکو
 بهشینکی جیانهکراوه لهسهر زه مینسی ئیترانی سهیری کراوه و نهو
 ئهرزه مینهش به نیشتمانی فارس و کورد یان گهلانی ئیتران ناوبراوه
 سهرباری روخاندنی دهولتی (مید) وهکو یه که مین دهولتی کورد بهلام
 هینشتا کورد وهکو گهلنکی ره سهنی ئیترانی سهیرکراوه ته نانهت له
 سهردهمی ساسانیه کاندایه یامی ئایینی زهردهشتی وهکو ئایینی
 دیرینهی کوردو گهلانی ئیترانی یان ئاریایی روزهلات کراوه ته ئایینی
 ره سمی دهولتی ساسانی. لهو قوناغه دا ناسنامه ی ئیترانی بوون
 بالادهست تر بووه له ناسنامه ی کوردی بون یان فارسی بوون،
 کوردستانیش له میژوی بهر له دهرکهوتنی ئیسلامدا بهچهند دهولت و
 شارستانیته یهکی خاوه ن ناسنامه سنوردرا بوو وهکو شارستانیته ی
 میزپوتامیا و گریکی و رومی و دهولتهکانی نه که دی و سوومری و
 بابلی و ئاشوری و ساسانی. فهرمانهروایی کۆنی نهخمانیشتنی و
 ساسانی نهگهر له گهل هه ندیک له سه ده لاتهکانی تری دهووبهری
 کوردستاندا هاوکاتیش نه بووین بهلام نکۆلی نهوه ناکرنت که سه رجه م
 کاریگه ری نیگه تیقیان له سه ر کوردستان هه بووه وهکو پانتاییه کی
 جوگرافی فراوانی بێ ناسنامه و بێ خاوه ن له رووی ئیداری و سیاسی و
 کهلتوری و شارستانییه وه سه یریان کردووه. نهو ههش وه های کردووه که
 له سنووره نزیکهکانی نهو دهولته تانه وه هه ندی باری لیکچووی نهوانی
 دهووبهری له رووی نیشتهجن بوون و کاری بهرپوهبردنه وه دروست
 ببیت، بهلام هه رگیز نهوه نهک هه ر نه بوته حاله تیکی گهشتی له
 کوردستاندا به لکو له قوناغی بنه ماله و هۆزو تیره و خیله کاندایه دامه زراوی
 خیل به لاوازی و له سنووری کۆچ و رهوی بهردهوام و گهرمیان و
 کۆنستان و کشتوکالی وهزی و نیشتهجنی بوونیکه بهرپژه کهمدا
 ماوه ته وه نه یهتوانیوه بگاته قوناغی تهواوه تی نیشتهجن بون و

به ته‌واوی ده‌ست بکاته کشتوکال و پید‌اویستی‌یه‌کانی ژبانی
کۆمه‌لایه‌تی ئه‌ قۆناغه به‌ته‌واوی به‌ره‌م به‌یتیت.

ئه‌گەر بگه‌ڕێننه‌وه بۆ سه‌رنجدانی سروشتی جوگرافیای کوردستان
سه‌رباری ئه‌وه‌ی له‌ چه‌ند لایه‌کی سنووریه‌وه وه‌کو باکووه به‌شیک
روژه‌لات چیا‌ی سه‌خت و به‌رز هه‌ن، به‌لام تیکرا له‌ روی به‌راوردکردنی
ئاوه‌ندو سنوره‌کانه‌وه، دهرده‌که‌وێت له‌ سنوورمه‌کانه‌وه به‌ره‌و دهره‌وه
ئاستی توپوگرافیا له‌ به‌رزو سه‌خت و ئالۆزه‌وه به‌ره‌و ده‌شت و بان زه‌وی
ئاسایی ده‌چیت، بۆ نمونه ئه‌گەر سه‌رنجی نیوان هه‌ردوو (ژی) بده‌ین،
دوا چیا‌ی دیار له‌ نیوانیاندا چیا‌ی هه‌یه‌تسلوئانه ده‌که‌وێته پشته
کۆیه‌وه وه‌کو هیلکی راست له‌ ستووری ئه‌م (ژی)وه بۆ سنووری ئه‌و
(ژی) ده‌کشیت و له‌ خوار ئه‌م چیا‌یه‌وه جگه‌ له‌ بان و گردو ته‌پۆلکه‌و
پاشان ده‌شتی تارا‌ده‌یه‌ک فراوان هه‌یچی تر نابینن، ئه‌گەر سه‌رنجی
باشووری روژئاوای سلیمانی بده‌ین که ئاراسته‌ی به‌ره‌و که‌رکوک و
له‌وێشه‌وه به‌ره‌و عێراقی عه‌ره‌ب ده‌گه‌ڕێته‌وه زنجیره‌ چیا‌ی به‌رانیان و
سه‌گرمه‌ دێت و له‌ دوا‌ی ئه‌ویش بانه‌کانی گه‌رمیان و گردو به‌رزاییه‌کانی
حه‌وزی چه‌مه‌مال و شوان دێت و سه‌رباری که‌می ئاو له‌م ناوچه‌نه‌دا
به‌لام ده‌شت ده‌ست پنده‌کات و زیاتر وه‌کو ناوچه‌ی کشتوکالی
به‌تایبه‌تی کشتوکالی دێمی دهرده‌که‌وێت. هه‌روه‌ها روبارو چه‌م و شیوو
کانیاو کارێزه‌کان ئاساتر بۆ ئاودیزی و کشتوکال و بگه‌ره بۆ ئاودانی
مه‌رو مالتیش به‌کارده‌ین. ئه‌م ناوچه‌نه‌ به‌ ئاراسته‌ی سنوره‌کان به‌سه‌ر
پانتاییه‌کی به‌رفراوانتردا ده‌که‌رنه‌وه که ده‌شتی خه‌لکیکی زیاتر له‌
ناوچه‌یه‌کی له‌و جوړه‌دا بژین. بۆ نمونه ئه‌گەر سه‌رنجی شاره‌
گه‌وره‌کانی کوردستان بده‌ین وه‌کو پیشتریش ئاماژه‌مان بۆ کرد به‌
ریژه‌یه‌کی به‌رز له‌ نزیک سنوره‌کانه‌وه دروست بوون بۆ نمونه: هه‌ولێر،
موسل، که‌رکوک، خانه‌قین. نزیک هیلکی سنووری نیوان کوردستان و
عێراق، کرماشان و سنه‌و مه‌هاباد ده‌که‌ونه نزیک هیلکه‌کانی سنووری

نىۋان رۆڭھەلاتى كوردستان و ولاتى قارسەو، ھەروەك لە باکوریش
 زۆربەى شارە گەورەكانى وەكو ماردین و دیاربەكرو ئۆرفە و ان و
 نەسیبتین دەكەونە نزیک سنورەكانى ولاتى توركەموو لە ناوەندى
 كوردستان دوورن. دیارە ھۆى دروستبوونى شارەكانى كوردستان نزیک
 ئەو سنورانە لەژێر کاریگەرى چەند فاکتەریكدا بوو كە گرنگترینیان
 كەمبوونەوھى چیاكانە بە تاییەتى لە ھەردوو سنوورى باشوور
 رۆڭھەلاتدا. ھەلبەت كەمبوونەوھى چیاكان مانای گۆڤانى بارى
 تۆپوگرافىيەو زیادبوونى دەشتەكانى ئى دەكەوتەو و اتە زیادبوونى
 زەوى لەبار بۆ كشتوكاڵ. ئەم ھۆكارانەش یارمەتى نیشتەجێبوونیان
 داو، جگە لەمانەش نزیکى ئەم سنورانە لە پاشماوھى شارستانی
 كۆنى میزۆپۆتامیاو شارستانی كۆنى ئىرانى رینگا خوشكەر بوو بۆ
 ئەوھى بەکاریگەرى ئەو ھاوسىیەتیە بنەماى كەلتوروو شارستانی ئەوان
 بگاتە سنوورە نزیکەكانى كوردستان لەكاتێكدا ئەم سنورانە لەچاو
 ناوەندى كوردستاندا زیاتر بۆ ئەو مەبەستە ئامادەیی تێدابوو و
 زەمىنەيەكى لەبارتر بوو، بەلام لەگەڵ ھەموو ئەمانەشداو لەگەڵ
 دروستبوونى ھەندى شارى كۆن لە ھێنە سنوورییەكاندا وەكو ھەولێرو
 نەینەوا.. ھىشتا پەيوەندىيەكان لە سنوورى ھەرە دواكەوتوتووى
 خێلايەتى ماونەتەو و دامەزراوى خێل تەنانەت دامەزراویكى ھىندە
 گەشەسەندو نەبوو كە بنەماى دامودەزگای شارى لەم جۆرەى
 (دەولەتۆچكەكانى شارى) تێادا دروست ببێت. ئەویش لەبەر ئەوھى ئەو
 دانیشتوانەى كە لەم شارانەى كوردستاندا نیشتەجێ بوون.
 پەيوەندییەكى كۆمەلایەتى لە ئاستى پەيوەندى شاردا لە نىۋانىساندا
 دروست نەبوو و لەژێر کاریگەرى دروست بوون و میكانیزمى ناوكۆبى
 جۆلەى بەرھەم دروستبوونى كۆمەلگای بۆژدۆلى لە ھەناوى
 كۆمەلگایەكى فیدویایى- خێلايەتیەو شار پەیدا نەبوو و ھەتا لە
 شاریشدا دامودەزگای ئیدارى- ئابوورى- كۆمەلایەتى- ئایینی لە

ئاستىكى ئەوتۇدا بويىت كە ھەر كەسىكى ھاتوو بۇ سنوورى شار
 بخاتە ژۇر كۆنرۇلى خۇيەو ھەپىئى دەستورى دانراوى ئەو دامودەزگا
 كۆمەلەيە ھەركەس لى بېروانىت و مەمەلە بىرىت و لە خالىكىدا
 سنورى پەيۋەندى و ەقلىيەت و ھۇش و نەستى تاكرەيى و ەل نەدان
 بۇ پىادەكردى ئەو ياساۋ دەستورانە بەلاۋە بىرىت، بەلكو بە
 پىچەۋانەو كە شار دروست بىو لە كوردستاندا ھەر ئەو ەو ە
 ژمارەيەكى زياتر لە خەلك پىنكەۋ ژيان لە پانتايىيەكى جوگرافى ديارى
 كراۋدا ئەمىش لەبەر لەباربوۋى جىگىلى شارەكان بۇ دابىن كوردنى
 ھۆيەكانى ژيان لە چاۋ نىۋەندى چىكان و ئاراستەي بەرەۋ ناۋەندى
 كوردستان. ئەگىنا لە روى دابەش بوۋى شاولى و ئاسۋىشەۋ ھەر
 ھەمان پىنكەتەي كۆمەلەيەت پەرت بوۋى نىۋان چىكان و ئاراستەي
 بەرەۋ ناۋەندى كوردستان. ئەگىنا لە روى دابەش بوۋى شاولى و
 ئاسۋىشەۋ ھەر ھەمان پىنكەتەي كۆمەلەيەت پەرت بوۋى نىۋان
 چىكانى كوردستان و ھەر ھەمان ھۆزۈ تىرەۋ خىلە كۆچەريەكان و لە
 روى چىنايەتەشەۋ دەۋلەمەندۈ نەجىب زادەۋ بەگ و ئاغۋ شىخ و
 مىكىن و گرىگرتەي زەۋىي كۆيلەش لە پانتايىيە جوگرافىدا جىگىر
 بوۋن كە پىئى گوتراۋە شار بە بى ئەۋەي ئايدۇلۇزىاۋ فىكىرو فەلسەفە
 ئەخلاقى چىنى بالاي شارۋەكو چىنىكى پىنگەشتۋى خاۋەن سىماۋ
 خاسىت كە دەسلەتەي بەرپەۋەردى بەدەستەۋ بويىت ھەبويىت،
 بەلكو ئايدۇلۇزىاۋ فىكىرو فەلسەفە ئەخلاق و ەقل و ستراتىژى
 خىلايەتەي پەرتبوۋى نىۋ چىكانى كوردستان كە بەرەمى ژيانى
 كۆچەرىنتى و گەرميان و كوردستان و پاراستىنى پىكارو لەۋەرگاۋ
 پاۋەندكردى رىگاۋبان و ناۋچەۋ كانى و كارىز بوۋە، لەنىۋ شارەكاندا
 بالادەست بوۋە كارى كوردەۋ. جگە لەۋە ھەر كەسىك لە شاردا لەبەر
 نەبوۋى وجودى تاكانەي خۇي، يان راستىر بلىن لەبەر رەچاۋەندى
 تۋاناۋ لىھاتوۋىي تاكەكەس لە كۆمەلگەيەكى لەم جۇرەداۋ سەيركردى

تاکە کەس لە روانگەی بونی پالپشتی خێل و عەشیرەتەر، ئاشکرا ئەو
 دەسەلمێنیت کە پەییوەندییەکانی شار پێنەگەشتون چونکە لە
 کۆمەلگای شاردان توانا و لێهاتوویی تاکە کەس دەکرێت بە سەنگی
 پێوانەکردن نەک بوونی پێشتی دامەزراوەکانی وەک خێل و عەشیرەتی بە
 نفوز.

لەبەر ئەوەی پاراستنی بنەمای پەییوەندی خوێن و دەمارگیری وەک
 توخمی سەرەکی پێکەینانی کۆمەلگەی خێلایەتی و دواکەوتووی وەک
 کۆمەلگای کوردی دیاردەیەکێ ئاشکرای ژبانی کۆمەلایەتی بوو لە
 شاری کوردستاندا و بۆتە بەشێک لە کەلتوری شار... پەییوەندی خوێن لە
 میانەی سەرخانیکووە خۆی دەرەخات کە کەلتوری خێل پێکدینن،
 لەبەر ئەوە هەر دژایەتی کردنیکی ئەو کەلتور، تاکە کەس لە پێکەتە
 دەستەجەمی دەکات و وە فری ئی دەداتە بۆشاییەموو دەیکاتە کەسیکی بێ
 بنەما و بێ مێژوو (٢٣). کە لە روی راستی پەییوەندی پەییوەندی
 کۆمەلایەتی شار پەییوەندی خوێن و دەمارگیری تێکەشکێنن و
 پەییوەندییەکانی کۆمەلگای شار جێگای پەییوەندی خوێن و خزمایەتی
 بگرتووە، بەلام لە کوردستاندا دروستبوونی شار نەیتوانیوە کەلتوری
 خێل تێکەشکێنن و بگرە هەمان شێوە ژبانی گوندو گەرمیان و کوردستان
 و ئەو کەلتور و عەقڵیەتە لە شارەکانیشدا نامادەبوونی هەبوو تاکو
 ساتە و ختی ئیستاش نامادە و بۆتە بەشێک لە پێکەتە کۆنەستی
 مێژووی کورد. ئەوەش بنەمای دروستبوونی عەقڵ و ستراتێژی شاخە لە
 نێو ئەو شاردان و هۆی هێشتنەوەی کوردە لە قۆناغی بەر لە هاتنە نێو
 مێژوودا. دیارە وەک پێشتر ئی دواین سروشتی تۆپوگرافیای
 کوردستان هۆکاری سەرەکیە لە دروستکردنی ئەم بارە پێکەتانی
 کۆمەلگای کوردیدا. لەم بارە پەییوەندی دکتۆر فوناد حەمە خورشید دەلێت:
 باری ژێواری سروشتی کوردستان بە چیا رووتەکانی و رینگا سەخت و
 دەگمەنەکانی و باری ئاو و هەوای نالەباری بەتایبەتی لە وەرزی زستاندا،

كارىگەرىيەكى ئاشكراي لە پەرتكردنى خىلە كوردەكان لە يەكتىرى
 ھەبوو بەتايبەتى لە چاخە دىرىن و ئاوەندەكاندا، بە جۆرىك لەو
 كاتانەداو بەشىوئەيەكى لە بەرچا و ھۆي پەيوەندى فيكرى و رۇشنىيرى و
 تىكە لاوبوونى مرۇقىش نەبوو (٣٠). نەبوونى پەيوەندى و كەمى
 تىكە لاوبوون نەك ھەر پەيوەندى يە سروشتى يە كۆمە لايتەكان كە
 دەرئەنجامى كۆمە لايتەتى بوون سروشتىن لاواز كردوو بەلكو كارى لە
 ئاستى عەقلى و فيكرى و ئەخلاقيش كردوو و رىگرىش بوو لە بەردەم
 دروستبوونى رۇحى يەكبوون و يەكيتى خىلەكانداو لە رىشەو يەكيتى
 و يەكبوونى نەتەوئە لاواز كردوو، واتە كۆمە لايتەتى بوونى كوردى
 بەكارىگەرى تۆپۇگرافىيە كوردستان لەسەر سروشتى ديموگرافى و
 دابەشبوونى ديموگرافى كۆمە لايتەتى بوونىكى ناسروشتى و لاواز و
 داخراو بوو لە سنورىكى تەسكدا ماوەتەوئە ئەوئەش گىيانى
 ھەرىگىرى و پاوەندخوازى و تاكەرەيتى و تەنيا خۆبىننى و دان بە
 خۆدانان و رەتكردنەوئە ئەوانى ترى خولقاندوو.

ھەلبەتە كاتى گەشەي كۆمە لايتەتى بەو ئەندازە نەبووئەت كە ياساو
 دەستور لەنيوئەندى دامودەزگاي كۆمە لايتەتەو بەمەلنىن و بنەماي
 بەرپەوئەردى شار دابىنىت و تاكە ياسايەكى گشتى كارى شار لە رووى
 كۆمە لايتەتى و دەستورىيەو بەرئە بكات، ئەو ھەر سەرۆكى بنەمالەو
 ھۆزو تيرەيەك يان ھەر خىلىك و عەشیرەتىك ھەمان شىوئە پەرەوازە نىو
 چىپاكان و لەسەر كانياو كارىزو دەشتۆكەكان ياساو دەستور و داب و
 نەرىتى خۆي پراكتىك كردوو، كە تەنانەت تاكو ئىستاش لە نىوئەندى
 شارەكانى كوردستاندا ئەو ھەسەلەيەكە زۆرەي بنەمالەو ھۆزو تيرەكان
 پىرەوى دەكەن. بۆ نموونە ھەر چۆن پىشتەر ھىچ خىلىك رازى نەبوو
 كچىكى شوو بكاتە كۆپى خىلىكى تر بەتايبەتى شىخ و سەيدەكان واتە
 ئەوانەي بەپىئى ئەو درەختى بنەمالەيەي بۆ خۆيايان دروست كردوو
 دەچنەو سەر پىغەمبەر (د.خ) و كەس و كارى بەوئەش لەرووى

مه‌عنو بیه‌وه به‌شیک له کوردیتی خوځانیان به‌لاوه ناوه هر هیچ نه‌بیت له رووی رهم‌زموه.

ئو دیارده‌یه‌ی کج به‌شودان و ژن هینان تاكو ئیستاش ته‌نانه‌ت له شارێکی وه‌كو سلیمانیدا كه‌ نووتین و له‌ رووی كۆمه‌لایه‌تی و ئاستی پێشكه‌وتنیشموه له‌ ریزی پێشه‌وه‌ی شاره‌كانی كوردستانه‌ كه‌چی ئو دیارده‌یه‌ به‌ریژه‌یه‌کی هه‌جگار به‌ربلۆ ماوه‌تومو ژن و ژن خوازی له‌ سنوورێکی داخراودایه‌ له‌نیۆ ئو عه‌شیره‌ت و بنه‌مالانو به‌ ناسانی رازی نابن كچه‌كانیان شوو بگات به‌ هر كه‌سێك حه‌زیان ئی بیت، به‌لكو پایه‌ی بنه‌مالو نه‌سه‌ب و پشته‌ی كۆمه‌لایه‌تی حساب ده‌كرین له‌و بواره‌دا، نه‌مه‌ش ئوه‌ ده‌سه‌لمینیت كه‌ شار له‌ كوردستاندا نه‌گه‌یشتۆته‌ ئو ئاسته‌ی كه‌ په‌یوه‌ندییه‌ كۆمه‌لایه‌تیه‌كان و داب و نه‌ریتی ژبانی خه‌ڵایه‌تی لای هه‌لبوه‌شینیتوه‌، به‌لكو ئو داب و نه‌ریتانه‌ له‌ شاریشدا وه‌كو خوځان ماونه‌تومو سیمایه‌کی پڕ به‌هاترو پیرۆزیشیان وهرگرتوه‌ چونكه‌ له‌نیۆ ژبانی شاردرا خه‌ڵ و عه‌شیره‌ته‌كان ئو داب و نه‌ریت و عه‌قلیه‌ته‌ به‌ بنه‌مای مانه‌وه‌ی خوځان و پارێزمه‌ی ناسنامه‌ی خه‌ڵایه‌تی و عه‌شیره‌تایه‌تی خوځان ده‌زانن كه‌ ده‌شن ئو ناسنامه‌یان له‌ناو شارو تیه‌كه‌لاو بوونی ئه‌وانی تردا بۆ پیاڕیژیت.

له‌ لایه‌کی تریشموه كوردستان له‌ میژووی دیریندا تاكه‌ پێره‌وه‌نکی ئایینی تیا جیگیر نه‌بووه‌ هه‌تا ببیته‌ بنه‌مای ده‌ستووو شه‌ریعه‌تی به‌ریژه‌بردنی كۆمه‌نگا. هه‌روه‌ها وه‌كو یۆنانی كۆن یان میژوپۆتامیا ژماره‌یه‌ك خواوه‌نددی نه‌بووه‌و هر خواوه‌ندیكیش به‌مرسێ بوارێکی تایبه‌تی بووبیت و بۆ هه‌موو كوردستانیش سه‌رۆکی خواكان ناسراو بیت و جوړێك له‌ مل‌دان و پێره‌وی كردنی ئو خواوه‌نده‌ش له‌لایه‌ن هه‌موو كوردوه‌ رینگای بۆ جوړێك له‌ یه‌كبوون و كۆمه‌لایه‌تی بوون خوش بكردایه‌و له‌و كۆبوونه‌وه‌ یه‌كبوونه‌ش جوړێك له‌ ده‌ستووری كۆمه‌لایه‌تی یه‌كگرتوو بۆ به‌ریژه‌بردن به‌ره‌م به‌هاتبایه‌. له‌ سه‌رده‌می بابلی‌یه‌كاندا هر

شارو و هر بوارنکی تایبه تی ژبان و هر خیلەش خواومندی تایبه تی
 خۆیان هه بوو که ئەوێش بۆتە هۆی به رههه م هینانی دهستورنکی
 ئیقتیکی- نایینی و ئەو دهستوورهش بۆتە نامرازو هۆی به پێوه بردن و
 لهرویهکی تهرهوه له کوردستاندا دهستورنکی ئەو توێ پێکنه هاتوه
 به جۆرنیک که بیهت به داموده زگای کۆمه لایه تی له و قوناغدا که ئەوێش
 زه مینه خوشکمر بیست بۆ زیاتر جینگیر کردنی بنه ماکانی کۆمه لگای
 خیلایه تی کوردی و پێگه یشتنی سیفات و خسله تهکانی له روی
 کۆمه لایه تی و میژوویهوه، له گه ل دهرکه و تنی نایینه ناسمانیه کانیشتا
 هر له ساته وهختی هاتنه خواره و ی یه کهم په یامی ناسمانیه وه دیسان
 کوردستان نه بۆتە مه نزلگای تاکه نایینیک یان نایینیک له کوردستاندا
 نه هاتۆتە خواره وه تا بنه مای شمرع و دهستووری ئەو نایینه کاری پێ
 بکرایه، به لکو به پێچه وانه وه چه ندين نایین و نایینزاو رنبازی نایینی و
 ته ریه تی ته سه وف له کوردستاندا جینگای خۆیان کردۆتە وه چ بهر له
 دهرکه و تنی نایینی ئیسلام چ دوا ی دهرکه و تنی په یامی ئیسلامش. پێش
 ئیسلام له کوردستاندا نایینه کانی مانی و زهرده شتی و جوله که وه فه له
 دوا ی دهرکه و تنی ئیسلامیش سه رباری مانه وه ی په پیره و که رانی ئەو
 نایینانه ی پێشتر، سه ره جه م مه زه به کانی ئیسلام گه یشتوونه ته
 کوردستان به تایبه تی سونه و شیعه. ئەهه جگه له وه ی په یام هه لگرانی
 یه زیدی و عه لی ئیلاهی و کاکه یی و خه قه و.. له وساره تاکو ئستاش
 ماونه ته وه و پارنزا گاریان له په یامی نایینی خۆیان کردوه. له گه ل فه تخی
 ئیسلامیدا که نایینی ئیسلام به و رنگایه گه یشته کوردستان و خۆی
 سه پاند، له گه ل هاتنیدا دهستوورو پرنسیپی به پێوه بردنی خۆی
 هینا وه و بنه ما و په رت و بلا و کۆنه بووه و نه گه یشتوو به شیوازی تاکه
 دامه زاونکی نایینی چه سپاوی ئەو نایینانه ی تری رو به رووی
 مه ترسی کردوه و به ره و هه لوه شانده وه ی بردن و خۆی جینگای گرته وه
 که ئەو دهستوورو پرنسیپه ش که دهستوورو پرنسیپی داموده زگای

ناييڻى (تازە ھاتو) بوو بۇ زەمىنە يەڭكى جياواز لەو زەمىنەى كە تيايدا
 لەدايك بوو وا تە بۇ كوردستان كە ئەم پيشتەر خاوەنى تايبە تەمەندى خۇى
 بوو مەرج نىيە ئەو تايبە تەمەندىيە لەگەن دەستوورى تازە ھاتووى
 بەرھەمى عەقلىڭكى جياوازى دەرەوۋى زەمىنەى كوردستان خۇىدا
 گونجاينىت و رۇك كەوتىيت. ھەرچەند گوتارى ئىسلام لە گە ھەردا
 خاسىتى گوتارىڭكى نۆنە تەوھى ھەبوو دەشيا بۇ ھەموو كۆمەلگەى
 مەزۇفەى تەىك روانىن و لىكەدە ھەو كارپىڭردنى ھەبووايە، بەلەم بوونى
 بە بەرنامەو ئايدىيۇلۇزىاي ئىدارەى دەولەتى عەرەبى لە سەردەمى
 ھەتەمە ئەو ھالەتى نۆنە تەوھى بوونەى لاواز كەردوۋە ھەكو
 ئايدىيۇلۇزىاو گوتارى دەولەتى عەرەبى خۇى نىشانداۋە كە ئەو
 دەولەتەش لەو قۇناغەدا ئىسلامى كەردوۋە بە رىڭگەى خۇ بۇ ئامانجى
 دەستگرتن و داگىر كەردنى ولاتانى تر بە كوردستانىشەو، بۇ سەلماندى
 ئەم قەسەيش دەتوانىن بلىن دەشيا ئىسلام ھەكو پەيامىڭكى ئاسمانى بە
 ئاشتى لە ھەموو دىيادا بىلۇبىوايە تەوھى پەيپەو بىكرايە.

پەيامى ئىسلام كە لە دورگەى عەرەبى ھاتو تە خوارەو بە زەمانى
 عەرەبى و لە سەر خاكى عەرەب و بۇ پىڭە مەسەرىڭكى عەرەبى زۇر
 پەيوەستبوۋە بە ژىانى واقىعى عەرەبەو لەو سەردەمەدا بە جۇرئەك
 دەتوانىن بلىن بەر لە ھەموو شتە ئەم پەيامە بۇ رىزگار كەردنى عەرەبى
 نىمچە دورگەى عەرەبى ھاتو تە خوارەو لە نەزانىن و دورخستەنەو يان
 لە خراپە كارى و كارى نامزۇفانە. ھەروە ھە بىرنامەى يەكگرتەنەوۋى
 سىستەمى خىلايەتى پەرش و بىلوى خىلايەتى (بەدو) عەرەب بوۋە
 ئامانج رىزگار كەردنى عەرە بوۋە لە ژىانى نەزانى و لە بىنەردەدا بىرنامەى
 رىڭخستى سىستەمى كۆمەلەيەتى بىابان بوۋە بە جۇرئەك دەتوانىت
 بگوتىت دامودەزوگەى دەستورى ئىسلام زىاتر بۇتە دامودەزوگەى
 خىلايەتى عەرەبى و لە وئوۋە ماڭى يەكگرتن (توحىد) رشتوۋە بە
 مەبەستى رىزگار كەردنى ئەو كۆمەلگەيە لە پەرت و بىلوى و پارچە

پارچەیی کە خودی کۆمەلگای عەرەبی خاوەنی بنەماو میژووبەکی جیاوازی لە کۆمەلگای کوردەواری و رەنگە پیاوەکردنی ئەو بنەما دەستوربانە لە کوردستاندا نامۆ غەریب بە پەيوەندی کۆمەلایەتی کوردی خۆی بنوێنیت و بە ئاسانی ئەو دەستوربانە نەکرێتە بنەمای بەرپۆوەبردن چونکە لە راستیدا دەبێ دەستوورو یاساکانی بەرپۆوەبردن لە زەمینەی واقعی کۆمەلایەتییەوه هەلبەنجرێن نەک لە دەرەوێ کۆمەلگاوه بەنێرێن. لێرهەدا مەبەستمان ئەوە نیە کە دەستوورو نەریتەکانی ئیسلام ناتەواو بن یان نادروست بن نەخێر بەلکو مەبەستمان ئەوەیە کە هەر زەمینەو واقعیکی کۆمەلایەتی دەستوری تایبەتی خۆی دەوێت. دەتوانین بە بەلگەی زیندوش بیسەلمێنین کە سەرباری پەيوەستبوونی تووندی کوردەواری بە ئیسلامەوه. بەلام تاكو ئیستاش داب و نەریتە کۆمەلایەتییەکانی کوردەواری لە پیاوەکردندا دەخرێنە پێش بنەماکانی شەرع و دەستووری ئیسلامیەوه.

هەرچۆن سروشتی جوگرافی و تۆپوگرافی کوردستان دەوری هەبووه لە دابەشبوونی دانیشتوان و پەرت و بڵاوکردنەوێ بنەمالەو هۆز تیرەو خێلەکان و مل نەدانیاندا بۆ پیاوەکردنی یاساو دەستورێکی گشتی بەسەر هەموویاندا و لە بنەرەتیشەوه قۆرمەلە نەبوونی یاساو دەستورێکی لەو جۆرە بەهەمان شیوه باری تیکەل و پیکەل بوونی چەندین ئایین و مەزھەب و رێباز ھاوکات لە کوردستاندا دەوری کاریگەری هەبووه لە رێگەنەدان بە دروستبوونی تاکە کەلتورێکی ئیتنیکسی - ئایینی لە کوردستاندا کە ببوایەتە ماک و بنەمای دروستبوونی دامەودەزگا و دەستور.

ئێمە تاكو ئیستا لەسەر دامودەزگا Institution زۆر دەستاین و سەرچەمی گرنگی دانیشمان بە دامودەزگای کۆمەلایەتی - ئابوری - سیاسی - ئیتنیکسی - ئایینی - بەرپۆوەبردن لەو روانگەییەوه کە وەکو پێویست دەبێ پیکهاتنی کۆمەلگا لە رووی میکانیزمی پەيوەندیە

ناو کۆییەکانیەوه ئهو دامودزگایانە پێکبهێنێت که سیفەتی سەرەتایی و
 لەهەمان کاتدا سەرەکی بۆ سەلماندنی کۆمەلگا ئیتر گرنگ نیە کۆمەلگا
 لە کام قۇناغی ژبانی کۆمەلایەتی خۆی دایە، بەلکو ئەوەی گرنگە بۆ
 نامادەبوونی کۆمەلگا لە رووی زەمێنە خۆشکردنەوه بۆ خو سەلماندن
 دروستبوونی دامودزگاس کۆمەلایەتیەکانە کە زەمێنە ی کساری
 بەرپۆوەبردنی کۆمەلگا لە شێوەیەکی رێک و پێکی دیسپلین کراودا نامادە
 دەکات و هەر لەسەر بنەمای دروستبوونی ئهو دامودزگایانەش کۆمەلگا
 لە شێوازی پەڕیوەندی نێو سەروشتەوه دەگوازی نێتەوه بۆ پەڕیوەندی (شار).
 دیارە ناکرێت کاریگەری ئهو بارە نالەبارە ی تۆپوگرافیای کوردستان
 لەسەر گەشە ی کۆمەلایەتی و شیواندنی و دواخستنی پشت گوێ بخەین
 چونکە ئەوەش فاکتەرێکی هاوکارە لەگەڵ جوگرافیای کوردستاندا
 هەردووکیان کاریگەری نینگەتیقیان هەبوو. لەم بارە یەوه بەدلیسی
 دەلیت: کوردستان بە لوپستانیشەوه بەشی زۆری رەقەنەو چەرۆ
 لێرەوارەو نەرمانی ئەوەندە نیە کە بەرەم و درامەتی کشتوکالی
 دانیشتوان هەموو بە تەسەلی تێر بکا. سەبارەت بە رژدو کالی زەوی و
 زارەکانی کورد لە چاو دەرودراسی کانیان هەژارو نەدارن (٢٤). لێرەدا
 رووبەرپووی دوو بۆچوونی گرنگ دەبینەوه. یەکەمیان زەوی کوردستان
 کەمتر بۆ کشتوکال دەست دەدات، بە واتا بەو شێوە سەروشتی یە هەیه
 نابێتە زەمێنە یەکی لەبار بۆ نیشتەجێ بوون کە نیشتەجێ بوون
 راستەوخۆ لەگەشە ی کشتوکالەوه دەست پێدەکات و بەبێ زەوی
 کشتوکالی دروستبوونی گوندو پاشتریش شار کارێکی نەشیوا بوو. لە
 بەرامبەر لاوازی جوگرافیای کوردستاندا لە رووی زەوی و زاری
 کشتوکالیەوه زەویەکی رەقەو چەرۆ تا رادە یەک جێگای
 پەڕوەردەکردنی ئازەلە چونکە پاکژو لەرمەگای زۆرە. ئەمەش رینگا
 خۆشکەرە بۆ بڕەودان بە ئازەلەداری و رۆیشتن و گەڕان بەدوای پاکژو
 ئاودا. واتە گەرمیان و کورستان کردن کە ئەوەش وەهای کردووه هۆزو

تیره و خیلەکانی تر دابراوین و ژن و ژن خوازی تەنیا لە سنووری داخراوی خوێندا قەتیس بکرن، ئەوەش لە رووی بایۆلۆژیە و هەسەر بنەمای تیۆری (بۆماوە) گەلێک کۆسپ و تەگەرە لەبەردەم گەشەکردندا دروست دەکات. لە باری کۆمەڵایەتیەوە زیاتر پەیوەندیەکانی خوێن و دەمارگیری خەسترو چتر و گزتر دەکات لە جیاتی ئەوەی ئەو پەیوەندیانە بگوازیێتەو بۆ ناستی بلندبوون بەلکو دووچاری لادانیان دەکات بەلای تەنگەنەفەسی و کورت بینی و شەپەنگیزیدا. کە ئەوەش تاكو ساتەوختی نێستا بۆتە سیفەتێکی پارێزراو لە کەسێتی تاکەکەس و کۆمەڵایەتی کورددا. دیسان ئەو شیوە ژیاڵە بواری دروستبوونی هیچ جوړە دامودەزگایەکی خزمەتگوزاری نادات کە دەشی بۆ کۆمەڵگای گوندنشین و شارستانی مسوگەر بکرن لەوانەش سادەترین دامودەزگا کە خوێندنگایە. هەربۆیە بە ناشکرا دەبینرێت کوردی کوچەری کە پێشتر رێژەیەکی هەرە بەرزى دانیشتوانی کوردستانی پێکھێناوە نەخوێندەوار بوون. تەنانت سەرۆکی خێل و تیره و هۆزەکانیش ئەگەر هەرم کام لەو تیره و هۆز خێلانە خوش بەخت بووین ئەو مەلایەکی نیمچە خوێندەواریان هەبوو، بێگومان ئەوەش لە قوناغەکانی دواى فەتحی ئیسلامیدا، ئەگینا پێش فەتح و بەتایبەتی لە سەردەمی زیاتر بالادەستبوونی ئایینی زەردەشتیدا مۆگەکان زیاتر شوێنی تایبەتیان هەبوو و ناتەشگەکان شوێنی کاروباری ئایینی و جێبەجێکردنی تەقسە ئایینیەکان بوون، بەلام ئایینی ئیسلام راستەوخۆ ئایینی ناو جەماوەرو خەلک بوو و لەو روانگەیەشەوە توانیویەتی رەگ و ریشەى خۆى دابکوتێ و ببێت بە بنەمای ژیاڵی ئیداری و کۆمەڵایەتی خەلکی سەرباری ژیاڵی رۆحیان.

مەلایە ژیاڵی کوردەواریدا ئەرکی پێش نۆیژى و مارەپەڕى و یاسین و تەلقین کردنی مردووی کێشاوە و سەرلەترو بەشێک لە زەکات و خێرو خێراتی وەرگرتوو و زۆربەى کات پایەىەکی بلندی کۆمەڵایەتی بۆ

دروستبووه له سنووری خیل و ع شیرت یان خه لکی گوند یان دهسته
 خیزانیکی کۆچمیری پینکوه دا، به جۆرنکی نه تو که زۆبیه ی کات له دوا ی
 سه رۆک خیل یان سه رۆک تیره شه م کسه سی دووه بووه پرس و رای
 پینکراوه له گه ل نه وه شدا که شوینی سه ره کی شه تمینا مزگوت بووه
 به لام له کۆبو کۆبوونه وه مه جلیسی دیوه خانی سه رخیل دا ناماده بوونی
 به ره دوا می هه بووه حیسابی تایبه تیشی بۆ کراوه. شه مه ش شه نیشان
 ده دا که له دیزه مانه وه ته نانه ت له سه ره ده می ژيانی گه رمیان و
 کوئستانه وه ئایین وه کو به شیک له ده ستووو به رنوه بردن تیکه لاوی
 کاروباری به رنوه بردنی کۆمه لگای کورده ولری بووه به لام نه بوته خاوه ن
 ده ستوووی چه سپاو. به لکو سنووری ئیشکردنی دیاری کراو بووه بۆ
 نمونه له شه ریعه تی ئیسلامدا شه گه ر که سیك (زینا) ی کرد سزا که ی
 کوشتن نیه به لکو جۆرنکه له سزای چه سته یی که پینشت له شینوازی
 جه لده لیداندا نه نجام دراوه، ته نانه ت سزای تاوانی (زینا بالمحرام) یش
 شینوازی تایبه تی سزادانی خۆی هه بووه شه گه ر سزای کوشتن به سه ر
 شه نجامده ری زینادا دراوینت شه وه ته نیا له کاتی شه نجامدانی تاوانی (زینا
 بالمحرام) دا بووه. هه لبه ت مه به سته له م جۆره زینایه ش شه وه یه که
 که سیك کاری سینکسی له گه ل (خوشک و دایک و پور) دا نه نجام بدات، یان
 په یوه ندی نزیک خزمایه تی و خوئن وه کو نامۆزایه تی یان پورزایه تی
 یان خالۆزایه تی بۆ شه مه به سته به کاربه ی نریت، به لام له په یوه ندی
 خیلایه تی کوریدداو بگه ر تا کو ساته وه ختی ئیستاش شه گه ر که سیك
 زینای کرد شه وه به ه یچ شینوه یه ک گوئ به ی بنه مایه ی شه ریعه تی ئیسلام
 نادرینت و راسته رخۆ کوشتن ده بیته سزا به تایبه تی بۆ ئافره ته که.
 شه مه ش به لگه ی نه بوونی شه ریعه تی ئیسلام به ده ستوووی موته قی
 به رنوه بردنی کۆمه لایه تی له کۆمه لگای کوریددا. له به رامبه ر شه م باره
 گشتی یه دا، له هه ندی ناوچه ی کورده واریدا کاتی کچ و کورپک چه له
 یه کتر ده که ن و که سوکاریان رازی نابن پینکوه خیزان دروست بکه ن،

كوپو كچه كه پىكهوه راده كەن و خىزانىكى ناشەرى لى روانگەى
ئايىنەمە دروست دەكەن، كەچى نەرىتى كۆمەلەيتى كوردى لى
تاوانەكەيان دەبورىت و دان بە شەرىعتى خىزان دروستكردنەكەياندا
دەنىت و كىشەكەشيان بۇ چارەسەر دەكا.

كەواتە بە ئاشكرا دەردەكەرىت كە نەرىت و پەيوەندىيە
كۆمەلەيتەكان لى كۆمەلگەى كوردىدا زۆربەى كات پى لى سەنورە
قەدەغەكانى شەرىعتى ئىسلام دەنىت، دەشى ئەمە لى كۆمەلگەكانى
ترىشدا كە پەپەرەوى ئىسلام دەكەن رووبەدات، ھەموو ئەمانە بەلگەى
ئەون كە پەپەرەوى ئىسلامى لىم كۆمەلگەيانەدا نەگەيشتۆتە ئەو ئاستەى
كە داب و نەرىتى كۆمەلەيتى لى رەگ و رىشەو بەگۆرىت، ھەر لىرەشدا
ئەو پەرسىيارە سەرھەلەدەدات داخۇ پەيامى ئىسلام دەتوانىت ھەموو
تايىبەتمەندىيەكانى نىو داب و نەرىتى كۆمەلگەى كوردى
ھەلەو شىنىتەو؟ بىنگومان لى رابردودا نەيتوانىو ئەو بەكات، ھەر
ئەو شەي كەك لى خەلىتەكانى پارىزگارى كوردى كورد لى بىنەماكانى
كەلتورى خۇى نىشان دەدات، كە سەرىارى پەرسە بەردەوامەكانى
داگىركردى كوردى بە زىندووى ھىشتۆتەو.

دیارە ناكىرت كارىگەرى ئەو بارە نالەبارەى تۆپۇگرافىيەى كوردستان
لەسەر گەشەى كۆمەلەيتى و شىواندن و دواخستنى پىشت گوى بىخەين،
بىنگومان فاكتەرى نالەبارى تۆپۇگرافىيەى كوردستان تاكە ھۆكار نىە كە
دەورى نىگەتىقى لەسەر سەروشتى پەرسەندى كۆمەلەيتى كوردى
ھەبوو، بەلكو گەلىك ھۆكارى ترەن ھەر لى پەيوەندىيەكانى خۆن و
خەمەيتى و سىستەمى ئابوورى و بەرھەم ھىنان و دەورى
شارستانىتەكانى دەورەبەرى رۆلى داگىركردى بەردەوام و كارىگەرى
ھەمەلەينەى كەلتورى ئايىنە جۆرەكەنەو.. تاد، كە نالەبارى
تۆپۇگرافىيەى بوو تە ھۆكارىكى يارمەتى دەر بۇ كار كوردى نىگەتىفانەى
ئەو ھۆكارانەى تر. ئەگىنا و لاتانى ترىش ھەم كە تۆپۇگرافىيەى نالەبارىان

ههيه، بهلام لهبهر نهوهی له لایمهکانی تری ژبانی کۆمه لایهتی و بهرهم هینان و کهلتوری و میژوو یسه ناسایی بوون، گه شهی سروشتیان نه شیناوه.

دیاردهی تۆپوگرافیای نالهباری کوردستان نهک ههر له میژووی کۆندا بهلکو له میژووی نوێشدا رنگای له نیشتهجی بوون گرتووهو هۆکارێکی سهرهکی بۆ گهرمیان و کۆیستان کردن و خهریک بوون به کشتوکالهوه. بۆ نموونه... خێلی جاف که یهکێکه له گهرهترین و دیارترین خێلهکانی کورد تا نزیکهی ناوهراستی سهدهی نۆزدهم ههر کۆچهر بوون و له دێها تهکاندا سهقامگیر نهبوون و لهگهڵ کشتوکال سهرو ساختیان خوش نهبووهو بیران له سهرحهرو سنوردانان یۆقه له مهرو زهوی و زار نهکردۆتهوه. هۆی سهرهکی ئەمەش خهریکبوونی خێلی جاف بووه به بهخێوکردنی مهرومالاتهوه، واته تاکو ناوهراستی سهدهی نۆزده خێلی جاف له قوناغی شوانکاریدا بووه، ئەمە جگه لهوهی تاکو ناوهراستی سهدهی بیستیش ژبانی گهرمیان و کۆیستان لای ئەم خێله دیاردیهکی لهبهرچاو بووه، ئەمەش نهوه دهگهیهنێت له رووی نیشتهجی بوون و بروسکردنی دامودزگاکانی کۆمه لایهتی تایبته به قوناغی نیشتهجی بوونهوه له دوا بوون و بگره تاکو ساتهوهختی ئیستاش که ئهر خێله دیارهی کۆمه لگای کوردی نیشتهجی بوون زیاتر لادێ نیشسن و سهرگهرمی به خێوکردنی مهرومالاتی خوێانن و کهتر پهرووشی ژبانی شارستانن. به دهربرینیکی تر له رووی کۆنستهوه له ژبانی شار بیزانن یان لهگهڵیدا ناگونجین و رانهاتوون چونکه به پێی ئەو بنه ما زۆر سادهیی په یوهندی شار ده بێن چه مانه وه یهک له بهرهم ئەم جۆره په یوهندیی شاردا هه بێت ئەگهرچی دامودزگای کۆمه لایهتی شار هیشتا وهکو نهوهی پێویسته زۆر لاوازهو توانای هینانی دهستووری بهرپوهبردنی نیه. بهلام نهوی لادێ نشین هیشتا خهونی زێڕین به کۆچ و بارو سهروهریتی تایبتهتی خۆیهوه دهبینی له ژبانی گهرمیان و کۆیستان

و سایه‌ی ره‌شمالدا، له‌م باره‌یه‌وه تۆماس بۆیس ده‌لێت: زۆریه‌ی کورد خه‌ریکی به‌خێوکردنی مه‌لاوماڵاتن و شوانکاره‌ن و نه‌و کاره‌ش وه‌کو پله‌و پایه‌یه‌کی به‌رز ده‌نرخینرێت و ده‌بینته‌ هۆی نه‌وه‌ی هه‌رکسه‌ به‌ نازادی له‌ سایه‌ی یه‌زداندا بژی. نه‌مه‌ش نه‌وه‌مان بۆ ناشکرا ده‌کات که مرۆڤی کورد گیانی تاکه‌ره‌ی تیا به‌هێز بووه‌و هه‌رده‌م ویستویه‌تی تاک و ته‌نیاو دور له‌کۆمه‌ل و نیشته‌جێ بوون بژی و جگه‌ له‌ پێره‌و و ده‌ستوورو شه‌ریعه‌تی خۆی په‌یره‌ی هیچ پێره‌و و ده‌ستوورو شه‌ریعه‌تیکی تری نه‌کردووه‌و بگه‌ به‌ دوژمن و نه‌یاریش سه‌یری کردو، هه‌ر نه‌مه‌ش بۆته‌ هۆکارێک بۆ دروسته‌بوونی ده‌ستوورو شه‌ریعه‌تیکی گشتی که‌ له‌ به‌ره‌ته‌وه‌ له‌سه‌ر بونی زه‌مینه‌یه‌کی چه‌سپاو دروست ده‌بێت که‌ نه‌و زه‌مینه‌ش به‌بێ بنیادنان و ئاماده‌بوونی داموده‌زگای کۆمه‌لایه‌تی پێگه‌یشتوو چه‌سپاو دروست نابێت.

بێگومان زه‌مینه‌ی جوگرافی و تۆپوگرافیا ده‌وری کاریگه‌ر ده‌بینی له‌ دروستکردنی ژێرخانی کۆمه‌لایه‌تیدا نه‌گه‌رچی کوردستان جوێک له‌ حاله‌تی به‌شی خۆکردنی له‌ به‌ره‌م هێناندا تیا‌دا دروستبووه‌، به‌لام ژێرخانیکی ئابوری نه‌وه‌نده‌ پته‌وو ده‌وله‌مه‌ند دروسته‌بووه‌ که‌ هه‌م په‌یوه‌ندییه‌کانی به‌ره‌م هێنان و هه‌م چین و توێژه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان به‌وپێیه‌ بخه‌ملێنن. له‌ شێوازی سروشتی په‌ره‌سه‌ندنی ئابوریدا په‌یوه‌ندییه‌کانی به‌ره‌م هێنان به‌شێوه‌یه‌کی سروشتی ده‌خه‌ملێن و به‌وپێیه‌ش خاوه‌نداریتی زه‌ویی و هێزی (مال) دروست ده‌بێت که‌ نه‌ویش به‌پێز له‌ (کۆیله‌و خاوه‌ن کۆیله‌، جوتیارو ده‌ره‌به‌گ، کرنکارو سه‌رمایه‌دار) پێکدێت، که‌ هه‌ریه‌که‌ له‌م دوو هێزه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌ به‌رامبه‌ر یه‌که‌ خاوه‌نی که‌سیه‌ت و سیفاتی ته‌واوی کۆمه‌لایه‌تی خۆی ده‌بینت، په‌یوه‌ندی خاوه‌نداریتی له‌ شێوه‌یه‌کی جێگیردا ده‌چه‌سپێ و له‌سه‌ر بته‌مای ئاماده‌بوونی هه‌ردوو هێزی کارو خاوه‌نداریتی په‌یوه‌ندی به‌ره‌م هێنان دروست ده‌بێت، هه‌روه‌ها که‌یشتنی کۆمه‌لگاش به‌ ناست و

په یوه ندى بهرهم هينان دروست ده بڼت، هر ودها گه شتنى كومه لگاش
 به ناستى پهره سندن و پله ديارى شارستانيتى له نه نجامى كښه
 برده وامى سروشتى نيوان هم دوو لايه نه بهرام بهر وده فراهم ده بڼت،
 له م باره يوه نه نجلس ده لڼت: شارستانيتى هم پله گه شى كومه لگايه
 كه له كومه لدا د بهر شپوونى كارو مالوگورى نيوان نه ندامانى كومه ل
 به هوى دابه شپوونى كارو بهرهمى كالايى كه نه دو ديارده يه
 ده خات ده گاته نه پهرى گه شه كردنى و نه سى هوكاره ش تيايدا ده بڼته
 هوى هملگه پرانه له سمرپاي كومه لگاي پښوودا (۲۷). له
 ه لومړجى كى ودهاشدا ياسايه كى جينگرو گشتى بوزيڅخستنى نه
 په يوه ندى انه و چونيتى ميكانيزمى كار كردنى دروست نابڼت.
 دروست بوونى نه د ستورده سره تاييه بوزيڅخستنى په يوه ندى به كاني
 بهرهم هينان له گه ل گه شه سندن و بهر و پښه وده چوونى قونساغ و
 ناستى ژياندا ده گورڼت بوز ياسايه كى پته و بهر هيز كه شينولزى
 ده ستوروى دامودزگاي كومه لايه تى به خوى ده گورڼت و له روى
 سروشتى يوه گه شى كومه لايه تى له سر هيلى نه سونگى گه شى
 په يوه ندى به كاني بهرهم هينان پښكډت. به واته په يوه ندى به نابوريه كان
 شوين و جينگاي ديار ده گرن و ده كونه پښ شوين و جينگاي
 په يوه ندى به كاني خوڼن و ده مارگيرى يوه واته ده كونه پښ
 په يوه ندى به كاني خرمايه تيمه كه يه كى خيل و عشرين له سر بنه ماي
 په يوه ندى به كاني خوڼن و خرمايه تى پښكها توه. نه مش واته بالاده ست
 بوونى په يوه ندى به نابوريه كان له و حاله تده ديتى دى كه گه شى
 كومه لايه تى و شارستانى كومه ل گه شه يه كى سروشتى ناسايى بڼت،
 به لام دياره نه و ناشكرايه له كومه لگاي روزه لاتيدا به گشتى و له
 كومه لگاي كوردا به تاييه تى مه سه له كه پښه پرانه يوه په يوه ندى به كاني
 خوڼن و خرمايه تى ده كونه پښ په يوه ندى به نابوريه كانه و.. له
 كومه لگاي عره بيدا په يوه ندى به كاني خيل و تايه ف تاكلو نښتا

شونینکی دیارو له بهرچاویان له ژبانی سیاسی کومه لگادا هیهو له زور رووه له تیکرې پایوهندییه نابورییه کان به پایوهندییه کانی بهرهم هینانیسهوه گرنگرتن، نو رولای خیل و عشیرت دهیبینن نابوری نایبیین (۲۸). که واته لیرهوه رووبه پووی نو راستریه دهیبینهوه که نک هر خودی توپوگرافیا له دواخستنی گهشای نابوری و پایوهندییه نابورییه کاندای رولای نیگه تیفی بینووه، به لکواله پال نهوه شدا، ناسروشتی پایوهندییه کانی خیلایه تی کوردی سه خانی کومه لایه تی هم کومه لگایه شی به ناسروشتی بهرهم هینانهوه هم باره ناسروشتیه ش کاریگرمی له سهر عه قل و هستی کومه لگا هه بووه نو عه قلیه ته ش واته عه قلیه تی خیلایه تی ناسروشتی بهرهم وام ناوهندی دهسه لاتی له دستدا بووه له سنوری ناوخوی کومه لگادا ده وریشی هه بووه له ریگاگرتن له گهش و پهره سندنای پایوهندییه نابورییه کاندای.

له روانگه ی روانین بو گوشتی کومه لایه تی کومه لگای کوردیهوه له ولاته دایه هیچ قونایکدا پایوهندی بهرهم هینان به شینوهی سروشتی دروست نه بووه، هر نهوه ش دهری بینووه که سیستمی نابوری و سیستمی کومه لایه تی وهکو سیستمیکی خاوه ناسنامه له رابردودا دروست نه بیئت. کاتی سروشت له بار بیئت بو نهوهی بییته زهمینه یه کی گونجاو و رهوتی میژوویی و ژبانی کومه لایه تی له سهر بنیاد بنریت و له نه نجامی نو له بار بوونه ی زهمینه ی جوگرافیا دا پنداویستیه مادیه کانی قوناغه کانی گهشای کومه لایه تی و خودی سرواف وهکو که سیهت دهسته بهر بیئت، که له ساده ترین شینوه داو بهر له هه موو شتنی جینگای گونجاو بو کشتوکال و ناو بو ناو دیری و جینگای له بار بو نیشته جی پیکدی. دروست بوونی گوندو شار بنه مان بو پیکه هینانی زهمینه ی له باری کومه لایه تی، بو دروست بوونی پایوهندییه نابورییه کان و پایوهندییه خیلایه تی نایبیینیه کان که سهرجه می نه مانه ش ده بیه بنه ما بو پیکه هینانی زهمینه ی دروستکردنی دامودمژگای بهرپوه بردنی

كۆمەلەيتى كە ئەوئەش يەكەمىن خەسلەتى پىئويستە بۇ پىئاسەكردنى
 كۆمەلگا لە ھەر قۇئاغىكى ژيانى كۆمەلەيتىدا و ئەگەر لەم سۇنگەيەو
 سەرنجىكى خىراى رابردوومان بەدىن ئەوا رىنگرىكى پەر لە مەترسى لە
 نەبوونى ئەو دەزگا كۆمەلەيتىانەى بەرئوہ بردنمان بۇ ئاشكرا دەبىت كە
 چۇن كۆمەلگاى كوردى لە شىنوازىكى پەرت و بىلوى بىئى ئاوەندى
 بەرئوہ بردندا بە درىژايى مىژوو ژيانى گوزەراندوہ و چۇن لە كىشمان
 كىشى ھىزى ئابورى و شارستانى دەوربەرىدا بۆپى خواردوہ و
 ھىندەى تر ئەو ئاوەندە چاوەرئانكراوہى كە پىكنەھاتوہ
 ھەلەو شاوہ تەوہ. واتە لە مىژووى دوورو درىژى كوردستاندا لەبەر ئەو
 كوردستان نەبۆتە خاوەنى سىستەمىكى كۆمەلەيتى ئىدارى كەلتوورى
 سىياسى خاوەن ئاستامەو لە قۇئاغە جۇراوجۆرەكانى مىژوويشدا
 سىستەمى ئابورى و كۆمەلەيتى و رىبەرىتى ئەو قۇئاغانە پىكنەھاتوہ،
 كوردھواری لە بەردەم پەرسىيارىكى چارەنوس سازدا ماوەتەوہ كە
 ئەویش ئەوہە ئايا كورد خاسىتەكانى كۆمەلگاىكى پىنگەيشتوى ھەيە؟
 ئايا كورد بووہتە كۆمەلگا؟ ئايا دەشىت كۆمەلگا بە بىئى بوونى
 سىستەمىكى يەكگرتوى ئابورى و رىبەرىتى پىكىيت؟

بىنگومان حالەتى دابەشبوونى ئاوخۇ پەرتبوون و پەرمەوازيى
 خىلەيتى و لاواى رايەلەكانى يەكبوون و نەبوونى دامەزراوى ئابورى
 كۆمەلەيتى سىياسى يەكگرتوو لە كوردستاندا كورد دەخاتە بەردەم
 گومانەوہ لەوہى كە كۆمەلگاىيت يان ئەگەر كۆمەلگاش بىيت، ئەوہ
 كۆمەلگاىەكى زۆر سادەو سەرەتايىو نەبوونى بىنەماو پايسەكانى
 كۆمەلگاىەكى پەرسەندو چ لە ژىرخان و چ لە سەرخان وای لە كورد
 كردوہ كە سەرخانى دەرەوہ قەرزىكات، كە زياتر سەرخانى ئەو پىكھاتە
 كۆمەلەيتىانەيە كە گەيشتوون بە ئاستى كۆمەلگا، بىنگومان ئەو
 قەرزكردنەش جۆرىك لە ونبوونى ئىمەى دروستكردوہ، بەلام ئەو
 نووسەر و رۆشنپىرانەى كورد كە تواناى شىكردنەوہو تىگەشتن لە

واقیعی کۆمەلایەتی کوردییان نیە پێیان وای کۆمەلگای کوردی لە
قۆناغی بەمەدەنیبووندا، ئەگەرچی ناسنیت تەسەوری کۆمەلگای
مەدەنەیی بەبێ بونی دەولەت بکرنیت. چونکە دەولەت بەرزترین ناستە کە
رۆحی کۆمەلایەتی بەهۆیەو گوزارشت لە سەربەستی خۆی دەکات،
بەمەدەنی بوونیش تەنیا لە وکاتەدا دەبێ کە رۆحی گشتی کۆمەلایەتی لە
بەرزترین پلەی سەربەستیدا بێت، کە ئەم بۆچوونەش بۆ کۆمەلگای
کوردی پێچەوانەکەی راستە و رۆحی کۆمەلایەتی نەیتوانیوووە گوزارشت
لە خۆی بکات بە سەربەستێک.

بروشتی دیموگرافی له پشینی سنووری کوردستانداو **په یوهندی به پهره سندنې کومه لایه تی و به ناوه ندبوونه وه**

پیشتر ناماژده مان بۆ شهوه کرد که شاره گه وره کانی کوردستان به شیوه یه کی ناشکرا له سمریان نزیك هیله سنوورییه کانی کوردستان له گه ل دهره وه ی کوردستاندا دروست بوون که شهوش ده بیته به لگه ی نیشاندانی ناجۆرییه که له شینولزی دابه شسبوونی دیموگرافی له کوردستاندا. ههر شهوش وایکردوه که دیمه نیکی شارستانی به ناراسته ی دهره وه خۆینوینی و له ناوه وشدا جۆریک له چۆله وانی ببینریت چونکه ناوه ندی کوردستان له رووی بوونی شاری گه وره وه ده توانین بلین وه کو جۆریک له چۆله وانی وه هایه. واته جوگرافیای کوردستان له روانگه ی روانین بۆ کیشی دانیشتون له ناوه نددا ده توانین بلین وه کو جهسته یه کی بۆ رۆح وه هایه. به مانایه کی تر (زهوی) ماهیه تی ناوه ندیتی بوون و ناوه ندیریتی نیه له م ولاته دا، به لکو پینکه اته یه کی بۆ رۆحه و بنگه وه ره. که واته ده توانین بلین ناوه ندی کوردستان جۆره چۆله وانیه که. به هه مان شیوه مرۆفی کورد له سیمه و رووکهشی دهره ویدا شارستانی و پیشکه وتوووه کاتی ئی دهره وانی پێ ده چیت خودیکی خاوه ن ماهیه ت بیت، خودیک که خاوه نی بوون و پراکتیک بیت، به لام له راستیدا شه و رووکه شه ی مرۆفی کورد هاوشانه له گه ل رووی شارستانی سنووریه کانی کوردستاندا و هه رچۆن جوگرافیای

کوردستان له ناوه‌ندا بۆشایی و وێرانیه، مرۆڤی کوردیش ته‌نیا
 رووکه‌شی هه‌یه‌و له‌و شینواژه‌ی ئێستایدا نه‌ ده‌توانی‌ت بوونی خۆی
 به‌سه‌لمی‌نیت نه‌ هه‌نگاری به‌ره‌و‌چوونه‌ نیو می‌ژوو هه‌لبه‌ینیت. که‌ نه‌وه‌ش
 ئاراسته‌ جووله‌یه‌که‌ به‌ درۆی واقعی ئێستای مرۆڤی بێ ناسنامه‌و بێ
 می‌ژووی کورده‌ که‌ کوردستان وه‌کو ولات و کوردیش وه‌کو نه‌ته‌وه‌ تاکو
 ساته‌وه‌ختی ئێستا له‌به‌ر نه‌بوونی ناسنامه‌ی جیهانی‌تی بوونی
 شارستانی‌ت می‌ژوو که‌ نیوونه‌ی دنیا یان تیدا پیاکتیک ده‌کرێت که‌
 نه‌وه‌ش زیاتر له‌هر هۆکاریکی تر پرسپاری (کوردایه‌تی) بوونی
 کوردستانی به‌ مانای ناسنامه‌و دروستکردنی شارستانی‌ت و می‌ژوو
 هه‌رس پێهیناوه‌و رنگای نه‌داوه‌ ده‌سته‌واژه‌ی به‌ ناگاهینانه‌وه‌ی دنیا
 له‌لایه‌ن کورده‌وه‌ دروست ببه‌یت که‌ گه‌وه‌ری ده‌سته‌واژه‌که‌ش نه‌وه‌یه‌ که‌
 ده‌لێت: (منی کورد. ئێمه‌ی کورد ده‌بێ هه‌بێ) له‌ هه‌مان کاتدا
 به‌مه‌به‌ستی سه‌لماندنی ئه‌و بوونه‌ کار بکات. بێگومان ئه‌و بوونه‌ش ده‌بێ
 بوونیک ببه‌یت له‌سه‌ر به‌های دروستکردنی رووداو دروست بووبێت.

ئێستا نه‌گه‌ر بگه‌ڕێینه‌وه‌ بۆ ئه‌و خاڵه‌ی له‌ سه‌ره‌وه‌ ده‌رباره‌ی شوینی
 دروستبوونی شاره‌کان ئاماژه‌مان بۆ کرد، ئه‌وا ده‌بینین زۆربه‌ی زۆری
 شاره‌ دیاره‌کانی کوردستان ده‌که‌ونه‌ نزیک یان سه‌ر سنووره‌کانه‌وه‌،
 نه‌وه‌ش وه‌کو پێشتر ئێ‌ دوا‌ین په‌یوه‌ندی به‌بوونی ئه‌و ده‌وله‌ت و
 شارستانی‌ته‌وه‌ هه‌یه‌ له‌ می‌ژووی دێریندا ده‌وری کوردستانیان داوه‌.
 هه‌روه‌ک سروشتی جوگرافیای کوردستان و تۆپوگرافیاکی له‌ روی
 چه‌ق به‌ستنی چیاکان به‌ره‌و ناوه‌ندو به‌ ئه‌ندازه‌یه‌ک که‌ له‌ ناوه‌ندی
 کوردستاندا له‌ روی دیموگرافیه‌وه‌ جیاوازییه‌کی گه‌وره‌ی له‌گه‌ڵ
 سنووره‌کاندا هه‌بێت. ناوه‌ندی کوردستان له‌گه‌ڵ چه‌پی و سه‌ختی و
 ناله‌باری تۆپوگرافیاکه‌یداو مانه‌وه‌ی وه‌کو پانتاییه‌کی نیمچه‌ چۆله‌وانی
 کاتی به‌راورد بکری‌ت به‌ نزیک سنووره‌کان و دروست نه‌بوونی شاره‌
 گه‌وره‌کان وه‌کو پنتی سه‌ره‌کی نیشته‌جێ بوون له‌ ناوه‌ندی کوردستاندا

مايهى ئىوردىبونىمەيە. رىژە ئالۆبىونى تۆپۇگرافىيە كوردستان لە سنوورەكانەمە بەرمو ناومەند پەيەمەندىيەكى پىچەوانە لەگەل ژمارەى دانىشتوان پىكىدنىت، بە ئەندازەيەك لە نزيك هيلەكانى سنوورى كوردستانەمە هەتا بەرمو ناومەند بېرۆيت چەند ئالۆز و سەختى بارى چەرموئەمە زىاتر هەلچوونى چياكان زىاد بكات، بە پىچەوانەمە ژمارەى دانىشتوان كەم دەكات، كەمى دانىشتوانىش لە ناوچەيەكى بەرفراوانى ناومەندى كوردستاندا پىكنەهاتنى شارو شاروچكى ديار لە مېژووى كۆندا دىروست بوونى چەند گوندىكى پەرمەزەيان دواتر چەند شارەدىيەك نەبۆتە بىكەيەك بۆ پىكەينانى پەيەمەندى كۆمەلەيەتى شارستانی، بەلكو بە پىچەوانەمە سەرچاوەى سەرەكى ژيان لە نۆمەندى كوردستاندا بەخىوكردى مەرومات بوومە ديارەدى گەرميان و كورنىستانىش ئاشكرابوو.

پىشتەر ناوى هەندى لەو شارانەمان هيلەكە لە نزيك سنوورەكانى كوردستاندا دىروستبوون لەوانەش نەينەوا، هەولير، كەركوك خانەقەين، كرماشان، لورستان، سنە، مەردىن، دياربەكر، ئورفە، مەرعەش، ... تاد. ئەگەر سەرنجى ئەم خەستەيەى خوارەمە بەيەن ئەوا زىاتر ئەو راستىيەكان بۆ روون دەبەيمە كە زۆرەى زۆرى دانىشتوانى كوردستان لە شارە سنوورىيەكاندا دەرژىن، ئەم خەستەيە دانىشتوان و رووبەرى شارەكان و رىژەى چەرى دانىشتوان نیشان دەدات كە لە سالى ١٩٨٥دا بەم جۆرە بوو.

پارێزگا	رووبەر بە كم ^٢	دانىشتوان بە هەزار	چەرى كەس/كم ^٢
كەركوك	٩٤٢٦	٦٠١	٦٤
نەينەوا	-	٦٦٤	-
هەولير	-	٤٤٥	-
كرماشان	٢٢٦٦٧	١٤٦٣	٦٢
لورستان	٢٨١٠٣	١٣٦٧	٤٧

سنه	٢٥٦١١	١٠٧٨	٤٢
دياربهكر	١٥٣٥٥	٩٣٥	٦١
ئەرزەروم	١٥٧٩٢	٦٣٤	٤١
ماردين	١٢٧٦٠	٦٥٣	٥١
ئورفه	١٨٥٨٤	٧٩٥	٤٣
مەرحەش	٩٨٤٢	٦٣٩	٩٥

ئەگەر سەرنجی دانیشتوانی ئەم شارانەیی خستە کە بە شیکن لە شارە سنووریەکان ئەک هەموویان: کەچی بە گۆڕەیی ژمارەیی سەرچەمی دانیشتوانی کوردستان لە نیووی هەشتاکاندا نزیکەیی نیووی دانیشتوانی لەو (یانزە) شارەدا دەژین. ئەمەش بە لگەییەکی رەت نەکراوێە بۆ ئەوێ کە چەری دیمۆگرافی لە هێنە سنووریەکانی کوردستاندا گەلیک زیاترە لە ناوهندو بەشەکانی تری کوردستان. زۆریەیی ئەم شارانەیی کە چەری دانیشتوانیان پتر لە ٦٠ کەسە بۆ هەر کیلۆمەتر چوارگۆشەییەک لە سنوورەکاندا یان نزیک سنوورەکان و هەکو کەرکوک و کرماشان و مەرحەش و ئەرزەروم و عەنتاب، لە کاتی کدا چەری دانیشتوانی کوردستان لە ساڵی ١٩٨٥ دا بە پێی ئەو لیکدانەو و وەرەکارییەیی کە عەبدولڵا غەفور کردوویەتی ٤٥ کەسە بۆ هەر کیلۆمەترێکی چوارگۆشە.

هەوی دروستبوونی شارەکانی کوردستان لە پشیتنە سنووریەکاندا دەگەڕێتەو بۆ هۆکاری نابوری کە ئەمیش بەندە بە سروشتی جوگرافی و تۆپۆگرافی کوردستانەو هەروەک ناکرێت دەوری شارستانی و لاتانی دەوروبەری کوردستان لە میژووی دێریندا لەو بارەییەو پشیت گوی بخریت. بە هەر حال کوردستان لە بەر ئەو بارە ناسروشتیەیی، گەشەیی کۆمەلایەتیش تیندا گەشەییەکی سروشتی نەبوو، پەییوهندییەکی ئیفلجی پێکداچووی خێلایەتی - فیویدیالی - بۆژوای کۆمپرادۆر لەم

چەند دەيەي دوايى سەدەي بىيىستدا سىيماي ئاشىكرائ پەيوەندى
كۆمەلەيتە لە كوردستاندا. لە ئەم بارە تىكەلەو شىدا پەيوەنديەكى
بەرەم ھىنانى جىگىر دروست نەبوو. بەرپىنەش تواناي دروستکردنى
سەرخانكى سىروشتىش لە ئارادا نەبوو نەپەخساو. ھەر بۆيە
دەبينىن لە كوردستاندا پەيوەنديەكانى بەرەم ھىنان، دەستور،
تەشرىع، ئايدىلۆژيائ چىنايەتى، كەلتور، رۆشنەبىرى و دەستورى
ئىتتىكى - ئايىنى سىيماي سىروشتيان بەخۇيان نەگرتوو و شىوئەي
پىنكھاتنى دامەزراويان نەبوو لەبەر ئەو شىواندە ھەمان شىوئەي
تىكەل و پىنكەلى قۇناغ و چىن و تويزەكان ئەمانىش تىكەلەوئىكى
ھەمەچەشەي نىو يەكتر بوون و ھىچ كاميان خەسەلت و تايبەتمەندى
خۆيى بە سىروشتى ھەنەگرتوو و لە ئەنجامى ئەو شىدا ئەك تواناي
ئاراستەکردنى بەرەو ئايندەو ناساندنى كورد بە مۆرئو، بە جىھان و
نمايشکردنى خۆي بۆ دەرەوئەي خۆي لە روى دروستکردنى دام و
دەزگائ كۆمەلگائ پەرەسەندوو لە سەروئە ھەموو ئەو
دامەدەزگايانەشەو دامەزراوئەي دەوئەتە، زۆر لاواز بوو، بەلكو لەبەرى
دروستکردنى ئەو دامەزراو دام و دەزگايانە ياسائ دژايەتى كردنى
نىوان بەشەكانى ئەم پىنكھاتەيە پىنكھاتوو و مىكانىزمى كارکردن لەنىو
خودى ئەم پىنكھاتە ناجۆرەدا بۆتە مايەي لاوازي و ھەرس و ونبوونى
بنەماكانى يەكگرتن و يەكبوون يان ونبوونى بنەماكانى مەملەنئەي
سىروشتى لە پىنناوئەي گۆپانكارىدا، بىگومان رۆحى گۆپانكارى و بەرەو
پىنشەوچوون لە كۆمەلگادا مەملەنئەي چىن و تويزەكانە لە پىنناوئەي
بەدەستگەردنى دەسەلاتدا واتە ئەم سىروشتەي دژايەتى كردن لە پىنناوئەي
جۆرئەك لە يەكبووندايە ھەر لىزەو ئەگەر يەكەمىن دەرئەنجامى گەشەي
ئاسايى پەيوەندى كۆمەلەيتەي فىودىيال لە ناوئەو دا دروستبوونى ماكى
پەيوەندى كۆمەلەيتەي بۆدژوازي بووبىت كە ئەویش بەلگەي
دروستبوونى خودى چىنى بۆدژوا بووبىت وەكو چىنىكى خاوەن سىفات

و خەسلەتی چینیایەتی، ئەوا ئەو تێکچوونی باری گەشەکردنە لە بنیادی پێکھێنەرانی کۆمەڵگای کوردەواریدا تێکرای پێکھاتنی کۆمەڵایەتی و سەرچەمی ئاستەکانی سەرخانیشی شینواندوو. ھەر لەوێوە ئیقاعی جینگیربۆن و لەبەرگرتنی شینوازی سروشتی گەشە کۆمەڵایەتی ئیفلج بوو. ئەوەش باریک بوو راستەوخو پەيوەندی بە کەسیەتی نەتەوایی کوردەو ھەبوو، باری کۆمەڵایەتی لەو جۆرەو ژێرخانیکی ناتەواو و کەلتورێکی کۆلۆنیکراویش بوونەتە بەشێک لە بنەمای دروستبوونی کەسیەتی کوردی لەو بارە تێکشکاوەیدا.

ناکریت ھەروا لە رووکەشەو سەرنجی باری سیۆسیۆلۆژی کوردی بدریشت و بێ شۆر بۆنەو بۆ ئاستە شاراوەکانی ئەو پێکھاتەییەو میکانیزمی کارکردنی توخمە پێکھێنەرەکانی. قسە بکریشت و دەربارە ی شۆرش و رزگاری و سەربەخۆیی و دەولەت گەتوگۆ بکریشت، چونکە ئەو سروشتە شیناوەی گەشە میژوویی کۆمەڵگای کوردەواری زۆر بنەمای ئاسایی شینواندوو کە ناشیت دور لە بە سروشتی کردنەو یان گێرانەو ی ئەو بنەما شیناوانە بۆ باری سروشتیان یان جینگاگرتنەو یان بە ئەلتەریئاتیفی گونجاو (کە ئەمە ی دراییان کاریکی بەگرن و گۆنە و مایە ی گومانە) بتوانیشت ھەنگاوی بەرەو پێشەو بێنیت. لێرەو جارێکی تر دەگەرێنەو بۆ قسەکردن لەسەر کاریکەری فاکتەری جوگرافی کوردستان و دەوریینی لە رینگاگرتن لە گەشە ی سروشتی کۆمەڵگای کوردی دا.

ئەگەر قۇناغی فیویدیالی کوردی بە شینوویەکی سروشتی دروستببوا یە و پاشماو ی دامودەزگای کۆمەڵایەتی لە جۆری دامودەزگاگانی (دەولەتۆچکە ی شار) ی میژو بۆتامیا دروست ببوا یە ئەوا دەشیا لەسەر پاشماو ی ئەو دامودەزگایە وەکو پاشماو ی کەلتوری بەرێو بەردنی دەولەتی لە کوردستاندا لە قۇناغی فیویدیالیدا دەولەتی خێل بەو شینووی ئێبێن خەلدون باسی دەکات لە لای عەرەب لە کۆمەڵگای کوردیشدا

دروسببوايه، بهجۆرىك كه پهيوه ندى خوښ و دهمارگيرى گهمهرو رۇحى دروستبوونى بووايه. لهوښهوه دهشيا نهو دهوله تى خيښ سنوورهكانى خيښى بهجى بهيشتايهو ببوايه ته دهوله تى نه ته وه. خودى ئيښ خهلدون دهوليت: دهوله تى نه مهوى دهوله تيځى گشتى نه ته وهى عه رهب بوو نه گهرچى له بنه رته دا دهوله تى خيښى تايبه تى له خيښه كان بوو، كه نهوښ خيښى "بنيى اميه" يه. له راستيدا دهشنى بهو دهوله ته بگوتريت دهوله تى عه رهبى نه مهوى بووه.

دهوله تى عه باسپش گهرچى دهوله تى خيښى عه رهب بووه به لام وهكو دهوله تى سهرجهم خيښه عه ربه كان خوښ نيشان داوه (٢٠). نه م دهوله تانه سهربارى نه وهى كه له سنوورى پيځهاته وه سه لاتي خيښه تيدا دروست بوون، به لام توانيوويانه سنوورى خيښ بهرزيښ و بگه نه ناستى نه ته وه. بهو پيښهش دامودزگاي بهرنيوه بردن له شنيوازي بهرنيوه بردنى خيښه بگوازريته وه بۇ ناستى دامودزگاي دهوله ت گهرچى بنه ماي دروستبوونى نهو دهوله ته خيښه تى بووييت و له لايه كى تريشه وه فاكترىكى ترى بههيز دورى له بنيادنانيدا بينيووه كه نهوښ ئاييښى ئيسلام بووه چونكه سهربارى ههمو پيودانگه كۆمه لايه تيه كان ههريه كه لهو دوو دهوله ته (نه مهوى و عه باسى) وهكو دهوله تى ئيمپراتورى ئيسلامى ناسراون. گهرچى ههريه كه له م دوو دهوله ته له تيروانيښى ئيښ خهلدون وه دهوله تى خيښ بووپن به لام توانيوويانه بگه نه ناستى بوون به دهوله تى نه ته وهى عه رهب و له سهر وهختى خوښيدا دهوله تى ئومه تى ئيسلام بوون. هوى بالاده ست بوون و گه يشتنى نهو دوو دهوله ته به ناستى دهوله تى نه ته وهى عه رهبى به كاريگه رى ئيسلام بووه چونكه ئاييښه كه هه رزوو سنوورى خيښه تى و بگه نه ته وياه تيشى بهزاندووه. دهوله تى نه مهوى و عه باسى بۇ بهرنيوه بردنى كۆمه لگاي عه رهبى ئيسلامى دروستبوون و دهوله تى ده سه لاتدريش بوون به سهر سهرجه مى نه ته وه و كۆمه لگا

مسئولمانه كانداو دامودمزگاو دهستوروو شەرىعت و بېرارهكانى ئەم
 ئايىنه بنەماي بەرئۆهبردنى كاروبارى دەولەتى و سياسى و كۆمەلەيتى
 و ئابورى بووه، گەرچى ئاكرىت پەيوەندى كۆمەلەيتى خىلەكى (بەدو)ى
 عەرەبى لەر قۇناغه مېژوويەدا پشت گوى بخريت، بەلام بە گونەرەى
 كۆمەلگای كوردەوارى ەروەك گەشەى سروشتى چۆن لەژىر كارىگەرى
 سروشتى جوگرافى و تۆپۇگرافىاو چەندىن ھۆكارى تردا شىواوھو
 لەھەمان كاتدا تىكشكاندنى كەلتورى و ئايىنى كوردى بۆتە مايەى
 دروستكردنى بۆشايىيەكى گەورەو ئامادەكردنى مرۇقى كورد بۆون بوون
 و لەوئشەرە ئەك بنەماي پىكھىنانى دەولەتى دىنى كوردى لە جۆرى
 ئەمەوى و عەباسى عەرەب دروست نەبووه. بەلكو ئايىن نەيتوانىيوھ لە
 كوردستاندا بېيتە ھۆى پىكھىنانى فیدراسىيۆنى خىلەكانىش، ئەمەش
 يەكەم لەبەر ئەوھى لە كوردستاندا كەلتورىكى ئايىنى سەرەبخۆى
 كوردى نەبووه، كەلتورى ئىسلام پەيوەندى بەردو ئاوەندى فەرمانى
 ئىسلامى ئاراستە كردوھ كە ئەوئش بۆتە ھۆى لاوازى و كوشتنى ھىزى
 ئاوەندو ئاوەندى دەسلەت لە كوردستانداو پىكھاتنى لەسەر جوگرافىاي
 كوردستان دواخستووه.

داخوران و لەبەر رۆيشتنى ئابورى كوردستانىش بەھۆى بوونى
 دەولەت و دەسلەلاتى شارستانى بەھىزەوھ لە ولاتانى ھاوسنوورى
 كوردستاندا زياتر بوونەتە ھۆى رىگاگرتن لە دروستبوونى (ئاوەندى)
 سەرەبخۆو پىگەيشتووى ئابورى لە كوردستاندا. ھەر بەو پىنەش
 سەرخانى سەرەبخۆش پىكھەتووه. بە مانايەكى دى گرفتى سەرەكى
 لە مېژووى كۆمەلگای كوردەوارىدا دەگەرئۆتەو بۆ دروستنەبوونى
 ژىرخانى ئابورى پتەو كە نەخشەپىژى سەرخانىكى ئەوتۆى بگردايە
 تىكپراي پەيوەندىيەكانى بەرھەم ھىنان لە ئاستىكى گەشەكردوى
 ئەوتۆدا بوايە كە ھەر قۇناغەو خەسلەتى مېژوويى و كۆمەلەيتى
 سروشتى خۆيى ھەلېگرتايەو لەسەر ئەو بنەمايەش قۇناغى دواتر

دەستى پى بگردييه. بەلام لە كۆمەلگاي كوردیدا ئو باره دروست نەبوو و بگره بەرئزايي ميژووي كورد ئەگەر سەرنج بەهين پەيوەنديه كۆمەلايه تيهكان لە سنووري پەيوەندي شوانكارهیی و خيلايه تيدا گيريان خواردوو و ئەويش وەهای كردوو جۆرك لە هەرمگيري پىك بىست و تارادەيهكى بەربلاويش ببيتە خەسلەتى باوي كۆمەلگاي كوردی. ئەويش لە راستیدا بریتیە لە پەيوەنديه دەمارگيرييه لە كۆمەلگاي عەرەبیدا ئىبن خەلدون كردوويهتى بە بنەماي (ئاوهدانى و بنیادنان- العمران) لەسەر ئەوێش لە ميژووي عەرەبدا دەولەتى خيىل دروستبوو. لە راستیدا دەمارگيري ئو پەيوەنديهيه كه لە ئەنجامی پياده كردنى دا هەرمگيري ئى دروست دەبىت، چونكه دەمارگيري بریتیە لە يەك لایەنى و تاك سۆنگهیی.

ئەگەر لە بنەپەرەتەر دەمارگيري وەكو پەيوەندي خوین و خزمایهتى خۆی بنوینى، بەلام لە راستیدا خەسلەتێكى لە قالب دراو نیە لە سنووري پەيوەندي خوین و خزمایه تيدا بمنيتهتەر بەلكو لە راستیدا بریتیە لە پەيوەست بوون بە ھۆزێك، تیرەيەك، خيلىك، ناوچەيەك، شارێك، هەرمێك، حيزيێك، تەریقەتێك و.. لە ئاستيكي بەرفراوانتردا روانين بۆ زمان و ئايين و رەگەزو نيشتمانێك. بەلام دەمارگيري كه دوایەى دروستكردنى دەولەت بووى لای عەرەب، لای كورد نەگەيشتۆتە ئو ئاستەو وەكو بارێكى (هەستى) سەركوت كراو و چەپىندراو ماوەتەرەو لە قوناغى بەر لە گەيشتن بە ئاستى پىكهينانى دەولەتدا چر بۆتەرەو بارێكى نینگەتيفى دروست كردوو كه ئەويش لەبەرى بلىدبوون دووچارى (لادان- انحراف) ھاتوو. بە مانایەكى تر دەمارگيري كوردی لە پەلەيەكى نزمى دەسەلاتدا روويەكى شەرپانگیزانەى ھەيە كه ئەوانى ترى پى قبول ناكړيت و ھەموويان رەت دەكاتەرەو بۆيە بە ئاشكرا لە درێژەى ميژووي زانراوى كورددا تاكه عەقلىك بالادەستە كه ئەويش عەقلى خيىلەر دەرئەنجامى دەمارگيريەكى ناسروشتى چەپىندراو كە

له سەر بنه‌های ستراتیژیک کارده‌کات که ده‌لێت: ته‌نیا خێل یان ناوچه یان شار یان هه‌رم یان حیزب یان مه‌زه‌ب یان نایینه‌که‌ی خۆم، ئه‌وه‌ش سه‌ره‌تای گه‌وه‌ری نیشکرده‌ی عه‌قلێکه که ته‌نها خۆی به‌ حه‌قیقه‌تی ره‌ها ده‌زانیت و له‌ویوه‌ تێڕوانینی خۆ به‌ (خودا) زانین له‌لایه‌ن سه‌رخێل و سه‌رۆکی حیزب و لێڕسه‌راوی ناوچه‌ و رابه‌ری نایینه‌وه له‌ کۆمه‌لگای کوردیدا دروستبووه‌، دیسه‌ر تێڕوانینی خۆیا نه‌ش بریتی‌یه له‌ ره‌تکرده‌وه‌ی هه‌موو ئه‌وانی تر که ئه‌وه‌ش ته‌نیا بۆ خۆدی خواوه‌ند راسته‌ و مرۆف ناگاته‌ ناستی ئه‌و پێناسه‌یه‌ی که شایه‌نی ره‌تکرده‌وه نه‌بێت. هه‌ر له‌سه‌ر ئه‌م بنه‌مایه‌شه که به‌دیموکراتی کردنی رۆژه‌لات و کۆمه‌لگا خێلایه‌تیه‌کان به‌گه‌شتی و کوردستان به‌تایبه‌تی له‌ سنووری خه‌ون و خه‌یاڵدا ده‌مینیت‌وه چونکه یه‌که‌مین هه‌نگاوی سه‌ره‌و به‌ دیموکراتی کردنی کۆمه‌لگا له‌ به‌دیموکراتی کردنی په‌یوه‌ندییه ئابورییه‌کانه‌وه ده‌ست پێده‌کات. به‌لام کاتی لێره شێوازی پێکهاتن و دروستبوونی ئه‌و باره‌ی ئابورییه‌ نااشکرا بێت و سیفاته‌کانی دیاری نه‌کرا بێت و تاپاده‌یه‌کی زۆریش شیوه‌یه‌کی خێلایه‌تی-فیویدیالی هه‌بێت، چۆن هه‌روا به‌ ئاسانی دیموکراتیزه‌ ده‌کرت؟ ئه‌وه‌ی لێره له‌ باره‌ی دیموکراتیه‌وه ده‌گوتریت ته‌نیا رووی سه‌رخانیکی قه‌رزکراوه هه‌ر بۆیه توانای پیاوه‌کردنی نه‌یه.

شێوازی په‌رتبوون و دابه‌شبوونی پێکهینه‌ره‌کانی کۆمه‌لی کوردی له‌ خێل و عه‌شیره‌ته‌کان به‌پێی ناچۆری باری توپوگرافیا‌ی کوردستان یه‌کیکه له‌و هۆکاره سه‌ره‌کیانه‌ی که بووه‌ته به‌ربه‌ست له‌ به‌رده‌م دروستبوونی تاکه سیسته‌مێکی ئابوری دیاری کراودا و به‌پێیه‌ش ئه‌و سیسته‌مه ئابورییه کۆترونی هه‌موو کۆمه‌لگا بکات و دیواره‌کانی نیوان به‌شه هه‌مه‌جۆره‌کانی ئه‌م کۆمه‌لگایه به‌روخینی و یه‌که‌یه‌کی یه‌که‌گرتووی ئی به‌ره‌م به‌یئیت، ره‌نگه به‌شیوه‌یه‌کی راست و دروست ته‌نیا له‌کاتی ئه‌و یه‌که‌بوونه‌دا به‌ ده‌سته‌یه‌کی ئیتتیکی بگوتریت کۆمه‌ل.

دياره پيكنه هاتنى ژيړخانيكي كومه لايه تي پتسوو چه سپاو له
 كوردستاندا له قوناغه جيا جيا كاندا كارى گهري ديارى هه بووه له سمر
 شينواري سهرخان. سيستمى شينواري خيلايه تي له كوردستاندا
 نه گهرچي سيستمى ميكي كومه لايه تي نابوري چه سپاو نه بووه به لام وهكو
 سهرخان ناماده بوونكي ناشكرای هه بووهو تاكو ساته وهختي ئيستاش
 بهرده وامه. دياره له هه لوومهرجيكي له م جوړه شدا دامودم زگاي
 سنوورداری بهرنيو بردنى كومه لايه تي خيلايه تي دهر كه وتووه..
 دامودم زگاي خيلايه تي به شينوويه كي سهره كي پشت به عادات و ته قاليد
 ده به ستيت و خو باريزه، به كورتى كومه لگاي له م جوړه زور به ناگاو
 ده سه لاتی بلندی خوی به سمر خيله كانى دهر و بهريدا به كاردينى (۳۱)
 نه گهر بيت و سهره تايه كي سانه له ناستى دروستبوونى ناهه ندى
 ده سه لاتدا پيك بيت و خيل ناماده بوونى نه وهى تيدا بيت كه نه و
 دامودم زگايانه و په يوه ندى كومه لايه تي و بهرنيو بردنى خيلايه تي پيك
 بهينى و ههره مى فرمان و ده سه لات پياده كردن دروست بكات، نه وه له
 ههنگاوى دواتردا هه ولده دات خيله كانى تر رابكيشينه ژيړ فرمانى
 خويه وه. هه روهك زوربهى ميرنشينه كوردهكان چوڼ نه و ريگايان له بهر
 گرتووه به مبه ستى فراونكردنى سنوورى ده سه لاتی خويان.

له كاتيكدا خيلىكي ده سه لاتدار هه ولى داوه له ريگاي هيزه وه
 خيله كانى تر بخاته ژيړ سايهى ده سه لاتی خويه وه نه وه خيله كانى تر
 نه وديان پي قبول نه كراوه له بهرام بهر نه ودها به هيز دږى نه و كار
 وه ستاون، نه نجام لاواز بوونى نه و ده سه لات نه ناوچه ييانه روويداوه
 روخاندنى ميرنشينه كان له نه نجامى نه و ستراتيژه ناسروسته دا
 روويداوه. به تايبه تي له كاتيكدا كه نه خيل به ته نياو نه
 ميرنشينه كانيش توانايه كي سهر يازى نه وتويان نه بووه ده سه لاتیكي
 ناوچه يى بوون، هم ناكوكى نيوان بنه مالهى ميرنشين به گشتى له نيو
 خويانداو له لايه كي تريشه وه ناكوكى نيوان بنه مالهى ميرنشين له گه

جەماوەرى سنوورى مېرئشىنەكە ياندا ھۆكاریكى تری ئەر لاوازییە بوو، ئەمە جگە لە ناکۆكى خۆبەخۆی خێلەكانى سنوورى ھەر مېرئشىنەكە ھەموو ئەمانە رۆحى يەكبوون و يەكئیتيان لەناو ئەر دامەزراو سنووردارانەى كورددا لاواز كەردوو. بەتایبەتیش لەبەرئەوێ چ يەكەى خێل بە تەنیاو چ دەسەلاتە سنووردارەكانى مېرئشىن لەبەر لاوازی ژێرخانى ئابورى كە ئەریش دەرئەنجامى تۆپۆگرافىيائى نالەبارى كوردستان بوو نەبوونەتە خاوەنى دەسەلاتىكى ئىدارى سياسى پتەو بەھىز و پەيوەندىيە ئابورىيەكان كۆنترۆلى پەيوەندى و جۆلە كۆمەلایەتییەكانيان كەردبێت، بەلكو بە پێچەوانەو پەيوەندىيە ئابورىيەكان لە پەراوێزى خۆدى پەيوەندى خێل و گەوھەرى دەمارگيریدا بوون. ھەموو دەسەلاتىكىش چ دەسەلاتى بەرھەم ھاتووى خوێن و دەمارگيرى بێت چ دەسەلاتى ئىتتىكى - ئايىنى يان سياسى و ئەخلاقی ئەگەر دەسەلاتى ئابورى لە پشתיەو نەبێت و دروستكەرو بزوینەرى ئەر دەسەلاتە خۆى بۆ رانەگيریت رووبەرپروى ھەرەس و شكست دەبێتەو.

ئەگەر سەرنجىكى زۆربەى ھۆزو تیرەو خێلەكانى كوردستان بەدەین زۆربەيان ناوێكى گەورەن و سەرۆكەكانیشیان ئاغايەك، بەگێك يان شىخىكى بێ دەسەلات و بێ نفوزن چونكە دەسەلاتى ئابورىيان نیە، ئەم بارەش كەردونى بە راعىيەكى بێ رەعیەت و ناچار بۆ سەلماندنى گەورەیی و پیرۆزى خۆيان پشتيان بە بەلگەنامەيەكى مەعنەوى و ھەمى بەستوو بۆ سەلماندنى گەورەیی و پیرۆزى خۆيان كە ئەریش بریتىيە لە "دەرختى بنەمالە" كە ئەرەش لەبەر دواكەوتوویى كۆمەلگای كوردی تارادەيەك بووئە ھۆى پەيداكەردنى پلەو پایەيەكى مەعنەوى. بەلام لە روى دەسەلاتى ئابورىيەو چ راعى و چ رەعیەتەكانى ھەردوو لاواز بوون و تەنانتە توانای داين كەردنى ژيانیشیان بەتەواوەتى نەبوو. لە ھەلومەرجىكى وەھاشدا بوارى دروستبوونى دەسەلات لاواز بوو نەرخسارە، بگرە توانای لێك نەزك بوونەوێ خێلەكانیش نەبوو

چونكه يەككە لە ھۆكارە ھەر سەرەكەكانى پەيوەندى كۆمەلەيتى
 فاكىتى بەرھەم ھىنانى كۆمەلەيتە، بە مانايەكى تر پەيوەندىيە
 ئابورىيەكان دەورى كارىگەر دەبينن لە بنىادنانى شىۋازى ئەو
 پەيوەندىيەدا. ئەگەرچى ناتوانىت بە پىشت گوى خىستى ھەريەكە لەو
 دوو لايەنە لەويتريان بېوانىت. بەم جۆرە ئەو بارە لاوازو شىلۇقى
 پىكھاتى زۆربەى خىلەكانى كوردستان بە كارىگەرى نالەبارى
 سىروشتى جوگرافىياو تۆپوگرافىا رىنگاى دروستىۋونى فېدراسىۋونى
 خىلەكانى نەداۋە كە دىجار جۆرىك لە دامودەزگاي كۆمەلەيتى و
 بەرپەۋەردىنى باالىشى ئى فراھەم بېۋايە. ھەر ئەو بارە ناسىروشتىيە كە
 بەرپەست بوو لە رىنگاى دروستىۋونى پەيوەندى خىلەيتىدا بە ھەموو
 ماك و بنەماكانىيە ۋەكو پەيوەندىيەكى خاۋەن خەسلەتى كۆمەلەيتى،
 بۆتە مايەى درىزە پىدانى قۇناغى ژىنانى خىلەيتى لە كوردستاندا
 چونكە شىۋەى ناتەۋار و ئىقلىجى ۋەھاي كىردوۋە كە گەشەيەكى
 ئاسايى نەكات و لەو ئاستەدا نەبىت كە بگوازىتەۋە بۇ قۇناغى دواتر،
 ھەر بۆيە بە ئاشكرا دەبينىت ئەو مېژوۋەى كە زۆربەى كۆمەلگەكان لە
 پەيوەندى خىلەۋە بۇ كۆتايى ھاتى پىياتىپەپىۋون، دەۋلەتى دىنى و
 دەۋلەتى فېۋىدالى و تەننەت لە ھەندى ۋلاتدا ئىمپىراتورى گەۋرەى ئى
 دروستىۋو ۋە شارستانىتى گەۋرەشىان بەرھەم ھىناۋە، كەچى لە
 كوردستاندا ئەنجامى پەرسەندىن و تىپەپىۋون بەو قۇناغى ژىنانى
 كۆمەلەيتىدا ۋاتە قۇناغى فېۋىدالى خىلەيتى جگە لە دروستىۋونى
 دامەزراۋى مېرئىشىنى لاواز ئەۋىش لەم سەدانەى رابىردوۋا ھىچى تر
 دروست نەبوو. ديارە دامەزراۋى مېرئىشىنىش ئەگەر بەراۋرد بىرلىت بە
 دامەزراۋى دەۋلەت ئەۋە دامەزراۋىكى سەرەتايىيە بەگۈرەى كوردىش
 ئەۋە نىشان دەۋات كە گەشەى كۆمەلەيتى نااسايى و ناسىروشتى لەم
 كۆمەلگەيدا لەبرى دامەزراۋى دەۋلەت دامەزراۋىكى بچوكترو لاوازترى
 بەرھەم ھىناۋە كە ئەۋىش دامەزراۋى مېرئىشىنە (۲۲).

ئەگەر سەرنجى ولاتانى گەشە ئاسايى بەدەين ئەوا دەبىنەن كە خىلايەتى و كەلتورى ئايىنى كەوتۈنەتە پەراۋىزى عەقلى سىياسى كۆمەلگاۋە و تواناي ئەۋەيان نەبوۋە بىنە توخىكى بەھىز لە دروستكرىنى دامودەزگاي بەرپۈۋەردىنى كۆمەلەتەتەدا. بە مانايەكى تر "گەرڭى دەمار" لە روى سىروشتى بۇندىۋەنەۋە لە دروستكرىنى دەۋلەتدا دەۋرىكى ۋەھاي نەبىنىۋە لە دەۋلەتى شىۋاز رۇژئاۋايى داۋ ۋەكو (يەك تاي) ئايىنى نەۋەتەۋە دەرگاكانى پەيۋەندى و لىدۋانى لەسەر خۇى بەروى ئەۋانى تردا داخستىت و بۋارى گىفتوگۇى لەگەل ئەۋانى تردا سېرىتەۋە، بەلكو ئەۋ ۋاتە عەقلى سىياسى و كەلتورى ئايىنى رۇژاۋا ئەۋ دەرگاكانەى بەجۈرەك لە كراۋەيى بەجىنەشتۈۋە بۋارى ئاۋاۋەتنى بەكراۋەيى ھىشتۈتەۋە ئەۋەش دروستىۋون و ئامادەكرىنى پانتايىيەكە بۆمۈمارەسەكرىنى دىموكراسى.

لە رۇژەلات بە گىشتى و كۆمەلگا دۋاكەۋتۈۋەكانى ۋەكو ئىمەدا بەتايىبەتى پەيۋەندى و تېۋوانىنى خىلايەتى و يەك لايەنە سەيركرىن بۋون بە بىنەماى ئايدىۋولۇزىاي بالادەست و عەقلى سىياسىش بۆتە پاشكەۋتۈۋ پەراۋىزى ئەۋ تېۋوانىنە، بە مانايەكى دى خۈيىن و دەمارگىرى بىنەماى دروستىۋونى دەۋلەت بۋون، ئەۋىش بۆچۈۋنى خۋايانە ۋە ھەزىمگىرى دروست كىردۈۋە چۈنكە لە بىنەۋەتەۋە ئەۋانى ترى رەت كىردۈتەۋە، بەلام بەگۈيرەى مېژۋى كورد نە شىۋەى رۇژئاۋايى و نە شىۋەى رۇژەلاتى دروست نەبوۋە، ئەۋىش لەبەر ئەۋەى نە خىلايەتى و نە ئايىن نەبوۋەتە پاشكۆى عەقلى سىياسى چۈنكە لە بىنەۋەتەۋە عەقلى سىياسىمان بۋونىكى ئەۋتۈى نەبوۋە بۋوۋەتە پاشكۆى عەقلى خىلايەتى چۈكە لە بىنەۋەتەۋە عەقلى سىياسىمان لە ئاستىكى لاۋازدا بۋوۋە بۆتە پاشكۆى عەقلى خىل و ئايدىۋولۇزىاي ئايىنى ئەگەرچى ئايدىۋولۇزىاي ئايىنى لە كوردستاندا لە دۋاي پىرۇسەى فەتەح شۋىنى عەقلى سىياسى گىرتۈتەۋە، ئەۋەى جىنگاي سەرنجە ئەۋەى لە كوردستاندا

عەقل و ستراتیژی خێلایەتی جینگای عەقلى سیاسى و ستراتیژی نەتەویەتی گرتۆتەو. لە کاتێکدا کە دەمارگیری عەرەبى بووەتە هۆی دروستکردنی دەولەتی خێلایەتی عەرەبى، دەمارگیری نەیتوانیوە بێتە بنەما بۆ دروستکردنی دامەزراویکی لەی جوژه واتە دروستکردنی دەولەتی خێل لە کۆمەلگای کوردیدا. چونکە خێلى کوردی لە رابردوودا نەیتوانیوە دەمارگیری بکاتە بنەمای پێکھێنانی دەولەت. ئەویش لەبەر دروست نەبوونی دەمارگیری کوردی و بەناوەندبوونی ئینتیقا لە سنووری تەسك و داخراوی جوگرافیای کوردستان و لە پانتایی ھەستی کوردیدا. ئەگەر سەرئێشت بەدەین کاتێ دەمارگیری عەرەبى دەولەتی وەکو نەمەوی و عەباسی دروستکردووە بە پشت بەستن بە کەلتوری ئایینی کەچی نەك ھەر لەوکاتەدا بگرە لە میژوویەکی زۆر دواتریشدا دەمارگیری کوردی مێرئیشینە لاوازەکانی دروستکردووە.

پێشتر ئاماژەمان بۆ باری داخراوی جوگرافیای کوردستان کرد بە ئاراستەی دەرەو بەتایبەتی لە باشووری رۆژھەڵاتەو. ئەم باری داخراوە وای کردووە کە لەمپەرنکی سنووری یان جیاکەرەوی تەواو ئاشکرا لەنێوان کوردستان و عێراق یان کوردستان و بەشێکی ئێراندا نەبێرنیت. ئەگەرچی ھەندئ لە میژوونووسان بێ لەبەرچاوەگرتنی تۆپۆگرافیا وایان نیشاندووە کە زنجیرە چیاھەکی نزمی وەکو ھەمرین لەمپەرنکی ئاشکرایە بۆ جیاکردنەوی کوردستان لە عێراق، بەلام ھەمرین نەیتوانیوە بێتە لەمپەرنکی بەھیز. چونکە نە سروشتی تۆپۆگرافیای ئەم دیوو ئەو دیووی جیاوازییەکی ئەوتۆیان ھەیە، نە خۆیشی جیاوازییەکی ئەوتۆی ھەیە لەگەڵ سەرچەم گرد و بانەکانی ئەم دیوو ئەو دیویدا.

نەبوونی سنوورێکی سروشتی دیاری لە جوړی چیا، رووبار، دەر یان بەشیوہەکی گشتی دیاردەى تۆپۆگرافی ھەست پێکراو لە خاڵێکی دیار کراودا بۆ جیاکردنەوی کوردستان لە دەرەوی خۆی و زیاتریش

نزیکى شارەکانى لە سنوورەکانەوه وەهاى کردووه کوردستان
 پەيوەندىيەكى بەهێزى ئابورى و کۆمەڵایەتى و ئایینى بە ولاتانى
 دراوسێیەوه ھەبێت، لە کاتیگدا دروستبوونی شارەکان لە سنوورەکانى
 کوردستاندا وەك گوتمان لەلایەك لەبەر لەباربوونی سنوورەکان نزیک
 دەولەتانى دەرەوه بوو لەرووى بوونی زەوى کشتوکالىیەوه كە ئەوەش
 بۆتە ھۆى نیشەجێبوون، لەلایەكى ترەوه کاریگەرى نیشەجێ بوون و
 دەرکەوتنى شارستانی لە ولاتانى ھاوسنوورى کوردستاندا بۆتە
 ھاكتەرى یارمەتى دەرى دروستبوونی شارە سنوورییەکانى کوردستان،
 ئەمەش وەهاى کردووه نیشەجێ بوون لەلایەك لە ناوەندى کوردستاندا
 لاواز بێت و لەلایەكى ترەوه چەرى دانیششتوان بکەوێتە ھێڵە
 سنووریەکانەوه بەپێى ئەو شێوێ دابەشبوونى دانیششتوان و
 جیگىربوونیان ناوەندى کوردستان پانتاییەكى نیمچە چۆل بێت و
 لەلایەكى تریشەوه ناوەند ئەو ھێزەى نەبێت لە رووى قورسى ریزەى
 دانیششتوان و ریزەى بەرھەم ھێنانى ئابوریەوه بپێتە پنتى یان ناوەندى
 دەسەلات. بەلکو دەسەلات لە کوردستاندا چەند ناوەندیكى ھەبێت و ھەر
 ناوەندەش بەپێى شوێنى دابەشبوونی دانیششتوان و ھەروەھا بەپێى
 ناوەندى دەسەلاتى خێل و عەشیرەتەکان لە رابردوودا دابەش بووبێت و
 لە میژووى نوێشدا سەربارى دابەشکردنى ئىدارى کوردستان بەسەر
 چەند دەولەتیگدا، بەلام لە سنوورى ھەریەكە لەو بەشەشدا ناوەندى
 دەسەلات بەپێى ناوەندى دەسەلاتى خێلایەتى لە رابردوودا دەسەلاتى
 حیزبە ستراتێژ خێلایەتییەکانى کورد لە ماوەى دوایدا تاكو ئیستا دابەش
 بووبێت و بەرپوێ بچێت. بە واتا لە کوردستاندا ژمارەيەك ناوەندى
 دەسەلات ئابوورى و سیاسى و کۆمەڵایەتى بە درێژایى میژوو
 پینکھاتوو و سەرچەم ئەم ناوەندانەش لەبەر ئەوەى بەپێى سروشتى
 چەرى دانیششتوان دروست بوون و بەتایبەتى دەسەلاتە ئابورییەکان
 کەوتونەتە ھێڵە سنوورییەکانەوه و ھەریەكەش تارادەيەك جۆرنەك لە

خهسله‌تی سهر به‌خوئی سنوورداری تایبه‌تی خوئی هه‌بووه و پهرت‌بو و دابراو بووه له ناوه‌نده هاوشیوه‌کانی تری ده‌سلات که یان ناوه‌نده ئابوریه سنوور ته‌سکه‌کان بوون یان ناوه‌نده خیلایه‌تیه ئیدارییه داخراوه‌کان بوون یان ناوه‌نده مزه‌ه‌بیه جیاوازه‌کان بوون، له روانگی روانین بۆ دروستبوونی شاره‌کانیش له کوردستاندا نه‌ر جوړه تیروانینه هه‌بووه و ههر شاره وه‌کو یه‌که‌یه‌کی جیاواز و بئ پیه‌وه‌ندی به‌ شاره‌کانی تره‌وه دروستبوون که نه‌ر تیروانینه تاکو ئیستاق له کوردستاندا هه‌ستی پنده‌کرنه‌ت. نه‌مه‌ش دیارده‌یه‌کی ناسروشتیه که له بنه‌ره‌ته‌وه شیوازی دابه‌شبوونی دانیش‌توان به‌م جوړه که‌وتۆته سنووره‌کانه‌وه. دیاره ئه‌وه‌ش په‌ره‌سه‌ندنیکي نا‌ناسایی دروست ده‌کات چونکه به‌بئ پینکهاتنی ناوه‌ندی سهره‌کی ده‌سلات له میژووی گه‌شه‌کردنی ههر گه‌ل و ولاتیکدا وه‌کو پنتیکی دیاری‌کراو که ببیته‌ چه‌ق و ئه‌وه‌ش زیاتر به‌ ئاراسته‌ی ناوه‌ندی جوگرافی یان چه‌قی دروستبوونی به‌ریاری ئیداری ئاراسته‌بکرنه‌ت.

ده‌بئ سهرجه‌م پنته ئابوری و سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی ده‌سلات که شار دروستیان ده‌کات له هه‌موو لایه‌که‌وه به‌هه‌موو ئاراسته‌کان وه‌کو ناوه‌ندیک ببیته‌ هی‌ز یان چه‌قی پینکه‌وه به‌ستنی به‌ش و ئاسته‌جیاوازه‌کانی کۆمه‌لگا. به‌لام ئه‌وه‌ی جینگای سهرنجه‌ له کوردستاندا نه‌و ناوه‌نده وه‌کو چه‌قی کۆکه‌ره‌وه‌ی به‌شه‌کان و وه‌کو چه‌قن که که‌سیه‌تی ده‌سلاتینکی خاوه‌ن ناسنامه‌و به‌ نفوز و بالاده‌ست بئت به‌سهر هه‌موو کۆمه‌لگادا دروست نه‌بووه، چ وه‌کو ناوه‌ندی ئابوری یان کۆمه‌لایه‌تی یان شارستانی چ وه‌کو ده‌سلاتی ئیداری سیاسی چ وه‌کو ده‌سلاتی ئایینی. به‌ واتایه‌کی تر گه‌شه‌ی (سروشتی) ده‌سلات به‌ پنی بوونی نه‌و ناوه‌نده به‌ره‌م ده‌هینخنی و له‌و‌نشه‌وه ئاراسته‌ی فرمان ده‌کرنه‌ت بۆ ده‌وربه‌رو که‌نار، ده‌وربه‌رو که‌ناریش به‌شیوه‌یه‌کی دیسپلین کراو ده‌که‌وینه ژنر کۆنترۆلی نه‌و ده‌سه‌لاته‌وه‌و پیه‌وه‌ی

دەبەستىت، بەلەم لە كوردستاندا لەبەر دروستنەبوونی شارەكان لە ناوەندداو لەبەر نيشتهجێ بوونی دانيشوان لە سنوورەكاندا دامودەزگای بەرپەرێوەبردن و بەوپێشەش دامودەزگای دەسەلات لە هێڵی سنووریدا دروستبوووە نەك لە ناوەنددا، دەشتی ئەو پرسيارە سەرھەلبەدات و بڵێت ئەي خۆگەليك لە ولاتانی دی ناوەندی سەرەکی و دەسەلاتی ئیداری و پایتەختیان لە سنوورەكاندايە كەواتە بۆچی ئەو ولاتانەيان كۆمەلگایانە گەشەي سروسشتيان نەشيواو؟ ئەم قەسەيە راستە بەلەم ئەو كۆمەلگایانە رەنگە جگە لە شینوازی دابەشبوونی دانيشتوان بەپێی ناوچەي بەرھەم هێنان گرافتی تری كۆمەلەيەتی و كەلتوریان نەبووینت و بەر پرۆسەي داگیرکردن نەكەوتبن و لەلایەکی تریشەو زۆریەي زۆری ئەو ناوەندانەي ئابوری و دەسەلات كە لە ولاتانی تردا دروستبوون و كەوتوونەتە ناوچە سنووریەكانەو، لەسەر سنوورەكانی ئاو واتە لەسەر دەریاو ئوقیانوسەكان دروستبوون. بەلەم بە پێچەوانەي ئەو ولاتانەو كە ناوەند لەسەر سنوورە ئاوییەكانیان دروستبوو كوردستان يەكێكە لەو ولاتە بە ژمارە هەرە كەمانەي كە هیچ سنووریکی لەسەر دەریا نیە ئەگینا نەگەر يەكێك لە سنوورەكانی كوردستان لەسەر دەریا بوايە ئەوا حالەتیکی زۆر سروسشتی و بگەرە پایەيەکی بەهیزیش دەبوو بۆ كوردستان كە ناوەندی دەسەلات و ئابوری و سیاسي لەسەر سنووری ئاوی بوايە چونكە سنووری ئاوی مانای بوونی دەروازەيەکی هەمیشەكراوە بەسەر جیھاندا. كە لەم روووە كوردستان ولاتیکی داخراوو خنكاو.

دروستبوونی زۆریەي شارەكانی كوردستان لە نزیک سنوورەكان، ئەو دەگەيەنیت كە بە پێی باری چەری دیمۆگرافی لە سنوورەكاندا، دامودەزگا كۆمەلەيەتیەكانی بەرپەرێوەبردن و سەرەتای دامودەزگای كۆمەلگای شار لە كوردستاندا كەوتوونەتە نزیک سنوورەكانی بێگانەو و لەبەری ناوەند لە كەنادا دروستبوون. واتە ئەو پێی دەوتریت

ناوهندى دەسلەتلى بەرھەم ھېسن لە كوردستاندا لە پىشتىنە سنوورىيەكاندا دامەزراوە بەكارىگەرى دەرەوش دروستبوو كە لە مېژووى كۇندا بىرىتىن لە شارستانى مېژۇپۇتامياو گرىك و رۆم و فارس، لە مېژووى نوێشدا دەسلەتلى دەولەتلى ئەو دەولەتەنى كە كوردستانيان بەسەردا دابەشكراوە دەورى ھەبوو لەو روانگەيەو ئەويش بەكارىگەرى راكېشەانى ئابورى كوردستان بەرەو ناوهندو پايتەختەكانى خۇيان بەوش ھېزى راكېشان بەرەو ناوهندى كوردستان شكستى خواردوو ھېزى راكېشان بەرەو سنوورەكان و دەرەوى كوردستان سەرکەوتنى بەدەست ھىناو.

ھەلبەت ئەو ئاشكرايە كە ھەر دەسلەتلىك خاوەنى ناوھەندىكى بەھيز نەبىت وەكو چەقىكى بەھيزى بەرھەم ھېسن و لە ناوھەندەو كۆنترۆلى كەنار نەكات بەھەموو ئاراستەيەك و سەرچەم كەنارىش لەژىر فەرمان و ئاراستەكردنى ناوھەندا نەجولیت ئەو ئەو دەسلەتە كەسىتلىكى لاوازی دەبىت و روخاندنىشى گەلىك ئاسان دەبىت بەتايىبەتى كاتىن درىژكراوھەكى بى ھېزىت بە درىژايى سنوورەكانى ولادت ناوھەندەكەشى بىرىتى بىت لە بۆشايى لەرووى دەسلەتەو، ئەوا بىرىنى ئەو سنوورەو روخاندنى گەلىك ئاسانە ئەگەر لە پىشتىيەو ھېزى پتەوى ناوھەند نەبىت، بۆ نمونە ئەگەر لە كوردستاندا لە ھەر كام لە دەولەتەنى دراوسىو ھېرش بۆ كوردستان بکرىت ئەوا راستەوخۆ شارەكان دەكەونە بەر ئەو ھېرشە، لە پىشتى شارەكانىشەو بۆشايەكى ديمۇگرافى و بەويىش نەبوونى ھېزەيە، بەگويەرى كوردستان ئەگەر ھەر ھېزىكى ئەرەكى پىشتىنەى سنوورى بۆ ماوھى چەند ميللىك بى ئەوا ماناى وایە ھىلى بەرگرى شكاندوو گەيشتۆتە ناوھەندى لاوازو نيمچە بۆشايەو دەتوانىت بەرەو ناوھەند بکشیت كە ناوھەندىش لە رووى ھېزو دەسلەتەو لاوازو ئەگەر پىشت بەخۆى بېستىت تواناى ھېچ بەرگرەكى نە، خۆ ئەگەر لە شىنوازی جەنگى پارتيزانيدا ناوھەند لەبەر

ئەوئى ۋەكۆ قەلئەكى سەختى سەربازى ۋە ھايە خۇي بپارىزىت، ئەوا
ئەو خۇپارىستەنە دوائ تىكشكاندنى پىشتىنەي ئاۋەدانى سەنۋورەكانى
كوردستان گىرنگىيەكى ئەوتۇي ناپىت.

دەتوانىن لىرەدا ئامارە بۇ ئەۋە بگەين كە ئەو بىزۋتەۋە چەكدارىيانەي
لە بەشەكانى كوردستاندا سەريان ھەلداۋە، كاتى فشارى زۆرى
داگىركەرانىان بۇ ھاتۋە لە سەنۋورى ھابەشى سى دەۋلەتى داگىركەرى
كوردستاندا جىنگاي خۇپارىستىيان بۇ ھەراھەم بوۋە كە ئەو ئاۋچەيەش
زىياتر دەكەۋىتە ئاۋەندى كوردستانەۋە ئاۋچەيەكى سەخت و ياخىە،
لىرەشەۋە ئەۋەمان بۇ دەردەكەۋىت كاتى كورد لە ھالەتى ئاسايى ژياندا
بوۋىت و پەۋىەندى لەگەل دەۋرۋەردا ئاسايى بوۋىت لەلەك
لەباربوۋى سەنۋورى گىشتى كوردستان بۇ نىشتەجى بوۋى ھانى داۋە لە
پىشتىنەي سەنۋوردا نىشتەجى بىت، لەلەكى تىرەشەۋە ھىزى راكىشانى
دەۋلەتانى دەۋرۋەر ۋەكۆ ئاۋەندى بەھىز تۋانىۋىانە ھىزى ئابورى و
مىۋىي كورد بەرەۋ لاي خۇيان رابگىشن و لەۋ ئاقارەشدا نىشتەجى
بوۋى لە سەنۋورەكانداۋ لەنەزىك دەۋلەتانى دراۋسىۋە درۋستىۋە،
ھەركاتىكىش كورد مەترسى و فشارى ئەۋ دەۋلەتانەي لەسەر بوۋىت
ۋاتە لە ھالەتى ئاسايى ژياندا پەنای بىرۋتەۋە بەر ئاۋەندى سەختى
كوردستان بۇ ئەۋە خۇي تىدا بپارىزىت، كە ئەۋەش خاسىتى جۇرىك
لە خۇجەشاردانى درۋستىۋە. بىگومان ھەر ئەم ھالەتانەش ئەۋ
بۇچۈۋەنى درۋستىۋە كە پىشت و پەنای كوردەكان تەنبا چىپاكان و.
كوردەكان دۇستىيان نىە جگە لە چىپاكان (۲۲) كە دەتوانىن بلىن ئەگەر
ئەۋ چىپايانە نەبوۋىانەۋ كوردستان جۇرە تۋىۋىگرافىيەكى تىرى ھەبۋايە
دەشيا كۆمەلگاي كوردى جۇرە پەرەسەندىكى تىرەبۋايە رەنگە
زەمىنەي دابەشكردنى كوردستانىش لەنىۋان دەۋلەتانى ئاۋچەكەدا ۋا
بەئاسانى نەرخسايە.

سروشتی دابه شېبونی دانیشتوان و دروستېبونی شاره کانی
 کوردستان له پښتینه سنووریه کاندو بوونی شاره کانیش به پنتی
 دهسه لات و بهرېوه بردن له میژوی کوندا بۆته هوی دروستېبونی
 په یوهندی ئالوگۆپرکړدی بهرېلاو له نیوان کوردستان و دراوسینکانیدا له
 رووی ئابورییهوه. که ئه مهش ریځگای خوشکردووه بۆ ئه وهی بهرهمی
 ئابوری له کوردستانه وه به ئاسایی بگوازیږتیه وه بۆ دهوله تانی
 دهوړپشتی. ئه مهش هاوشیوهی ئه وهیه که چۆن گه شهی ئاسایی له
 کوردستاندا بواری دروستېبونی بۆرژوای پېشه سازی له باربردووه و
 شیانودوه، بههمان شیوه ئه و ئالوگۆپړی په یوه ندیش فاکتوریکی تر
 بووه بۆ ئه وهی کورد ئه و بهرهمانه ی له خوی زیاده به تایبه تی بهرهمی
 ئاژهناری بگوازیږتیه به پنداریستی په سهره تاییه کانی نیشته چی بوون
 و ژبانی نیو شاری ساده و گوندی ئه و ساو نامیزو ئامرازه تیکنیکی په
 ساده ساکاره کانی کشتوکال و ئاودیږی. ئه مهش وایکردووه ته نانه ت
 له شاره دروستېبوه کانی کوردستانیشدا که متر دیاردهی پېشه سازی
 سهره لېدات و تا میژوییه کی درهنگیش ته نانه ت مانیا فاکتوریا
 به شیوهیه کی له بهرچا و دروست نه ییت. ئه مهش وایکردووه بۆرژوای
 پېشه یی له کوردستاندا به سروشتی دهرنه که ویت. دیسان له بهر نه بوونی
 ئاوهندی دهسه لاتى ئابوری و بهرېوه بردن له نیوهندی کوردستاندا و
 داخوړانی جوگرافیای کوردستان به ئاراسته ی دهرموه و بوونی
 دهوله تانی خاوه ن شارستانیش له سنووره کانی دهرموه ی کوردستان
 بۆته هوی که جوگرافیای کوردستان و که و بۆشاییه ک خوی
 نیشانی دهره و بدات له بهرهم ئه و دهوله ت و شارستانیانه ی
 دهره بریدا ئه م جوگرافیایه کی بئ ناسنامه واته بن خاوه ن بووه، ئه وهش
 وه های کردووه دهسه لاتانه ی دهره بری کوردستان کاریگریان
 سنووره کانی کوردستان بېریت و له رووی دهسه لاتى مه غه ورییه وه

پشتمینهی سنوری کوردستان که زۆربهی دانیشقوانی تیدا نیشتهجن
 بووه بگه ویته ژنر کۆتروولی ئەو دەولەت و شارستانیتانەیی دەورووبەری.
 دیسان لەبەر پیشکەوتن و گەشەیی ئابوری و ئیداری و کەلتوری و
 بەوپێشەش پەرەسەندنی دامودەزگاکانی بەرپەوێردن لە ولاتی
 هاوسنووری کوردستاندا، ئەو ولاتانە کە وتوونەتە راکێشانی سامانی
 ئابوری کوردستان و بەرەو ناوەندی فرمان و دەسەلاتی خۆیان کێشیان
 کردووه. واتە کوردستان کە وتۆتە نێوان راکێشانی هێزی بالای
 دراوسینگانی و لە ناوەندی خۆشییەوه هێزی لاوازی راکێشان بەرەو
 چەق پێگرتنی واتە بەرەو بەناوەندبوونی و بەو پێشەش بەرەو بە
 کوردستانی بوون لە تێکڕای بوارەکاندا هێندە لاواز بووه لە بەرامبەر
 هێزی راکێشانی بەرەو دەرەودا هیچ ئامادەبوونیکی نەبووه. واتە
 راکێشانی بەهێز بە ئاراستەی دەرەوه هێزی راکێشای لاوازی بەرەو
 ناوەندی خۆشیی کە لە ناستی نەبوودا بووه وەهای کردووه کە بپری
 بەرەنجام بە ئاراستەی دەرەوه بێت، ئەوەش بۆتە یەکیک لە هۆیە
 سەرەکیەکانی دروست نەبوونی ناوەند لە کوردستاندا. ئەم حالەتە
 هاوشان لەگەڵ داخووانی تۆپۆگرافیای کوردستان بە ئاراستەی دەرەوه
 یارمەتی پوکاندنەوهی ماڵ و بنەمای بەرەو ناوەندی خۆو چەق بەستنی
 کوردستانی هەرس پێهیناوه. ئەم راکێشانەیی بەرەو دەرەوه دەشن
 بەهۆی سەرەکی لەبەر رویشتنی ئابوری داخواریت. کە ئێمە لە بەشیکی
 تری ئەم کتێبەدا لەو باسە دواوین. بێگومان لەبەر رویشتنی ئابوری
 کوردستان بۆتە هۆی لەباربردن یان دواخستنی و شیواندنی زەمینەیی
 پەرەسەندنی کۆمەلایەتی. هەر ئەو لەبەر رویشتنی ئابورییەش واتە
 راکێشانی داھاتی ئابوری کوردستان لەلایەن دەولەتانی دەورووبەرەوه
 بۆتە هۆی هەرس هینانی بنەماکانی ژێرخانی کۆمەلایەتی لە قوناغیکی
 زوودا، ئەگەر ئەو لەبەر رویشتنە نەبوایە دەشیا گەشەیی ئابوری
 کوردستان جۆریک لە سەرەخۆیی بوونی هەر لە سەرەتاوه وەرگیرتایەو

بەوپىنىش گەشەى سروشتى بىنەماى ئابورى و پەيوەندى كۆمەلەيتى خۇبىى دروست بىكردايە و لەسەر ئىم زەمىنەش پۇلۇن كىردى چىن و تۇنژە كۆمەلەيتەكان بەخۇيان و فەلسەفە ئايدىيۇلۇزىيانەم بە نەنجام بگەيشتىنايە، يان ھەر چىن و تۇنژىكى كۆمەلەيتى بە شىنەيەكى سروشتى و بە سەرچەم خاسىتەكانىمە فۇرمەلە بىبوايە.

كاتى بىنەماى ئابورى كوردستان دووچارى ئىم كىرت بوونە بووہ لە نىوان دەسەلاتە گەورەكانى ھاوسنورىمە و لەبەر نەبوونى ناوەندىكى دەسەلات وەكو پىنتى بەرھەم ھىنەرى ئىم دەسەلاتەم خاوەن توانا بۇ كۆنترۇلكردى كاريگەرى ئاشكرائى ئىم بارە ناسروشتىيە لەسەر گەشەى كۆمەلەيتى و تاكەكەسى مۇقى كورد چى ترژىرخان نەبۇتە ماكى زىندوكردنەمەى كەسىيەتى نەتەوہىي كوردى، ھەر لىزەمە بە ئاشكرا كاريگەرى نەبوونى ژىرخانىكى كۆمەلەيتى پتەو لە مىژووى كوردستاندا دەردەكەوئىت كە ئىویش دەرئەنجامى خودى ئىم جوگرافىيە لەویدا كە زەمىنەيەكى باش و گونجاو نەبووہ بۇ كشتوكان كە يەكەمىن ھۆكەرى نىتەشەجى بىون و سەرھەلدانى دامودەزگەى كۆمەلگەى نىتەشەجىيە. لایەنى دووہم چەق بەستىنى چىپاكان بە ئاراستەى ناوەندى كوردستان و ئاراستەى داخوران بەرمە دەرەمە كە بۇتە ھۆى دروستكردى بۇشايەكى دىمۇگرافى و ئابورى لە ناوەندەو ئىمەش لەلەيك لاوازى ناوەند نىشان دەدات بۇ بوونى بە ناوەندى دەسەلات و بىرارى راکىشەنى دەرووبەرى بەلای خۇیدا. ئەمە سەربارى ئىمەى لە بارنەبوونى تۇپۇگرافىيەى ناوەندى كوردستان بۇ بەرھەم ھىنانى زۇر پىويست دەورى بىنيومە كە دانىشتوانى بە ژمارە كەمى ناوەند لە ئاستىكى دواكەوتوتوردا بىمىنەمە لەچاو سنورەكاندا چونكە ئىمە ئاشكرایە لە ھەموو رووہكەوہ ئابورى دەورى كاريگەر دەبىنى لە رىكخستىنى كۆمەلەيتى و ئاراستەكردى پەرەسەندەدا، ھەر ئىمەش وایكردوہ ئىم پەرەسەندە كۆمەلەيتەى كە لە پىشتىنە سنورىيەكاندا

روويداوه، زورجار هەندئ لە بنەماکانی رەسەنایەتی لە دەست داوه،
ئەویش بەهۆی کەوتنە ژێر کاریگەری هیز و دەسلەت و کەلتورەکانی
دەورووبەرەوه کە ئەوان لە بنەڕەتدا لە هیز و دەسلەت و کەلتوری کوردی
بەهیزتر بوون، بێگومان ئەوەش باریکی ناساییە کە بێ هیز بکەوێتە
ژێر کاریگەری بەهیزەرەوه.

ژێرخانی ئابوری پتەو دەبێتە هۆی فۆرمەلەبوونی چینی کۆمەڵایەتی
خاوەن خەسلەت و سیفاتی دیار و ئەو چینهش دەگاتە پلەي پێگەیشتنی
خۆی، واتە لە میژووی خۆیدا دەبێتە خاوەن ئایدیۆلۆژیا و فەلسەفە و
ئەخلاقی کۆمەڵایەتی خۆی، ئەگەر لەم روانگەیەوه سەرئەجی کۆمەڵگای
کوردەواری بەهین هەر لە میژووی زانراوی ئەم کۆمەڵگایەوه تاکو
ساتەوهختی ئێستای ژێرخانیکی ئابوری پتەوی نەبووه، بگرە بە
پێچەوانەوه ژێرخانیکی لاوازی هەبووه و لەزۆر قوئاغی میژوویدا ژيان
گەشتۆتە ناستی مەترسی و قات و قەری بەتایبەتی لەبەر ئەوەی
سەرچاوەی ژيان نازەنداری و ئەو کشتوکالە کەمە بووه کە کراوه.
زیاتریش چ بۆ لەوهرگا و چ بۆ کشتوکالیش پشت بە باران بەستراوه کە
ئەم حالەتە تاکو ئێستاش بەردەوامە. خۆ ئەگەر سائیک باران کەم
بووین ئەوا چ لەوهرگاکان و چ کشتوکالیش دووچاری قەیران و شکست
بوون و بەوەش کاریگەرییەکی خراپیان لەسەر ژيانی ئابوری خەلک
هەبووه و هەر ئەوەش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە زیاتر کوردی کردۆتە
مروقی قەدەری و ئیرادەي ئی سەندۆتەوه. لەبەر ئەو لاوازی باری ئابورییە
چینه کۆمەڵایەتیەکان وەکو ئەوەي پێویستە بەشیوەیەکی سروشتی
دروست نەبوون.

میژووی قوئاغی کۆیلايەتی لە کوردستان میژوویەکی نااشکراو
نەزانراوه، بەلام کاتێ لەسەر نیشتهجێبوون و گرنگی دان بە کشتوکال
قسە دەکړئ راستەوخۆ رووبەرپووي لێدان لەسەر پەيوەندی کۆمەڵایەتی
فیویدیالی دەبینەرەوه. یەکەمین هۆکاریکی گرنگ بۆ قسەکردن لەسەر ئەو

په یوه نډییه بڼه زهوی و خواونداریتی زهوییه وه. کاتن باری
 توپوگرافۍ کوردستان ناله بار بیت بؤ کشتوکال و ئاودیږی، مانای وایه
 خودی ئمر په یوه نډییه له بڼه پتدا لاواز بووه. کاتن زهوی کشتوکالی له
 زوربهی زوری ناوچه کانی کوردستاندا نه بوو بیت ئیتر چوڼ
 په یوه نډییه کی کومه لایه تی به هیزی فیودیالی دروست بووه، به تایبه تی له
 ناوهندی کوردستانه وه به ئاراسته ی باکورو باکوری روزه لات و باکوری
 روژئاواش. دیاره باسی ئهم چهند ساله ی دواپی ناکه ین که چهندین
 بهنداو جوگاو بناوان دروستکراون به مهبهستی برهودان به کشتوکال و
 ناویردی و سمرباری سروشتی ناله باری باری توپوگرافیای کوردستان
 بؤ ئاودیږی لمر روانگه وه که ناستی چه و رووباره کان به ریزه یه کی
 زیاتر له ناستیکي هینگار نزمندان له چاو زهوی یه کشتوکالیه کانداه لاه
 له گهل نه وه شدا جورنکی ساده له میکانیزه کردنی کشتوکال کاری بؤ
 کراوه. کاتن زهوی کشتوکالی که م بوو بیت و خه لکی زیاتر پشتیان به
 نارهلداری به سستی بؤ داین کردنی پنداویستی یه کانی ژیان که واته نه
 خواونداریتی زهوی هینده پهره سهندو بووه نه جوتیاریش خه سله ت و
 سیفاتی چینایه تی خوپی هلگرتووه. دیاره جیاوازی ریزه ی زهوی له بار
 بؤ کشتوکال له نیوان چیاکان و ناوچه سنووریه کانداه تایبه تی له
 باشورو روزه لات و روژئاوای کوردستاندا، یان له نیوان ناوهندو
 سنووره کانداه دورنکی کاریگه ری هه بووه له سمر شینوازی دابه شوبون و
 جیاولزی چپی دانیشتون، که له سنووره کانداه لمر نه بوونی زهوی
 له باری زیاتر بؤ کشتوکال و کاریگه ری زیاتری دهره ووش له سمر
 سنووره کان ناستی بهرهم هیئسان و ئابوریش له سنووره کانداه
 پهره سهندوتر بووه له چاو ناوهنددا. هه لیه ت ئهم هوکاره ئابوریه ش له
 ناوچه سنووریو دهشتی یه کانداه کاری له پینکاته ی کومه لایه تی
 کردووه. لهر باره یوه دیرک که تانه ده لیت: کوردی چیاکان، ئاغاو
 مسکین له هه مان بڼه مالهی گهره ی خیله کین، به لاه له دهشت و بانه کانداه

ئەو پەيۋەست بوۈنە كەمتر شەقلى خىلايەتى ھەيمو زياتر پەيۋەندى
فيوديالىيە لەكاتىكدا ئاغاۋ مسكىن لە ھەمان بىنەمالە نىن(۳۵).

لېرەۋە ئەۋە ئاشكرا دەبىت كە ژىرخانى ئابورى لە دەشت و بانەكاندا
لەبەرئەۋەى كشتوكال سەرچاۋەى ژيان بوۋە پەرەسەندووتر بوۋە
سەربارى ناسروشتى گەشەى كۆمەلەيتى لە بىنەرەتەرە، لەبەرئەۋەى
كشتوكال كىردن بەرھەم ھىنانى قۇناغنىكى پەرەسەندووترە لە شوانكارەيى
و ئازەلدارى بۇيە توانىۋويەتى پەيۋەندىيە كۆمەلەيتەكان لە سنوۋرى
تەسكى بىنەمالەيەكەۋە بگوزار، يۋتەرە بۇ ئاستى پەيۋەندى فيوديالى
ئەگەرچى ئەۋە پەيۋەندىيە فيوديالىيە زۇر لە خەسەت و سىفاتە
كۆمەلەيتەكانى بەرجەستە نەبوۋىن. كاتى كە ژىرخانى كۆمەلەيتە
دەكەينە بىنەما بۇ ديارى كىردى گەشەى كۆمەلەيتە واتە دەبى بزانىن كە
ناشيت ژىرخانىكى لاۋاز چىنىكى كۆمەلەيتە كامل و خساۋەن
ئايدىۋولۇژىاۋ فەلسەفەى كاملى چىنايەتى دروست بكات. كاتى لە
كوردستاندا لە بىنەرەتەرە ژىرخانى كۆمەلەيتە ژىرخانىكى لاۋاز
بوۋىت، ھەلبەت بەيۋىشە پىنكەتەى كۆمەلەيتەش بەھەمان شىۋە
ۋاتە سەرچەم چىن و تۈيژە كۆمەلەيتەكان بە ئىفلىجى و ئاتەۋاۋى
دروستبوۋن و پىنكەتوۋن و ئەۋە بارە ناسروشتىيەى ژىرخانى ئابورى و
شىۋازى تىكەل و پىنكەلى كارىگەرىيەكى راستەۋخۇى لەسەر پىنكەتەى
كۆمەلەيتەش ھەبوۋە لەۋ شىۋە ناسروشتىيەى پىنكەتەى
كۆمەلەيتەدا خۇى بىنىۋەتەرە كە تىنكرا چىن و تۈيژەكان بە جۈرئەك
بەنىۋەكەدا چوۋن كە سەرچەم خەسەت و فەلسەفەۋ ئايدىۋولۇژىاۋ
چىنايەتى خۇشيان بۇ بەرجەستە نەكراۋە. بارى ئالۇزى لىكەدەۋە
تۈيژەنەۋەى بىناىدى كۆمەلەيتە كوردى و مېژۋى گەشەۋ پەرەسەندى
كۆمەلەيتە ئەم كۆمەلگايە لېرەۋە دەست پىدەكات كە مايەى نىگەرانى و
بەلگەى كەمتەر خەمى و تىنەگەيشتنىشە كە بابەتىكى ۋەھا گىرنگ تاكو
ئىستە بەشۋەيەكى لەبەرچاۋ نەبۇتە پىرسىيار لە پانتايى

سيۇسۇرۇشنىڭ كوردىدا تەننەت مىژۋى سىياسىيەت لى كوردستاندا لىو كەم تىوانا تىر بىو كە پەي بىو مەسلە بىات، چ ماركسىيەكان و چ ئەوانەشى كە خۇيان بە نەتەۋىي زانىوۋە ھەرىكە لى تىشكە نىگايەكى خەيالاۋىيەۋە لى مەسلەكەيان رۋانىوۋە، چۈنكە سەربارى تىپۋانىنى جىياۋز ھىچ كام لى ھەلگەرانى شىو بۇچۋىنانە لى بىيادى پىنكەننەرانەى كۆمەلگەى كوردى نەگەيشتۋى و ۋاى بۇچۋىن كە رەۋى مىژۋى يەك ھىلى راستە و چۈن لى ماترىيالىزىمى مىژۋىدا ھاتوۋە ھەموو كۆمەلگەيك با جىيازلىشى ھەيىت لى بىيادى پىنكەننەرانەياندا بەلام ھەمان شىۋەى گەشەكردىنان ھەيە.

سروشتى جوگرافىيەى كوردستان لى رۋى ھەست و نەستەۋە كارىگەرى زۆرى لى پىنكەتەنى بارى ھوشىيەرى كورد كىرۋە. بە تىنكەرا كورد جۆرىك لى شانازى كىردى بىو جوگرافىياۋ بە چىياكانەۋە لا دروستىۋە لىبەرنەۋەى جوگرافىيەكى ئالۇز و پەرلە چىيەى سەخت و ياخىي و ئالۇزەۋ نەمىش لىكاتى پىۋىستدا خۇيى تىا ھەشار دەدات. ئەۋەش لىبەرى بەرھەم ھىنانى ھەستى خوانۋاندن و خۇناساندن بە دەرۋە لى مۇۋ كورد، ھەستى خۇدورخستەۋەۋ خۇ ھەشاردانى لادروست كىرۋە، ئەمەش يەككىكە لى ھۇكارانەى كە كوردىيان ۋەكو كۆمەلگەيكە نىۋ سروشت ھىشتۋەۋە. مۇۋى كوردىش لىبەرى ھەلۋدان بۇ ھاتەنە نىۋ مىژۋى، شارستانىيەت گۆشەگىرى و دورىكەۋتەۋەى ھەلۋاردۋەۋ بۇ ئەۋ مەبەستەش چىياكان چاكتىرەن زەمىنەيك بىوۋن كە خۇيان تىادا ھەشار دەدات.

تاكو ئىستەك گەر سەرنج بەدىن دەيىنەن كە پىنكەتەنى جوگرافىياۋ تۋىۋىگرافىيەى كوردستان كارىگەرىيەكى راستەمۇخۇ لىسەر دواخستىنى گەشەى سروشتى پەيۋەندى بەرھەم ھىنان ھەبۋە. ھەر ئەۋ كارىگەرىيە جىكەۋتى خۇى لىسەر گەشەى كۆمەلەيەتى دىيەرى كىرۋەۋە ئابورى (ژىرخانى دواكەۋتەۋە) نەبۇتە ماكى پىنكەننەنى چىنە كۆمەلەيەتىەكان

به‌شیوه‌یه‌کی ته‌واو. هر به و پییه‌ش گه‌ش‌ی چین و تویره‌کان به
 نه‌ندازه‌ی پینکداچوون و به‌ناویه‌کدا کشانی چیاکانی کوردستان
 پینکداچوون و له‌نیو یه‌کدا تیکه‌لایوون، تا نه و ناسته‌ی که سیفات و
 خه‌سله‌تی سه‌ره‌کی خۆیشیانان له ده‌ست داوه یان هر له به‌ره‌ته‌وه
 نه و سیفات و خه‌سله‌ته چینه‌یه‌تیه‌یان به‌ده‌ست نه‌هیناوه. نه‌وه سه‌رباری
 له‌به‌ره‌یشتنی ئابوری که وه‌کو باسمان کرد چۆن جه‌سته‌ی جوگرافی و
 کۆمه‌لایه‌تی کوردستانی کردۆته جه‌سته‌یه‌کی بێ‌گیان له‌و روانگه‌وه که
 رۆحی ئابوری ئه‌م ولاته له‌و پرۆسه‌یه‌دا له‌لایه‌ن ولاتانی ده‌وروبه‌ره‌وه
 راکیشراوه و له جه‌سته‌ی کورد ده‌رمینراوه. واته هرچی گه‌ره‌رو ماکی
 دروستبوون و پینکها‌تنی کۆمه‌لایه‌تی کوردی‌یه‌ مرثراوه و نه‌وه‌ش بۆته
 هۆی ئیفلیج کردن و به‌ساوایی مانه‌وه‌ی پینکها‌ته‌ی کۆمه‌لایه‌تی کوردی.
 نه‌بوونی ژێرخانی کۆمه‌لایه‌تی پته‌و بۆته مایه‌ی په‌ره‌وازه‌یی و دابهرانی
 خێل و تیره‌و عه‌شیره‌ته‌کانی کوردستان له یه‌کتری چونکه‌ لاوازی نه‌و
 ژێرخانه بۆته فا‌کته‌ری‌ک که داموده‌زگای گشتی که توانای کۆنترۆل‌کردنی
 کوردستانی هه‌بێت دروست نه‌بێت. هه‌روه‌ک دواکه‌وتنی دروستبوونی
 چینه کۆمه‌لایه‌تیه‌کانیش به‌هه‌موو خه‌سله‌ته کۆمه‌لایه‌تیه‌کانیا‌نه‌وه بۆته
 مایه‌ی شیواندنی کێشه‌ی چینه‌یه‌تی و به‌وپیه‌ش بزۆینه‌ری میژووش له
 کۆمه‌لگای کوردیدا شیواوه و ئاکهریت له دیدوبۆچوونی مارکسیانه‌وه
 بۆی به‌وانهریت و به‌هۆکاری ئابوری و مملانی‌ی چینه‌یه‌تی دابهریت،
 هه‌روه‌ک بزۆینه‌ری میژوو له کۆمه‌لگای کوردیدا هه‌رچۆن فا‌کته‌ری
 ئابوری نیه به‌ته‌نیا هه‌روه‌ها به‌ته‌نیا خوین و ده‌مارگیریش نیه (٣٦)
 به‌لکو ده‌شن بزۆینه‌ری میژوو له کۆمه‌لگای کوردیدا له یه‌کگرتنه‌وه‌ی
 هه‌موو نه‌و هۆکارانه پینک بێت که ده‌وریان ده‌بێت له جۆلاندنی کۆمه‌لی
 په‌رتبووی کوردیدا به‌ئاراسته‌ی یه‌کگرتنه‌وه‌و یه‌کبوون و یه‌کیتی
 دروستکردن له سنووری گشتی نه‌ته‌وه‌دا.

وہ گوتھان شو بارہ نابوریہ شیناوہ کہ نہایتوانیوہ پیکھاتی
 کومہ لایہ تی بہ سروشتی بہ رجہستہ بکات کاریگری لہ سسر دواکہوتنی
 دروستبوونی ہستی نہوتہ وایہ تی کوردی ہہبووہ، نہگرجی ہستی
 نہتہ وایہ تی کوردی لہ دوا چارہ کی سمدی نوزدہ دا بہ ناشکرا
 دمرکہوتوہو نمونہ دیاری شو دمرکہوتنہش لہ راپہرینی شیخ
 عوبہ یدولائی نہہری دا ناشکرا دہبیت و دواتریش دہرکردنی یہ کہم
 روظنامہ ی کوردی لہ دوا سالہ کانی شو سمدیہ دا بہ لگی زیندووی
 سمرہ لدانی ہستی نہتہوہیہ.

بہ لام لہ روانگی روانین بڑ پھوہ سترکہنہوہی سمرہ لدانی ہستی
 نہتہ وایہ تی بہ دمرکہوتنی چینی بڑڑاوہ، نہوا ناسروشتی گمشہی
 نابوری بہ کاریگری ناسروشتی بوونی تویوگرافیای کوردستان لہ دوو
 رووہ رولی ہہبووہ لہ دواخستنی پھرہ سہندنی کومہ لایہ تی و
 دمرکہوتنی ہست و ہوشیاری نہتہ وایہ تدا. یہ کہ میان بریتی یہ لہ
 لاوازی خودی شو ژیرخانہ کومہ لایہ تیہ کہ نہایتوانیوہ زہمینہ ی
 پیکھنانی سرخانیکی کومہ لایہ تی پتہوو بہ ہیز برہ خسینن کہ ہست
 و ہوشیاری نہتہوہی دہکونہ شو پانتاییوہ، ہہ لبت مہ بہست لہم
 قسہ یہش شوہ نیہ کہ سرخان رہنگدانہوہیہ کی میکانیکیانہ ی ژیرخانہ
 نابوری یہو ہتا ژیرخان کامل نہبیت ٹیتر رگہزہ کانی ہست و ہوشیار
 نہتہوہی دمرناکون، نہخیر شو رگہزانہ دہرہکون بہ لام نہگہر
 سیستہ مینکی نابوری یہگرتوو بوونی نہبیت شو ہستی نہتہ وایہ تیش
 بہ شینوہیہ کی یہگرتوو دمرناکونیت بہ لکو بہ شینوہی پچرپچر و
 ناوچہ یی دہبیت و زرجار دہبیت بہ ہاوشینوہی ہرئمگری و
 سنووردارنتی خیلایہ تی لہ کاتیکدا ہستی نہتہ وایہ تی دہبٹن ہموو
 جہستہ ی نہتہوہ بگریتہوہ ہموو سنوورہ کانی نیوان بہ شہ کانی
 نہتہوہ یان کومہ ل ہہلبوہ شینیتہوہ.

دروهميان له بهر نه وهی بۇرژواي كوردی وهكو چينيكي كۆمه لايه تي له ئه نجامي لاوازي ژۇرخاني ئابوري كوردستان و كارىگر سه كانى داگير كردنى بهر نه واما وهكو چينيكي كاملى كۆمه لايه تي دروست نه بووه و بۇرژوايه كي سروشتي نه بووه له ئه نجامي گه شه ي ئاسايي ميژوويى و له هه ناوي قوناغي فيوداليدا دروست بوويىت و خاوه ني كه سيني كۆمه لايه تي بىت و له گه وه ريده داواكار ييه ديموكراتيه كانى نه ته وه ي هه لگرتيىت و به ويىيه ش دروست كردنى ده وله تي نه ته ويى به ئهركى خۇي بزانيت، به لكو به پىچه وانه وه بۇرژوايه كي ناتواوه له رووى خه سله تي چىنايه تيه وه و زياتر به كارىگري ده ره وه دروست بووه و له برى هه لگرتنى دروشمى گۇرآنكارى جۇرئك له خۇپارنى پييره و دهكات و سىمايه كي مشه خۇرانه و قاچاخچىانه ي هه يه چونكه له سه ر بنه ماي گه شه يه كي سروشتي دروست نه بووه. ئه م حاله ته ش رۇحى شۇپشگيرىتى كوشتووه به و مانايه ي كه نامانجى گه ياندى نه ته وه بىت به رۇحى ره ها كۆمه لگا كه له روانيىن هيكه وه مه به ست له رۇحى ره ها ي كۆمه لگا گه يشتنه به ئاستى دروست كردنى ده وله ت، ئه گه رچى سه رج نيه مه به ست ده وله تي ئيتنيكي بىت به و ئه ندازه ي مه به ستى ده وله ت به كۆمه لگا وهكو ئاستيكي په ره سه ندنى كۆمه لايه تي كه ده شى به مه ي دواييان بگوترىت ده وله تي نه ته وه يان ده وله تي گه ل. به لام له كوردستاندا نه ده وله تي ئيتنيكي كوردى دروست بووه نه ده وله تي گه لى كوردستان واته له گه ل كه مايه تيه ئيتنيكي يه كانى تدا.

تاكو ئىستا يه كيئك له هۇكاره ناوخوييه كان كه ده وري سه ره كيان هه بووه له نه گه يشتنى كورد به ئاستى ده وله تدا نه بوونى سىما و بنه ماكانى يه كيئتى و يه كبوونه كه له پىكهاته ي كۆمه لايه تيدا دامه زراوه كانى خيئل و عه شيره ت وهكو دامه زراوى كۆمه لايه تي سنووردارى ناوچه يى به جۇرئك راهاتوون كه بوون به خاوه ني ستراتيجيئك كه ستراتيجي ژيانه له سنوورنى ته سك و ديارى كراوداو له ژۇر سايه ي

دەسەلاتی ناوخۇدا كە ئەوئەش بىنەماي يەكگرتنەو و يەكبوونى لاواز كىردو و چونكە لە سنوورە تەسكەي دەسەلاتى خىلدا سەرخىل خۇي دەسەلاتدارى يەكەمە بەلام لە يەكگرتنەو دا بىنگومان ئەو دەسەلاتە لە دەست دەدات و دەبىي مەل كەچى دەسەلاتى نەتەوئەي و دىسپلىنى كۆمەلايەتى بىت لەسەر ئاستى ھەموو كۆمەلگا.

دیارە ئەوئەشمان باس كىرد كە خىلايەتى كوردى لەبەرئەوئەي كە خىلايەتییەكى ناسروشتى بوو و توانای دروستكردنى فیدراسیۆن لە نىوان خىلەكاندا نەبوو، ئەگىنا دەشیا كورد دەولەتى خىلايەتى لە قۇناغىكدا بۆ دروست ببوایە، بەلام ئەوئەش رووى نەداو، ھەر بۆیە عەقل و ستراتىژی بالادەست لە كوردستاندا لەوساو سەربارى ھەندى سىماي وەرگىراوى كۆمەلگا پىشكە و تەوھەكان یان روگەشى كۆمەلگای مەدەنى و عەقل و ستراتىژی خىلايەتیە. ھەلبەت ئەمەش بەكەم سەیركردنى كۆمەلگا ناگەيەنیت بەو ئەندازەي كە دیارى كوردنى بىنەماكانى پىكھاتنى ئەم كۆمەلگایە و سروشتى پەرەسەندن و سەرھەلدانى ھەست و ھوشيارى نەتەوئەي، شان بە شانى ئاخاوتن لەسەر لایەنە لاوازەكان و لایەنە بەھیزەكان لە بوونى كۆمەلايەتى ئىمەدا. بىنگومان عەقل و ستراتىژی خىلايەتى لە كۆنەستى كۆمەلايەتى كوردیدا پانتاییەكى فراوانى داگىكردو و تەنانت (تاكە) شوین كەوتو وەكانى سىماي شارستانی و كۆمەلگای مەدەنىش تەننا لەكاتى ئاسایدا دەتوانن بەو روگەشە خۇیان خەشار بەدن، ئەگىنا لەھەموو بارىكى شلوق و كاتىكى ئاسايدا دەگەرپتەو بۆ سەر ئەسلى خۇیان واتە بۆ مومارەسەكردنى ھەمان عەقلىت كە عەقلىتەى خىلايەتیە. مەن پىم وایە كۆمەلگای كوردى ھەتەنگات بە ئاستىكى تری پەيوەندیە كۆمەلايەتیەكان و ھەتا گىيانى يەكگرتنەو و يەكبوون كۆنترۆلى ھەموو كۆمەلگا نەكات و ھەموو سنوورەكانى خىلايەتى ھەلنەوئەش ئىتەو و بەوپىيەش شوئەوئەرى نىگەتییى تۆپوگرافیا لەسەر دابەشبوونى خىلەكان و دابەشبوونى

دیموگرافى نەسرىتەۋە، ناشىت زەمىنەى گونجاۋ بۇ بوژاندنەۋەى
نەتەۋەى بىرەخسىن ۋ ھەر بەۋپىيەش كۆمەلگەى كوردى لەروۋى
پەرەسەندنى كۆمەلەتەۋە ھەنگاۋى دىبارى بەرەۋ بەدەۋلەتبوون ۋ
بەۋپىيەش ھەنگاۋى بەرەۋ بە مەدەنى بوون ھەلېنىت.

ئۇستا بۇمان ئاشكرا دەبىت كە مىژۋى گەشەى كۆمەلەتەى
لەكوردستاندا رىنگايەكى سىروشتى لەبەر نەگرتوۋە دوۋچارى شىۋاندن
ۋ لادان ھاتوۋە، ئەۋىش لەژىر كارىگەرى چەندىن ھۇكاردا كە يەكىلە
گرىنگىزىنى ئەۋ ھۇكارانە بىرىتى يە لە ئالەبارى تۇپۇگرافىيەى كوردستان،
كە ئەم ھۇكارە ھەر لە قۇناغى نىشتەجى بوونەۋە دەۋرىكى ئاشكراى
ھەبوۋە لە شىۋازى نىشتەجى بوون لە كوردستان ۋ بەتايىبەتەىش بوۋەتە
ھۇى ئەۋەى كە ھەر خىل ۋ ەشەرەتىكى كوردى بەسەر چەندىن ناۋچەى
دوور لە يەكدا پەرت ۋ بىلۋىكەتەۋە ھەر ژمارەيەكى كەم لە خەللىكى
داپراۋو ئاپەيۋەست ۋ دوور لەۋانى تر ژيان بەسەر بىيەن، ئەۋەش مۇۋى
كوردى لەسەر ژىيانى پەرەۋازەيى ۋ تەنبايى ۋ گۆشەگىرى راھىناۋەۋ
ئاسۋى بىيىنى تەسك كىرۋەتەۋە لە يەكگرتن ۋ يەكىتى ۋ يەكبوون
دوورى خىستەتەۋە. ئەمە جگە لەۋەى كە ئەم تۇپۇگرافىيە ئالەبارە لە
روۋى ئابورىيەۋە جۇرىك لە قايل بوون بە بەشى خۇ (الاكتفاء الذاتى)
دروستكىردوۋە ھەموو ئەمانەش دەۋرىان ھەبوۋە لەۋەدا كە بىنەماى
ئابورى بەھىز لە كوردستاندا پىك نەيەت، يان پەيۋەندىيەكانى خوڭن ۋ
خىزمايەتى بەجۇرىك لەبارى سىروشتى خۇى لايداۋە كە نەيتوانىۋە لە
قۇناغى فىۋىدالىدا فىدراسىۋنى نىۋان خىلەكان پىكبەھىنىت ۋ لەۋ
قۇناغەدا زەمىنەى جۇرىك لە يەكبوون بىرەخسىايە، كە دەشيا بۇ
قۇناغەكانى دواتر لەسەر زەمىنەى بوونى ئەۋ يەكىتى ۋ يەكبوونە
كۆمەلگەى پەرت ۋ دابەشبوۋى كوردى بە تەۋارى ۋەكو يەكەيەكى
يەكگرتوۋ پىكەۋە ھەموو خىل ۋ ەشەرەتەكانى ۋ ھەموو چىن ۋ
توۋزەكانى بەھىزى مەعنەۋى پتەۋ پىكەۋە بىسترايە كە ئەۋىش ھىزى

مەعنەوی ھەستکردن بىە ھاورەگەزى و ھاورەزھوۋە نەدەتسى و ھاورەنوووسىيە، كە ئەو ھەستکردنەش تەنیا كاتى سەرھەلەدەت كە ھەستى نەتەوايەتى بەجۆرەك پەرەى سەندەيت بەسەر سەنووورى خەلدا تەيپەرى كەردەن و بىنەماي عەقل و ستراتيژى نەتەوۋىيە لە شوئىنى عەقل و ستراتيژى خەلدا كەربەكات، ئەو ھەش ئەو قۇناغەيە كە زەمىنەى سەرپەخۆيى و دەرۆستەردنى دەولەتى نەتەوۋىيە پەرەو پەيگەتەن دەچەت. كە بىگومان سەربارى ئەو كە موكورتیانەو سەربارى ئەو بەرپەستانە، مەژووى پەرەسەندنى كۆمەلەيەتى بەجۆرەك دەپوات كە ئەو كۆرپەلەى دەولەتەى كە كۆمەلگا لە ھەناویدا ھەلگەرتوۋە لە دايك دەبەت، ديارە كۆمەلگەى كۆردەوايش ھەر دەگات بەناستى لە دايكەوونى ئەو كۆرپەلە سەربارى بەرپەست و كە موكورتەكان.

سەرچاوەكان:

۱- مەنۆرسكى كورد- وەرگەزانی: ھەمە سەعید ھەمە كەریم بەغدا- ۱۹۸۴- ۲۳ل.

2- Martin Van Brunssen, Agha, Shaikh and State- Zeebboohs- 1992- p-11.

۳- الدكتور محمد عابد الجابري- العصبية و الدولة- بغداد- دار الثقافة العامة- ص ۲۵۲.

۴- ھەمان سەرچاوە/ ل ۳۶۴.

۵- عەتا قەرەداخی- لە عەقلى شاخوۋە بۇ ستراتيژى شار- رۆژنامەى نەشتەمان. ژمارە (۲-۳)ى سالى ۱۹۹۳.

۶- مطاع صفدي- استراتيجية التسمية- بغداد- دار الشؤون الثقافية العامة- ۱۹۸۶- ص ۱۴۱.

۷- عەبدوللە عومەر- جۆگرافىيەى ھەرنەمى كوردستانى عەزاق- بابەتى بەرزی و نەمى روى زەوى ھەرنەمى كوردستان- ھەولەر- ۱۹۹۹- ل ۴۹.

۸- ھەمان سەرچاوە- ل ۸۴.

٩-الدكتور جمال رشيد احمد -دراسات كردية في بلاد سوريا-تو- بغداد- ١٩٨٤-
ص ١٠٢.

١٠-همان سمرچاوه- ل ١٠٢.

١١-همان سمرچاوه- ل ١٠٢.

12-Henry field and E. J. K. The Kurdish Tribes The Anthropology of Iran and Iraq. p. 4.

١٣-١- شامليوف- حول مسألة الاقطاع بين الكرد- ت: الدكتور كمال مظهر
احمد- الطبعة الثانية -بغداد- ١٩٨٤- ص ٤٢.

١٤-اشلي مونتاغيو- البدانية- ترجمة -محمد عصفور- كويت ١٩٨٢- ص ٢٩٥.

١٥-١- شامليوف- حول مسألة الاقطاع بين الكرد- ص ٣٦.

١٦-شمره فخاني بهديسي -شمره فنامه- و مرگيراني هزاري- ل ٩٨.

17-Thomas Boiss- The Kurds- Tran- M. Welland- Berrut- 1966- p. 2.

18-Martin Van Brunssin- Agha. P. 11.

١٩-عه لادين سمرچادي - ميژوري شهدي كوردي- به بغداد- ١٩٥٢- ل ٤٦٩.

٢٠-زينفون -مسيرة العشرة الاف عبر كردستان- ترجمة: المهندس صلاح
سعدالله- بغداد- ١٩٧٣- ص ٣٤.

21-Georges Roux- Ancient Iraq- p. 178

٢٢-ابن خلدون- المقدمة- الجزء الثاني- دار الجيل- ص ٤٤٦.

٢٣-الدكتور فؤاد حمه خورشيد -اللغة الكردية- التوزيع الجغرافي للهجاتها -
بغداد- ١٩٨٣- ص ٢٧.

٢٤-شمره فخاني بهديسي- شمره فنامه- و مرگيراني هزاري- ل ٣٧-٣٨.

٢٥-گولاري كوي زانياري كورد- ژماره (٢١-٢٢)- ل ٧١.

26-Thomas Boiss- The Kurd- p. 3

٢٧-فرديريك انجلس- اصل العائلة و الملكية الخاصة و الدولة- دار التقدم-
موسكو- ص ٢٣٠.

٢٨-الدكتور محمد عابد الجابري- تكوين العقل العربي.

٢٩-عه بدولأ غفور- جوجرافياي دانيشتواني كوردستان- سويد- ١٩٩٤- ل ٢٠.

٣٠- ابن خلدون- المقدمة -الجزء الثاني- ص ٤٤١.

31-Thomas Boiss- The Kurds- p. 31-32.

٣٢- عهتا قهرمداخی - چهمکی دولت- داممزاوی میرنشین- سلیمانی - ١٩٩٩.

33-John Bulloch, and Harvy Morris- No Friends But the Mountains- Penguin Books- 1993-

p.p

٣٤- مسعود محممد- حاجی قادری کزی -

35-Derk Kinnane- The Kurds of Kurdistan-London- 1961- p 8.

٣٦- عهتا قهرمداخی - چهمکی دولت- سلیمانی - ١٩٩٩- ل ٤.

به‌شی دووهم

**خیلایه‌تی کوردی و ناسته‌نگه‌کانی
به‌رده‌م دروستبوونی فیدراسیۆن**

سەرەتا:

(مەبەست لە فیدراسیونی خێلایەتی کۆبوونەرەو لێک نزیک بوونەرەو هاریکاری و پەیمان بەستن و دواتر یەكگرتنەرەو لە نێوان خێل و عەشیرەتەکانی کۆمەلگادا بەگشتی یان لە نێوان بەشێک لە خێل و عەشیرەتەکانی کۆمەلگایە کدا کە پێکەو یەکە یەکی گەرەتر لە رووی قەوارەو هیزو ژمارەو پێدینن و سەرکردایەتیەکی یەكگرتوویان دەبێت و ئەو سەرکردایەتیەش ناوەندی یەکەمی بربارو دەسەلات دەبێت).

تاكو ئیستا بنیادی پێکھاتنی کۆمەلایەتی کۆمەلگای کوردی لە رووی چین و توێژە کۆمەلایەتیەکانەرەو، لەرووی خێل و عەشیرەتەکانەرەو، لەرووی لادئ و شارەرەو، بنیادیکی تێکەلە و پێکەل و نەتوانراوە شیکردنەرەو بابەتیانەرەو بۆ بکړت و شوینی هەر یەکە لەو رەگەزە پێکھێنەرەو لەرووی ئامادەبوون و جۆلەو ئیشکردنەرەو دیاری بکړت و لەسەر بنەمای ئەو دەرئەنجامانەش کە لە شیکردنەرەو یەکی هەمەلایەنی لەوجۆرەرەو بەدەست دێت شینووی کۆمەلایەتی و ئاستی ژيان و قوئاغی میژوو یی پەرەسەندنێ کۆمەلایەتی و جۆرەکانی ململانئێ ناوخۆی کۆمەلایەتی و پەيوەندییە کۆمەلایەتیەکانیش دیاری بکړت: هەر لە رینگای توێژینەرەو سەرچەم توخەم و رەگەزە پێکھێنەرەو کانی ئەم کۆمەلگایەرەو دەتوانرێت توێژینەرەو سروسشتی گشتی کۆمەلگاکە بکړت و وەکو یەکە یەکی کۆمەلایەتی سەر بەخۆ لە رینگای لیکۆلینەرەو بەشەکانیەرەو، لیکۆلینەرەو ئەو یەکە یە بکړت. دکتۆز عەلی وەردی

دەلەت: چۈن دەشت تۈزۈنە دەي كۆمەلگە، ەكى گەرە بىرىت ەتە
 تۈزۈنە دەي بەشە بىچۈكە كانى ئەو كۆمەلگە ەك يەك نەكرىت(۱).
 دەشت ئەم وتەش بەدوۋ ئاراستە، لىك بىرىتە دە بەگۈرەي كۆمەلگەي
 دابەشكراۋى كوردى، ئاراستەي يەكەم بىرتى بە لە بەشە پىكەنەرەكانى
 ئەم كۆمەلگەيە واتە مەبەست ئەو چىن و تۈزۈ خىل و ەشەرەتەنەيە كە
 كۆمەلگەي كوردى پىكەندىن، ئاراستەي دوۋەم مەبەست بەشەكانى
 كۆمەلگەي كوردى يە كە لەروۋى سىياسىيە دەبەشكراۋە سەربارى زۇر
 سىفات و خاسىتى ەۋبەش بەلام دەشت دابەشكردنى سىياسى و ئىدارى
 كۆمەلگەي كوردى جۈرەك لە جىۋانزى لە نىۋان بەشەكانى ئەم كۆمەلگە
 گەرەيە دا دروست كىرىت و ەرىكە لە بەشەنە پىۋىستى بەۋە بىت
 تۈزۈنە دەي تايىبەتى بىرىت.

لە ئەنجامى تۈزۈنە دەي ەمەلەنەي بىيادى كۆمەلەيەتى كۆمەلگەي
 كوردى دا دەشت چەند پىرسىارىك سەرەلەيدەن. ەكۈنە دەي كۆمەلگەي
 كوردى چ جۈرە كۆمەلگەيەكە؟ مەلەن كۆمەلەيەتەكان لەم كۆمەلگەيە دا
 چ جۈرە مەلەن يەكەن؟ پەيۋەندى نىۋان يەكە پىكەنەرەكانى ئەم
 كۆمەلگەيە چ جۈرە پەيۋەندى يەكە " ئايا لە قۇناغەكانى رابىرەۋە دا
 ەرىكارى و يەكىتى لە نىۋان خىل و ەشەرەتەكانى كورد دا دروستبۈۋە؟
 ئايا فەدراسىۋنى خىلەيەتى پىكەتەۋە؟ ئەگەر پىكەتەۋە ئايا بۇچى لە
 ئەنجامى ئەو پىكەتەنە دا ەۋلەتى خىلەيەتى كوردى دروست نەبۈۋە؟
 شەي ئەگەر فەدراسىۋنى خىلەيەتى كوردى پىكەنە ەتەۋە، بۇچى
 پىكەنە ەتەۋە؟ ئەو پىكەنە ەتە چ دەۋرىكى پۇزەتەف يان نىگەتەف
 بىيۋە لە مېۋى پەرسەندى كۆمەلەيەتى ئەم كۆمەلگەيە دا؟ ئەمانە
 چەندىن پىرسىارى تىرىش كە ەكەنە سەۋرى ئەو ئاۋنىشەنەرە كە لە
 سەرەۋە دامان ئاۋە پەيۋەستەن بە بىيادى پىكەنەرە كۆمەلگەي كوردى
 و مىكانىزىمى كاركردنى سەرچەم تۇخۇم و رەگەرەكانى ئەو بىيادەۋە،
 دەشت لىكەنەرە بىرىت.

ئەم لىكۆلىنىمۇ يە ھەلەدەدات لەدوای وەلامى ئەو پرسىيارانە بگەرئەت
بەو مەبەستەى تيشكىك بختە سەر واقعىك كە ھەموومان تيايدا دەژىن،
بەلام نە بىر لە تايبەتمەندىيەكانى ئەو واقعە دەكەينەو نە پەيش بەرە
دەبەين كە تايبەتمەندىيەكانى چىيەو چ كاريگرييەكى لەسەر بوون و
چارەننوس و دوارۇژمان ھەيە.

بنيادی پيڳهاتنى كۆمەلگاي كوردى

نامانەويت بگەريئەو بۇ قىسە كىردىن لەسەر بچوكتىن يەكەى
پيڭھيئەرى كۆمەلگا كە خىزانە كە ئەو يەكە يەش لەو كاتەو پيڭھاتووە
كە مەزۇف سەنورى لەنيوان خۆيى و زىندە وەرانى تىردا ديارى كىردووە.
خىزان لەگەل رەوت و پەرە سەندى ژياندا گۆرەنكارى بەسەردا ھاتووە چ
لە شىوہى پيڭھاتن و دەسەلاتدا چ لە ئاراستە كىردى دەسەلات و
ناوہندى دەسەلاتدا بەپيئى قۇناغەكانى دەسەلاتى ژىيان دەسەلاتى
پياو واتە بەپيئى سىستەمى خىزانى دايكسالارى يان باوكسالارى،
كۆمەلگا لە شىوہى پيڭھاتنى پەيوہندى يەوہ گواستراوہ تەوہ بۇ شىوہى پيڭھاتنى،
بەھەرھال ئەو مەزۇف ئەوہندە كۆنە تەنبا دەكرىت لە شىوہى گىشتىدا
باسى لىوہ بكرىت و نامازە بۇ سىفات و سىما گىشتى يەكانى بكرىت ئەو
سىفاتە گىشتىانەى كە لە ئەنجامى توئىزىئەو ئەتروپۇلۇزىيەكانەوہ
بەدەست ھاتوون و كۆكرائە تەوہ.

تاكو ئىستائىمە نازان پيڭھاتەو سىروشت و بنياد و چۆنىتى
پيڭھاتنى سەرەتايى تىرىن خىزانى كوردى چۆن بووہ كە ئەو خىزانە
وہو يەكە يەكە سەرەتايى بىنەماى پيڭھاتنى كۆمەلگاى كوردى يە.

سەرچەم ئەو توئىزىئەو بە ژمارە كەمانەى كە لە بوارى كۆمەلئاسى
كوردىدا كراون نەيانتوانىوہ لەدواى ديارى كىردى سەرەتاتىرىن قۇناغ
بگەريئە كە كورد تيايدا وەكو كۆمەلگا دەرگەتووە، بگەرە تاكو ئىستاش
زۆربەى توئىزىئەو نووسىنەكان لەسەر كۆمەلگاى كوردى دەربارەى

دیارده ئاشىگراو لەبەرچاومكان، يان دەربارەى سىفات و
 دەرئەنجامەكان لەبەرى ئەوەى دەربارەى بنیادی پێکھێنەرى ئەم
 کۆمەلگایە و میکانیزمى کارکردنى ئەو بنیادەبن بە ھەموو بەش و توخم
 و رەگەزەکانیەو. لە بارەى پەيوەندى کۆمەلناسى و بنیادی کۆمەلایەتى
 و دیارده کۆمەلایەتیکانەو کە ئەمرئۆ بە پەيوەندى نێوان چەمكى
 کۆمەلناسى جەدەلى و بواری پیاوێدەکردن ناوى دەبات دەلیت: ئەوەى
 دەمەویت لە بارەىو بەدویم پیاوێدەکردنە بەتاوايەكى پەرماناوتەواو،
 مەبەست لەوێش ئەم پیاوێدەکردنە کە پەيوەندى بە بنیادی گشتى
 کۆمەلەو ھەيە ئەک پەيوەندى بە ھەندئ دیاردهى کۆمەلایەتیکەو
 ھەبیت (۲). بەلام بە پێچەوانەى ئەم بۆچوونەو ناخاوتن و پیاوێدەکردنى
 ھەندئ لیکۆلینەوێ سادەى کۆمەلناسى کوردى بە گشتى لەسەر دیارده
 کۆمەلایەتیکان دەکرێن و لە ئاکامى ئەوێدا ئەو لیکۆلینەوانە ناتوان
 ببە لیکۆلینەوێ زانستیانە لە بواری کۆمەلناسى کوردى دا، بەئکو
 پشت بەستن بەو دیاردانە وەکو بنەما بۆ ناخاوتن لەسەر کۆمەلگای
 کوردى کارىگەرى نینگەتییى ھەيە ئەو روانگەىو کە ئەو جوړە
 لیکۆلینەوانە ھەندئ دیاردهى کۆمەلایەتى دەکەن بە بنەما بۆ ناخاوتن
 لەسەر کۆمەلگای کوردى کە لە راستیدا ئەو دیاردانە بەشى زۆریان
 دەشن بەکارىگەرى ھۆکارى دەرەكى دەرکەوتن یان لە کۆمەلگاکانى
 ترەو خواستراين. بۆ نمونە لە رنگای بوونى زانکۆو ئەو جوړە
 لیکۆلینەوانە کۆمەلگای کوردى بەکۆمەلگایەكى شارستانی دادەنێن،
 لەسەر بنەماى بوونى گۆڤارو رۆژنامەو چاپ و بلاوکردنەو ئەو کۆمەلگای
 کوردى بە کۆمەلگایەكى خوینەوار دادەنێن، لە رنگای بوونى ریکخراو و
 سەندیکاو کۆمەلە جوارو جوړەکانەو دەگوتریت کۆمەلگای کوردى
 کۆمەلگایەكى دیموکراتى ھاوچەرخە.

لە بەرامبەر ئەمانەدا لە رنگای شەپۆیەک کوشتنى دوو تیرە یان دوو
 خێل و عەشیرەتەو لەسەر لەوەرگا یان لەسەر زەوى کشتوکال یان

له سەر بەرزەوهندی مه‌عه‌وی ده‌گوتريت کۆمه‌نگای کوردی کۆمه‌نگایه‌کی خیاڵیه‌تی دواکه‌وتووی سه‌ره‌تاییه. هه‌روه‌ ئهم دیاردانه‌و چه‌ندین دیاردیه‌ی تری له‌م جوړانه‌ چ باش و چ خراپ له‌ ژبانی کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌نگای کوردی‌دا ناشیت بکړیت به‌ به‌نگو به‌ما بو دیاری کوردی ناست و شیوازی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌نگای کوردی چونکه‌ ئهم دیاردانه‌ ده‌رئه‌نجامی ژنرخانی کۆمه‌لایه‌تی کوردی و بنیادی پینکه‌ینه‌ری کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌نگای کوردی‌ن له‌ به‌رئسه‌وه‌ نه‌گه‌ر لیکۆلینه‌وه‌و تویرینه‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی کوردی خوی به‌و بنیاده‌وه‌ خه‌ریک نه‌کات ناتوانیت نه‌نجامی باش بدات به‌ده‌سته‌وه‌. ئیعمه‌ پینشت باسی یه‌که‌ی سه‌ره‌کی پینکه‌اتنی کۆمه‌نگامان کرد که‌ خیزانه‌، به‌لام خیزان وه‌کو یه‌که‌یه‌کی سه‌ره‌کی و سه‌ره‌تایی سیمایه‌کی گشتی و له‌ یه‌که‌چووی هه‌یه‌ له‌ کۆمه‌نگا جیاوازه‌کانه‌، هه‌ر بۆیه‌ ناکریت ته‌نیا له‌ سنووری تویرینه‌وه‌ی خیزاندا بتوانریت سه‌رجه‌م به‌ما شاراوکانی کۆمه‌نگای کوردی ناشکرا بکړیت، به‌لام خیزان له‌ کۆمه‌نگای کوردی‌دا یه‌که‌یه‌کی فراورنتر پینکدینیت که‌ نه‌ویش یه‌که‌ی خیل و عه‌شیره‌ته‌، خیل و عه‌شیره‌ته‌ نه‌و به‌مایانه‌ن که‌ وه‌کو پینکه‌ینه‌ری سه‌ره‌کی و دیاری کۆمه‌نگای کوردی ئاماده‌بوونی ته‌واویان له‌ رووی پینکه‌اتن و عه‌قل و ستراتیژ و داب و نه‌رتی کۆمه‌لایه‌تی کوردی‌یه‌وه‌ هه‌یه‌، واته‌ کۆمه‌نگای کوردی بریتی‌یه‌ له‌ یه‌که‌یه‌کی فراوانتر که‌ سه‌رجه‌م خاسیته‌کانی خیل و عه‌شیره‌تی کوردی هه‌یه‌، هه‌ر بۆیه‌ له‌ رووی تویرینه‌وه‌ی کۆمه‌لناسی‌یه‌وه‌ له‌ سنووری ئهم کۆمه‌لگایه‌دا باشترا یه‌که‌ی خیل و عه‌شیره‌ته‌ بکړیت به‌ به‌ما‌ی تویرینه‌وه‌و لیکۆلینه‌وه‌.

که‌واته‌ نه‌گه‌ر به‌مانه‌وینت له‌ پینکه‌اتنی کۆمه‌نگای کوردی بدوین ده‌بی قورساییه‌کی ته‌واو بخه‌ینه‌ سه‌ر تویرینه‌وه‌ی پینکه‌اته‌ی خیل و عه‌شیره‌ته‌کانی و خودی نه‌و پینکه‌اته‌یه‌و سه‌روشتی دروستیوون و میکانیزمی کارکردن و جوله‌ی ده‌ست نیشان بکه‌ین، نه‌ویش نابیت له‌

رینگای کارکردن لەسەر دیاردە کۆمەڵایەتییەکان ھەولێ تیگەیشتن لەو
بنیادە بدریت، بەلکو دەبێ شیکردنەوەی خودی بنیادەکە بکریت واتە
توێژینەوەی یەکە یان دامەزرێاوێکانی خێل و عەشیرەت دەروازەیی یەکەمە
بۆ خوێندنەوەی بنیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردی.

خېلەت و عەشیرەت چىن؟

زۆربەى كات زاراۋەكانى خېل و عەشیرەت يان خېلایەتى و عەشیرەتگەرى وەكو جۆرىك لە رەخنە بەكار دەھینرین بۇ نیشاندانى شىۋازى دواكە وتووى پەيوەندى پەيوەندى ئەيەتەكان و خودى كۆمەلگاش چونكە تاكو ئىستا ئەۋەى لای ئىمە جىنگاى گرتوۋە ئەۋەى كە خېلایەتى و عەشیرەتگەرى دىيار دەى كۆمەلگای دواكە وتوۋ پاشقەپوۋ لەمىژو بەجىماون. بەلام ئىمە پىمان خۇش بىت يان نا واقىيەكى كۆمەلایەتى ھەيمە ئىمە تىايدا دەرژىن و مەحكومىن بە دەسلەت و جۇرۇ ئاراستەى پەيوەندىيەكانى و بەبىن پىرۆسەيەكى گەرە ھەمەلەيەنە لەگەشەر پەرەسەندى كۆمەلایەتى ناتوانىن ھەنگەرى بەرە دەرپازبوون لە و بارە ھەبوۋە ھەلبەتتىن كە ئەۋىش واقىيەى خېلایەتى كوردىيە.

خېل يان عەشیرەت ئەم پىنكەتە كۆمەلەيەتەيە كە لە بىرەتدا لەيەك خىزانەۋە كەوتوۋنەتەرە واتە ئەۋەى يەك باۋىكن و نەۋە لەدۋاى نەۋە ژمارەيان زىياترو سىۋورى پەيوەندىيان فراۋترو ھىزى پىنكەۋەبەستىيان كە پەيوەندىيەكانى خېل يان عەشیرەت پەيوەندى خۇيىن و خۇمايەتە كە دەبىنە ھۇى پىنكەۋەگىرندان و پىنكەۋە بەستىران لەم بارەيەۋە ئىبىن خەلدون دەلەت: پەيوەندى ھاۋ (رەحمى) پەيوەندىيەكى سىۋىشتىيە لە بوۋنى مۇقۇدا و ھاۋنەسەبى ھۇى يەكىتى و پىنكەۋە گىرندانەى خېلایەتى لە پىنكەۋە پەيوەستىۋونى نەسەب (رەگ و رىشە) دوست دەيىت(۳). كەۋاتە بە ئاشكرا ديارە كە خېل يان عەشیرەت وەكو يەكەيەكى

کۆمەلایەتی لە ئەنجامی بوونی بنەمایەکی بەهێزی مەعنەویدا دروست بوووە کە ئەویش خۆی لە سنووری پەيوەندییەکانی خوێن و دەماردا دەبینیتەوه. هەر لێرەوه لە سنووری بوونی خێل و عەشیرەدا زاراوەی دەماریان دەمارگیری دەردەکەوێت کە لە باری یەكەمدا واتایەکی نینگەتیی مەیهو مەبەست لە تەنگ بینیی و فەرزکردن و بەگەورەزانینی خێل و عەشیرەتی خۆیە بەسەر هەموو ئەوانی تردا کە ئەم دیاردەیه لە سنووری خێلایەتی کوردی دا دیارو ئاشکرایەو یەكێکە لە ھۆکارەکانی دوورخستنی ھەوی خێل و عەشیرەتەکانی کورد لە یەكتری و بنەمایەکی سەرەکی کێشەو ناكۆکیە خێلایەتی و عەشیرەتگەرییەکانیشە لە کوردستاندا.

بەلام لەلایەکی ترەوه ئێین خەلدون دەمارگیری بەمانای پەيوەندی خێلایەتی لەروو کۆمەلایەتیەکیەوه بەکار دەھێنێت واتە لە مانا و خاسینە نینگەتیفەکانی رووتی دەکاتەوه و ھەکو بنەماو ھۆیەکی دروستکردنی ئەو دامەزراوە کۆمەلایەتیە سەیری دەکات کە ئەو دامەزراوە بنەمای پێکھێنانی کۆمەلگای کوردی و زۆریی زۆری کۆمەلگا دواکەوتوووەکانە. هەر لێرەشەوه ئێین خەلدون پەيوەندی دەمار دەکات بە بنەما بۆ بوونی خێل و عەشیرەت و خزمایەتی و پەيوەندی خوێن لەگەڵ ھاو دەماریدا تێکەڵاو دەکات و بەوش خێل یان عەشیرەت پێک دێت لەسەر بنەمای ئەو تێپروانییە خەلدونیەوه ئەو بە ئەنجام دێت: کە لە بنەپەیدا خێل لەسەر بنەمای خزمایەتی دروست دەبێت (٤). خێلی کوردیش بەھەمان شێوە لەسەر بنەمای پەيوەندی خزمایەتی و خوێن و دەمارو ھاو پەحمی دروستبوووە لەرووی بنەچەیی خێلایەتیەوه ھەمان خاسیتە گشتی یەکانی خێلی کۆمەلگای تری ھەیه.

ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کە خێل ئەو دامەزراوە کۆمەلایەتیەیه کە راستەوخۆ پەيوەندی خوێن و دەمار بنەمای دروستبوونیەتی و سەرچەم ئەندامانی خێل لە ئاست و پلەی جیاوازدا دەبنەوه بە بەرھەمی یەك

پشت که دیاریکردنی ئهو پشتهش وهکو کەسی یه کهم تاکو نیستا له
 کۆمه‌نگای کوردی‌دا کارێکی شه‌وتۆی بۆ نه‌کراوه‌ و نه‌وی که له‌نیو
 کۆمه‌نگای کوردی‌دا جینگیربووه‌ ده‌رباره‌ی سه‌رچاوه‌ی یه‌که‌می پێکهاتنی
 خێله‌کان جگه‌ له‌ قسه‌ی ئاسایی و ده‌ماوده‌می نیو کۆمه‌لانی خه‌ک و
 خودی خێله‌کان هیچی تر نه‌یه‌. بۆ نمونه‌ له‌ میژووی خێلێکدا له
 قوئاغێکی دیاری‌کراودا پیاویکی جوامیر ده‌رکه‌وتوووه‌ ده‌ورێکی گرنگی
 هه‌بووه‌ له‌ ناساندنی خێله‌که‌یدا له‌ به‌رامبه‌ر خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی تردا
 یان ره‌نگه‌ ئهو جوامیره‌ تونیییستی ده‌سه‌لاتی خێله‌که‌ی فراوان بکات و
 ناوچه‌ی جوگرافی خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی تریش بخاته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی
 خۆیه‌وه‌ جوړه‌ ده‌سه‌لاتیکی سنووردار بۆ کاتیکی دیار‌کراو دروست
 بکات، ئیتر ناوی ئهو جوامیره‌ له‌ میژووی خێله‌که‌یدا یان عه‌شیره‌ته‌که‌یدا
 بلند بووبێت و وه‌ها ده‌رکه‌وتبێت که‌ ئهو خێله‌ له‌و پیاوه‌وه‌ ده‌ست
 پێبکات، بۆ نمونه‌ چه‌ند خێل و عه‌شیره‌ت یان تیره‌کانی خێل هه‌ن له
 کوردستاندا به‌و جوړه‌ به‌ناوی تاکه‌که‌سیکه‌وه‌ ده‌ناسرێن. ئه‌گه‌ر
 سه‌رنجی هه‌ندی له‌ تیره‌و خێله‌کان بده‌ین ئهو ئهم قسه‌یه‌مان زیاتر بۆ
 ناشکرا ده‌بێت کاتی ناوی تیره‌کانی شیخ سه‌میلی و وه‌یس وه‌یس و
 روغزایی و به‌مه‌له‌ی به‌درخانی ده‌بینین، دیاره‌ تیره‌و تایه‌فه‌کانی هه‌ر
 خێلێک به‌ناوی ئهو کوپانه‌ی خێله‌که‌وه‌ ناوناون که‌ ئهو تیره‌یه‌
 ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ سه‌ریان.

بێگومان له‌ میژووی خێله‌یه‌تی کوردیشدا جوگرافیا ده‌ورێکی گرنگی
 بینوووه‌ له‌ ناوانی خێل و تیره‌کانیدا. هه‌ر خێلێک یان تیره‌و هۆزێک له‌ کام
 جوگرافیا‌دا ژیا‌بێت ئهو خێل یان تیره‌کانی به‌ناوی ئهو جوگرافیا‌یه‌وه‌
 ناوناوه‌. وه‌کو خۆشناوه‌تی، به‌رنجی، به‌رزانی، شاکه‌لی، تاله‌بانی...
 ئه‌مه‌ش راسته‌وخۆ ئهو ده‌لاله‌ته‌ هه‌نده‌گرێت که‌ کورد زینو شوینی ژیا‌نی
 زۆر به‌لاوه‌ گرنک و به‌ر بایه‌خ بووه‌ له‌به‌ری ئه‌وه‌ی زۆریه‌ی کات به‌ناوی

باوک و باپیرهوه ناو بېریت یان بانگ بکړیت شوا به ناوی زښدو شونې له دایکېوون و ژباڼیموه ناو براوه.

د یسان زاراوه ی جوگرافیا که بووه به ناوی خیل و عه شیرته کانی کورد له رابردوودا ده شئ و هکو پټوانه یه کی تا نه ندازه یه ک دروست به کار به یئریت بۇ جیا کړدنه وه ی خیلې نیشته چې و سه قامگری کوردی له خیلې کؤچمری کوردی چونکه تمنا شو خیل و عه شیرته تانه به ناوی جوگرافیای نیشته چې بوونیا نه وه ناو نراون که له جوگرافیایه دا سه قامگیر بوون و شو جینگا بووه به ملکي شوان و شوان خوا وه راسته قینه ی بوون، به لام به گوڼره ی خیلې کؤچمری کوردی نا کړیت به ناوی جوگرافیا وه ناو بېرین باشرین نمونه ش نه گمر بیت و سمرنج له خیل و تیره کؤچمرکان بده ی زياتر به ناوی که سینکه وه یان سیفه تینکی دیاری شو خیل و تیره یه وه ناو نراون. جگه له وه شتینکی ترمان بۇ ناشکرا ده بیت که شویش نه وه یه زوړ به ی شو عه شیرته تانه ی که به ناوی جوگرافیا یان زښدو شونې نیشته چې بوونه وه ناو نراون نه وانه که له رووی دره ختی بڼه ماله کانیانه وه خویان ده بڼه وه سر پیڅه مېرو که س و کاری.

بڼگومان پڼکها ته ی خیل له رووی هاتنه خواره وه شڼوه ی ده سه لاته وه له هره مینک ده چیت که باوکی یه که می شو پڼکها ته یه واته خیل و عه شیرته له لوتکه ی هره مه که دایه و نه وه به دوا ی نه وه دا روو به یی بڼکه ی هره مه که فراوان ده بیت. شو بڼکه یه ش له هره می شڼخ و سه یده کاندا به یه کگرتووی ده مینیته وه واته هره می پڼکها تني شڼخ و سه یده کان دابه ش نابیت چونکه شم هره مه یان له کؤمه لگای کوردی دا دابه ش نابیت بۇ چند تیره یه ک به لکو ده شئ بیت به چند بڼه ماله یه ک، به لام بڼه ماله له خودی هره مه که جیا نابیته وه واته هره می شڼخ و سه یده کان و هکو یه که یه ک ده مینیته وه، به لام هره می خیله کان (غه یی)

شیخ و سید) زۆربەى كات دابەش دەبىت بۇ چەند يەكەيەكى بچوكتەر
كە ئىوانىش تيرەكانن.

ھەر تيرەيەك سەربارى پەيوەندى مادى و ھەنەوى بەخىلەكەيمە بەلام
و ھەكو يەكەيەكى تا رادەيسەم سەربەخۇ دەردەكەوئىت و ئاراستەى
پەيوەندى كردن زياتر لە سنوورى داخراوى تيرەكەدا دەبىت و كەمتر
دەپەرپتەو بۇ سنوورى تيرەكانى ترى ھەمان خىل، مەگەر لەكاتى شەپو
ناكۆكى تيرەكانى ترى ئەو خىلەدا لەگەل ھەشیرەت يان خىلنكىسى
دەرھەوى خىلەكەى خۇياندا ئەندامانى ئەو تيرەيە خوئىن و دەماريان
ھەلبچىت و ھەست بەكەن كە ئەو دۆژمنكارىيە دەرھەوى خىل با بەرامبەر
تيرەيەكى دىبارى خىلەكەى ئەمان بىت بەلام ھەموو خىلەكەيان
دەگرتەو. واتە تيرەكانى ھەمان خىل سەربارى ئەو زۆرجار لەناو
يەكتردا ناكۆك دەبن و شەپو تەنانت كوشتارىش لەيەك دەكەن بەلام لە
ئاستى دۆژمنايەتى دەرھەدا بۇ سەر ھەر تيرەيەكى خىلەكەيان ئەمان وا
ھەست دەكەن كە ئەو دۆژمنايەتيە دەرەكە دۆژمنايەتى ھەموويانە،
ئەمەش لە راستيدا بەشىكە لە ستراتىژ ھەقلى خىلەتيە كە ئىمە لە
كۆمەلگای كوردىدا بە ئاشكرا ئەو دەبين. تەنانت لە مێژووى نوئى
كورددا زۆرجار بزوتنەو ھەيزەكانىش ھەمان ھەلوئىستيان ھەبوو،
سەربارى ناكۆكى نۆوانيان بەلام كە ھەموو كورد كەوتۆتە بەردەم
مەترسىيەو ئەو ھەيزەكان جۆرەك يەكگرتنەو لە نۆوانياندا
سروستبوو ئەگەرچى كورت خايەنىش بووبىت.

لە ھەرمى خىلى كوردىدا ئاراستەى ھەمان لە لوتكەى ھەرمەكەو
دەردەچىت و ھەموو ھىزى توانا كەسىتى خىلنىش لە كەسىتى، لوتكەى
ھەرمەكەو دەسەلات و بېرەكانيدا دەردەكەوئىت، بە ھىزىترىن خىل و
ھەشیرەت يان ديارترىن خىل و ھەشیرەتى كوردى لە رووى مەنەويەو
ئەو يەكە سەرخىل يان سەزۆك ھەشیرەتىكى جوامىزو لىھاتووى ھەبوو
يان ھەبىت.

سروشستی په یوه نډییه کان و چوښتی ناراسته کړدنی فرمان و
 پیاده کړدنی له م هره مه دا ۹۰ موی د به ستریت و به لوتکه وه، چند
 ماوه ی نیوان لوتکه ی بنکې هره مه که دووبکه ویته وه بهو شندازه ش
 شینوازو ناستی په یوه نډییه کان و پیکه وه به سستی شندامانی شو
 دامه زاده و یه که بچو که کانی (تیره کان) لاواز تر ده بیت که نه مه ش
 دهورنکی کاریگر ننگه تیغی بینووه له رسکاندن و خه ملاندنی
 بڼه ماکانی یه کگرتنه وه هاریکاری کړدنی یه کتری نیوان پیکه پنه ره کانی
 کومه لگای کوردی، واته شو لاواز بوونه ی په یوه نډییه کان یه کیکه له
 به به سته کانی به رد م درست بوونی فیدراسیونی خیلایه تی له کومه لگای
 خیلایه تی کوردی دا، هر شو تیروانینه و کاریگری و سینبهری شو
 عه قلیه ته له میژوی نویشتدا بوته به به سست و رنګر له به رد م
 دروست بوونی (به ره ی یه کگرتو) له بزوتنه وه جوارو جوړه کانی رزکاری
 نیشتمانیدا له سرجه م پارچه کانی کوردستاندا. هر له م روانگه یه وه یه
 که زورچار دلین ستراتیژی بزوتنه وه نه ته وه ییه کانی کورد تا کو
 میژوی نیستاش زیاتر به لای ستراتیژو عه قلیه تی خیلایه تیدا
 ده شکسته وه.

له م هره مه ی خیلې کوردیدا که له یه ک ساته موختدا چندین هره مه
 سهر به خو له شیوه یه کی تریب به یه کدا ناماده بوونیان هه بووه هره به
 له م هره مانه ش له سهر وه بو خواره وه تریب به یه کتر درنژ بوونه ته وه
 نه یه کیان گرتووه نه تیکه لای یه کتر بوون هه تا یه کگرتن و نزکی له
 نیوانیاندا دروست ببیت، به لکو هه ندی جار له نه نجامی ناکوکیدا
 هه ولیان داوه یه کتر بېرن، نه و یه کتر بېرنه ش بووه به مایه ی شېرو ناژاوه
 خوړن رشتنی یه کتر بړیندار کړدنی جه سته ی هره مه کان که نه وه ش
 یه کیکه له سیفاته سهره کی و هه میشه ناماده و به رده وامه کانی خیلایه تی
 کوردی، که نه م حاله ته ش بواری له یه کتر نزیک بوونه وه هاریکاری نیوان
 خیل و عه شیر ته کانی کوردی ته سک کړدو ته وه به وه ش رنګای به رد م

دروستېبونی فیدراسیونی خیلایه تی کوردی داخراوه و له بری هاریکاری و یه کگرتنه وه هر خیل و عه شیرته هه ولیداو ه پاریزنگاری له سهر به خوږی خوږی بکات.

له باره ی خیل کوردییه وه مارتن فان برؤنسن ده نیت: خیل کوردی یه که یه کی سیاسی - کومه لایه تی یه وه وه ها به شیوه یه کی گشتی یه که یه کی ناوچه یی و نابوریش که به نده له سهر رهگ و ریشه (نسب) و خزمایه تی راسته قینه یان خواستراو له گهل بنیادیکی خاوه ن خاصیتی ناو خوږی (۵). ئه م پیناسه یه ی برؤنسن زوریک له خاصیه ته گه وه ریه کانی خیل کوردی له خوږیدا کۆکردوته وه. به لام ئه م پیناسه یه له سهر بنه مای لیکدانه وه یه که ی خیل وه کو دامه زراویکی سهر به خو کراوه به پشت به ستن به سیفات و خاصیت و دیارده کومه لایه تی و ژیاریه کانی خیل و که متر شوږبوته وه بو گه وه ری ئه و پیکهاته یه ته نیا ئه وه نده نه بیت که خیل له رهگ و ریشه و خزمایه تیدا یه ک پنده گرتنه وه به لام ئه م بنه مای نابوری و سیاسی ده خاته پیش بنه مای رهگ و ریشه و په یوه ندی (هاوږه حمی) و خوږن و خزمایه تیه وه، به واتایه کی تر ئه م هه ولیداو له دیووی دهر وه له ناو وه و گه وه ری خیل کوردی تن بگات و بزانیته چیه. که له راستیدا دیووی دهر وه و سیفات و خاصیته کانی خیل کوردی سهرجه م رهنگدانه وه ئه و بنیاده ی ناو وه یه که خیل کوردی پیکه یناوه.

زاراوهی خیل و عه شیرەت

یەکیک لە گەشتەکانی نووسین لەسەر بنیادی پێکھێنەری کۆمەڵگای کوردی گەشتی زاراوەکانە کە جۆرنەکە لە تێکەڵ و پێکەڵی و نزیکیی ھەبە لە نێوانیاندا و تاکو ئێستاش زاراوەکان جێگیر نەکران و چ لە نووسیندا چ لە بەکارھێنانی ئاسایی نێو خەڵکی دا، ھەمیشە جێگۆڕپکیان پێ دەکرێت و لەجیاتێ یەکتەر بەکار دەھێنرێت. بۆ نمونە تاکو ئێستا جیاوازی نێوان خیل و عەشیرەت نازانرێت چۆنە. زۆرجار جیاوازی لە نێوان زاراوەکانی خیل و تیرە و ھۆزو تایەفەو عیڵ و بنەمالەدا ناکرێت یان لەجیاتێ یەکتەر بەکار دەھێنرێت. بە تێڕوانینی من گەرنگ ئەوەیە ئەم زاراوانە جێگیر بکەین و ھەریەکە پێناسەی خۆی ھەبێت چونکە لە رووی ماناوە ئەم زاراوانە زۆر نزیکن لەیەکتەری. زۆربەی کاتیش وەکو جۆرنەکە لە رەخنە لەباری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایەک زاراوەکان بەم شێوەیە بەکار دەھێنرێن: خێلایەتی، عەشیرەتگەری، تیرەگەری و تیرەچێتی و ھۆزگەری.. کە ئەم بەکارھێنانانەش بەمەبەستێ نیشاندانی دواکەوتوویی و تەنگەنەفەسی و تەسکی تێڕوانین و گەرنگی دان بە خەزماوەتی و پەڕوھەندییەکانی خۆینە.

ئێستا بە زاراوەکان بەجێبەجێن و بگەڕێنەوێ بۆ نێو بنیادی کۆمەڵایەتی خێلایەتی کۆمەڵگای کوردی. لەنێو بنیادی پێکھێنەری کۆمەڵگای کوردیدا دوو دامەزراوی ھاوشێوە ھەبە کە لە رووی پێکھاتن و عەقڵ و ستراتیژووە ئەم دوو دامەزراوە تەواوەییکی زۆر لە یەکتەر دەچن.

به لام يه کيکيان دامه زراوی ناسايی خيئه و شهوتريان دامه زراوی کومه لايه تي شينخ و سهيده کانه که له نيو کورده واريدا بهم دامه زراوهيان ناگوترنت خيل به لکو زياتر پئی دهگر رنت عه شيرت. بو نمونه دهگوترنت عه شيرته به رزنجي به لام خيئي يان عيئي جاف يان مورادی. شه دوو دامه زراوه له رووی نهسل و رهگه زوه، له رووی رهگ و بنه چه ره ههريه که يان دهبيتوه به کوری يان نه وهی باو کيک. دامه زراوی شينخ و سهيده کان زياتر بنه چه و نهسلنکی نايينيان ههيم له سهر شه بنه مايه ش بوونه ته خاوهنی دۆکيو مينتيکی مه عه وهی جياواز له دۆکيو مينتي خيئه کان.

شه دۆکيو مينتي ش درهختی بنه ماله يه که سهيده و شينخه کان به پئی شه به لگه نامه مه عه وهی ده چنه وه سهر پينغه مبهري نيسلام. به لام دامه زراوی دووهم يان ههر درهختی بنه ماله يان نيه نه گهر ههيشيان بيت شه و ناچنه وه سهر پينغه مبهري نيسلام به لکو ده چنه وه سهر خليفه کانی تري نيسلام يان ده چنه وه سهر هه وهل و کهسانی نزیک له پينغه مبهروه که شه وانيش بهشی ههره زوريان له تيره و لقه جياوازه کانی تري قورده يشن. بو نمونه رهگ و ريشه ي مهولانا خالیدی نه قشبهندی که له تيره ي ميکايه لي سهر به خيئي جافه به پئی درهختی بنه ماله که يان: له نه وهی خليفه ي سيههم هه زه ته عوسمانی کورپی عه فانه (٦). ليره وه دهرده که ويت دامه زراوی خيلايه تي کوردي دوو جوړه به پئی درهختی بنه ماله و زياتر ش واپن ده چيت که سهيده و شينخه کان که ده چنه وه سهر پينغه مبهري به عه شيرت ناو بيرين و شه وانی تریش که به ره چله ک ناچنه وه سهر پينغه مبهري نيسلام به خيل ناو بيرين. شه له لايه ک له لايه کی تریشه وه خودی شه دۆکيو مينتي نه گهر له روانگه ي نهسلنی رهگه زی کورده وه سهر بکرنيت شه دهرده که ويت که شه دۆکيو مينتي شتيکی دروستکاروه هيج خيل و عه شيره تيکی کورد ناچنه وه سهر پينغه مبهري خليفه کانی راشيدين و هاوه نه کانين. نه گهر له روانگه يه شه وه

سه‌یربکه‌ین ئەوا ئەو پیرۆزییه‌ی که عه‌شیره‌ته‌کانی کورد (شیخ و سه‌یده‌کان) بۆیان دروستبووه هه‌ره‌س ده‌هینیت نه‌گهر بی‌ت و به‌مه‌ی پیرۆزییه‌که دره‌ختی به‌مه‌اله‌کانیان بی‌ت، به‌لام نه‌گهر ئەو پیرۆزییه‌ له‌سه‌ر به‌نه‌کای شوێنی دیاری ئەمان له‌ نایینی نی‌سه‌لامدا دروست بوو بی‌ت ئەوا ده‌توان به‌ دلسۆزیان بۆ نایینه‌که پارێزگاری ئی‌بکه‌ن.

له‌لایه‌کی تری شه‌مه‌ بوونی دره‌ختی به‌مه‌اله‌ یان نه‌بوونی جیاوازییه‌کی ناشکرا له‌ نیوان خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی کوردا دروست ده‌کات و له‌بری له‌یه‌کتر نزیک کردنه‌وه له‌یه‌کتریان دوور ده‌خاته‌وه، به‌تایبه‌تی کاتی ئەوانه‌ی که ده‌چنه‌وه سه‌ر پێغه‌مبه‌ری نی‌سه‌لام خۆیان به‌ له‌پیشه‌ترو به‌رزترو پیرۆزتر ده‌زانن و زۆریه‌ی کات به‌چاویکی نزیکتر ده‌پواننه‌ خێله‌کانی تریان ئەو که‌سه‌انی له‌ دهره‌وه‌ی خێلن. هه‌ر له‌م تی‌پوانینه‌وه ده‌بینین که دره‌ختی به‌مه‌اله‌ش له‌ می‌ژوی خێلایه‌تی کوردی‌دا ده‌وریکی نی‌گه‌تیفی بینووه‌ له‌ نزیک کردنه‌وه‌ی خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی کوردا له‌یه‌کتری و بگه‌ر هۆیه‌کی سه‌ره‌کی به‌ بۆ رینگاکرتن له‌ دروستبوونی فیدراسیۆنی خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی کورد که ده‌شیا له‌و فیدراسیۆنه ده‌وله‌تی خێلایه‌تی کوردی دروست ببوایه‌.

پیشه‌تر گوتمان دامه‌زرای خێل دابه‌ش ده‌بی‌ت بۆ یه‌که‌ی بچووکتر که ئەوانیش تیره‌کانن، بۆ نمونه‌ خێلی جاف کۆمه‌لێ تیره‌ی زۆری هیه‌ به‌لام هه‌موویان به‌تیره‌ی جاف ناوه‌برێن، مکایه‌لی جاف، روغزایی جاف و جافه‌ ره‌شکه،.. قاد. به‌لام له‌ناو دامه‌زرای شیخ و سه‌یده‌کاندا ئەم جوړه‌ دابه‌ش بوونه‌ نیه‌، ده‌شی له‌بری تیره‌ بگوترێن به‌مه‌اله‌ی فلان که‌س یان شیخ فلان، به‌لام ئەوه‌ نایه‌ت تیره‌و سیفات و خاسیته‌کانی تیره‌ی نیه‌. نه‌مه‌ش ئەوه‌ ده‌گه‌یه‌نیت که شیخ و سه‌یده‌کان نه‌گه‌ر به‌ عه‌شیره‌ت ناویان به‌یه‌ین ئەوه‌ که‌مه‌ریه‌که‌ی جوړاو جوړو بچووکتری لێدروست ده‌بی‌ت و ئەوه‌ش وا ده‌کات که نه‌پریارو نه‌ ناوه‌ندی ده‌سه‌لات له‌ دامه‌زرای شیخ و سه‌یده‌کاندا دروست نه‌بی‌ت، به‌لکو ده‌سه‌لات و پریار له‌ لوتکه‌ی

ھەرمەكەدا كۆبېيتەۋە زۆرىي كاتىش جۇرئەك ھەۋشانى لە نىۋان
 ئەندامانى (عەشیرەت) ۋاتە دامەزراۋى شىخ و سەيدەكاندا ھەيە كە
 كەتر خاسىتى لە سەرۋە بۇ خوارەۋە شىۋاز ھەرمە پىۋە ديارە
 بەلكو زياتر ۋەكو جۇرە پەيۋەندىيەكى ئاسۋىي لەنىۋان ئەنداماندا
 دەردەكەۋىت. يان لە حالەتتىكى تردا تەنيا جىگاۋ شۋىن و پاىيە ئايىنى
 و پلەي خۋىنىدن و ھەلسۋان و شۋىنى كۆمەلەيتى ئەندامىكى
 دامەزراۋى شىخ و سەيدەكان بىاتە پىشەۋە لە سەرۋى ئەۋانى ترەۋە
 داىبىنىت. ديسان لە كۆمەلگەي كوردى دا شىخ و سەيدەكان لە رىگەي
 رابەريەتى رىبازەكانى تەسەۋفیشەۋە چۈنەتە پىشەۋە پاىيە
 كۆمەلەيتى بەرزىان بەدەست ھىناۋە بەۋەش بوۋنەتە كەسى يەكەم لە
 ھەرمەكەيانداۋ بگەرە لە پانتايىيەكى بەرفراۋانى جوگرافى و كۆمەلەيتىشدا
 كە كەسىتى ئەۋ رابەرەنە سەۋرەكانى خىلەيتى بەزاندۋەۋە ۋەكو
 رابەرنكى رۇخى لەنىۋ خىل و عەشیرەتە جياۋزەكاندا ئامادەيى خۋىي
 سەلماندۋە. بەلام ديسان ئامادەبوۋنى ئەۋ رابەرە رۇخىيە يان ئەۋ شىخ
 و رابەرە ئايىنىيە كە سەۋرى زۆرىيە خىل و عەشیرەتەكانى بېرۋە
 نەيتۋانىۋەۋە بېيتە ھۋى دروستكردن و پىكەننەنى فیدراسیۋنى خىل و
 عەشیرەتەكانى كورد.

شۋىن و پاىيە كۆمەلەيتى بىنەمالەي شىخ مارفى نۇدى و نەۋەكانى
 ۋاتە كاك ئەحمەدى شىخ و شىخ مەحمۇدى خەفیدیش كە لە سەرۋى
 ھەموۋ ئەندامانى تىرى عەشیرەتى بەرزنجىيەۋە بوۋن بە كارىگەرى
 جىگاۋ پلەۋ پاىيە ئايىنى و تەرىقەت بوۋەۋ دواترىش لە سەردەمى
 شىخ مەحمۇددا پلەۋپاىيە نىشتەمانپەرۋەرى و خەبات لە پىناۋى
 نەتەۋەدا لەجىياتى خەبات لە پىناۋى عەشیرەت يان خىلدا بۇتە ھۋىيەكى
 ديارو كارىگەر لە بىردنە پىشەۋە شۋىنى ئەۋ بىنەمالە بە گشتى و
 شۋىنى شىخ مەحمۇد بەتايىيەتى كە لەبرى ئەۋە تەنيا لە لوتكەي
 ھەرمە عەشیرەتى بەرزنجى دا بىت بەلكو چۈۋەتە لوتكەي ھەرمەكى

گەرەترەو ئەگەرچی ئەو ھەرمە گەرەبە ھەرمەنکی پتەو و یەگرتوو
نەبوو ئەویش ھەرمە بەشینکی دیاری کراو لە کورد.

شیخ مەحمود و بنەمالەکیان لەسەر بنەماکانی پایە ئایینی و
تەسەووف ئەو جینگا دیارەیان گرتووو نەک ھەر لەنیو عەشیرەتەکی
خۆیاندا لە پێشەو دانراون بەئکو لە رووبەریکی فراوانی کوردستاندا
بوونەتە ھێمای پیرۆزی ئایینی و تەسەووف و ھێمای کوردایەتی... بەلام
لە روی ئەسڵ و رەگ و ریشەو ئەوانیش ھەمان شیووی سەرچەم
عەشیرەتی بەرزنجی و بگرە شیخ و سەیدەکانی تریش دەچنەو سەر
پێغمەبەری ئیسلام و کەس و کاری بەپێی ئەو درەختی بنەمالەییەکی
وھکو دۆکیومینتیکی مەعنەوی دروستکراو و چەندین کەسی دیار و
باوەرپێکراوی وھکو کاک ئەحمەد شیخ شایەتی راستیان بۆ داو و
مۆیان کردوو.

ئەم شیوازە پەيوەندییەو میکانیزمی کارکردنی لە سنووری پێکھاتە
شیخ و سەیدەکاندا کە زیاتر پەيوەندییەکی ئاسۆییە لەچار ئەویدا
بەتەنیا پەيوەندییەکی ئاراستە شاقولێ یان ستوونی بێت جوړنک لە
ھاوشانی و بگرە یەکسانیشی تێدا یە کە ھەریەکە لەجینگای خۆیەو،
خۆی لە ئاستی ئەوانی تردا دەبینیتەو بەلام لەدامەزراوی خێلدا ئەو
جوړە میکانیزمەکی کارکردن نیە، بەئکو ئاغا یان بەگ یان سەرخیل لە
لوتکەکی ھەرمەکەدایەو سەرچەم ئەندامانی خێل تەنانت ھەندێ جار بە
تیرە جوړووجوړەکانیشەو راستەوخو لەژێر سایە دەسلەت و برباری
ئەو سەرخیلەدا دەجوڵێن و ئەو پلەیک لەسەر خێلەو نزیکتەرە
خێلدا یان ئەو پلەیک لە سەروکی تیرەو نزیکتەرە لە تیرەدا ئەو
جینگای ئەو لە پێش ئەندامانی ترەو یە پایەیکە بەرزتری دەبێت.

دیارە جینگای خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەو بکەین کە بوونی خێل و
عەشیرەت تەنیا خاسیتی کۆمەلگای کوردی نیە، بەئکو زۆربە
کۆمەلگاکانی دنیا لەم جوړە دامەزراوانە پێکھاتوون و لەگەڵ

پەرسەندنى كۆمەلەيتى و دروستىبونى دەولەت و دروستىبونى
كۆمەلگاي شاردا ئەم دامەزوانە پوكاۋنەتەو دامەزراوى كۆمەلگاي
شار جىگاي گرتوونەتەو، بەلام لە كۆمەلگاي كوردىدا لەبەر سىستى
پەرسەندنى كۆمەلەيتى ئەم دامەزوانە و عەقل و ستراتىژى
ئىشكردىيان تاكو ئىستا نامادەبونى تەواوى ھەيس سىماي ژيانى
كوردەوارىيە سەربارى بوونى چەندىن شارى گەرەش.

جوگرافىيائى خيالى كوردى و دەورى تۇپۇكرافىيا لەسەر دامەزراوى خيلايەتى كوردى

مەبەست لە جوگرافىيائى خيالى ئەمى ناوچەمى ھەرنەمىيە كە خيالىكى تايىبەتى تىيدا دەرۋى و نىشتەجى بۈۋە يان گەرميان و كوئىستانى تىيدا كىردۈۋە قەلەمپەۋى بۈۋە. ئەمى ناوچەيە بۇتە شوۋىن دەسەلاتى ئەمى خيالى ھىچ خيالى و ەشیرەتىكى تىرمافى ئەۋەى نەبۈۋە يان نىيە پىن بىخاتە نىۋەمى سنۈۋەۋە چ لە رۈۋى دەسەلاتەۋە چ لەرۈۋى تىيدا ژيان و بەكارھىنانەۋە. لە كوردستاندا ئەگەر سەرنىچ بەدىن دەبىنىن خيالى و ەشیرەتەكان بەپىئى جوگرافىيائى جىاكراۋنەتەۋە، بۇ نەۋۈنە خيالىكى گەۋرەى ۋەكو جاف بەھەمۈۋ تىرەكانىيەۋە چەندىن شوۋىنى دىيارى جوگرافىيان داگىر كىردۈۋە ژيانى تىيدا دەگۈزەرىنن ھەر لە دەۋرۈبەرى كفىرىيەۋە بە دەۋرۈپىشتى سىرواندا دەكشىن بۇ شارەزۈۋۈ بۇ ناوچەكانى جۈۋرۈۋ. تادا، ھەندى تىرەيان كەۋتۈۋنەتە ناوچەى دۈۋرتىر لەم ھىلەۋە. ئەمى ناوچانەى كە ئەمى خيالى تىيدا دەرۋىن بەجىنى دەسەلات و نفۈزى جاف دادەنرىست و زۆربەى كات دەسەلاتى ئەمى خيالى لەمى جوگرافىيەدا لە دەسەلاتى دەۋلەت زىاتىر بۈۋە ۋەكو فەرمانرەۋايەكى بەھىزى ناوچەى دەر كەۋتۈۋە كە ياساۋ دەستۈۋرى بەرپۈۋەردىنى خۈبى ھەبۈۋە.

نه گهرچې پښتړ زړه بهی خپله کانی کورد له کوچی گهرمیان و
 کوښتاندو بوون و نیشته چې نه بوون به لوم دیسان سنوورو قهله مړه ویان
 دیارو سنوور دیاری کړاو بووه، نه گهرچې گهرمیان و کوښتاندو کردن
 دهوړنکی کاریگهري بینووه له وده که کوردی کوچری نه مړنده
 په یوه سستی خاک نه بیت و له مهر کوڼ دهوری ه لداو باری خست نه وی
 به زیدو نیشتمانی خوځی بزانیټ، نیشتمانیکی سه فوری. له ناستیکی
 قولتړدا مه سه لهی گهرمیان و کوښتاندو و نیشته چې نه بوونی کورد وای
 لیگردووه که هه ست به بوونی زیدو نیشتماندو زور لاواز بیت و له
 نه نجامی نه وده شدا هه سستی نیشتمانی و نه مړه یی دوا بکه ویت و به
 ناسانی نه پرسکئ و کاتیکیش رسکا به لاوازی برسکئ چونکه په کیله له
 هویه سره کیه کانی خوځوویستی خاک و نیشتمان نیشته چې بوونه
 لهو خاک و نیشتمانه دا. لیرده سمرنج بڼ خالیکی تری په یوه ست بهم
 مه سه له یوه راده کیشین. له میژووی کورددا دامه زراوی شیخ و
 سهیده کان (که پښتړ نامارژمان بڼ کردو گوتمان پیمان باشه نه م
 دامه زراوه به عه شیرت ناو بیهین) زووتر نیشته چې بوون و
 په یوه سستی بوون به خاکه وه له نه نجامی نه وده شدا توانیویانسه
 ناوه اندکردنه وه بکه ن و مزگوت و خوځندنگای ناینیان هه بیت و
 خوځنده واری له ناویاندا بلاو بیته مړه که نه وده یه کیله له هوکاره
 سره کیه کانی زووتر دهرکه وتن و رسکانی هه ست و هوشیاری نه مړه یی
 هر بویه له نیو شیخ و سهیده کاند له لای خوځنده واریو رابه مړه
 ناینی یه کان زوتر هه سستی نه ته وایه تی کوردی دهرکه وتوه. نه گهر
 سمرنجی میژووی بزوتنه مړه نه ته وده یی کانی کورد بدین نه و ده بیفین
 به شیوه یه کی زور له بهرچاو رابه مړو سرکه کانیان شیخ و سهیدو
 رابه مړه کانی ناین بوون یان نه و ناغاو به گانه بوون که خپله کانیان له
 زووه نیشته چې بوون و وازمان له گهرمیان و کوښتاندو هیناوه و
 په یوه ست بوون به خاکه وه. مه به ست له م قسه یه نه مړه نیه که له شوین و

پایه‌ی نیشتمانپەرۆمەری خێلە کۆچەرەکانی کورد کەم بگەینەو، نەخێر بەئێکۆ مەبەستمان دیاری کردنی کاریگەری نیشته‌جێ بوون و پەيوەستبوون بە خاکمەوێە لەسەر سەرھەڵدانی ھەستی نەتەوایەتی، کە لە خۆیدا سەرھەڵدانی ھەستی نەتەوایەتی بەرھەمی قوناقیکی پەرەسەندوتری کۆمەلایەتیە لەچاو پەيوەستبوون بە خێل و کەلتوری خێل و عەقل و ستراتێژی خێلەو، دیارە. دەبێ ئاماژە بۆ ئەوێش بکەین کە زۆر لە پێش دەرکەوتنی شێخ و سەیدەکانەو، لە کوردستاندا ژبانی نیشته‌جێ بوون دەستی پێکردوومو ھەندێ لە خێلەکان نیشته‌جێ بوون.

جوگرافیای خێل و عەشیرەت لە رابردودا دوو مانای ھەبوو، بۆ ئیستاش ئەو دوو مانایە راست و دروست، مانای یەکەم جوگرافیا ئەو زەمینە بوو کە خێل و عەشیرەت ژبانی خۆیان لەسەر داوێن کردووە. واتە ئەو جوگرافیایە بریتی بوو لە پاکژو لەوێگا بۆ ئاژەل و مەڕو مالات و ئەوانەشی کە تیایدا نیشته‌جێ بوون و کشتوکالیان کردووە ئەو جوگرافیایە سنووری جۆلەو کارکردن و نان پەیداکردنیان بوو. واتە جوگرافیای خێل ئەو زەمینە کە بنەماو پێداویستی بە ماددییەکانی خێل و عەشیرەتی پێکھێناوە. بێ بوونی جوگرافیایەکی دیاری کراو ناشیت باسی خێل و عەشیرەت بکەیت چونکە ئەو کەسە یان ئەو دەستە کۆمەلایەتیە لە کوردەواریدا جوگرافیای تایبەتی خۆی نیە ئەو خێل یان عەشیرەتی نیە بە زمانی سادە، خەڵک پێی دەگوترێت (مەسکێن)، کە ئەمانەش بەشیکی دیاری کۆمەڵی کوردی پێکدێنن بەلام بەشیوەیەکی گشتی لەپال خێل و عەشیرەتە دیارەکاندا دەژین و لەسەر زەوی ئەوان کاردەکەن و ئاژەل و مەڕو مالاتی ئەوان بەخێو دەکەن.

خالی دوو، جوگرافیا دەلالەتیکی مەعنەوی ھەیە لە بوونی خێل و عەشیرەتدا، بۆ نموونە دەبینین خێل و عەشیرەتی کوردی بە جۆریک شانازی بە جوگرافیاو سنووری نیشته‌جێ بوونی خێلەکیەو، دەکات و وای دەبینێ کە ئەو جوگرافیایە بەشیکی لە سەرۆمەری و پێرۆزی ئەم

پىنگدېنىت، ئىم تېروانىتەش يەككى تىر بوو لە ھۆيەكانى بەردەم دروستىبوونى فېدراسىيۇنى خىلەكانى كورد بۇ نەوونە خىلەكى ناوچەيەكى گەرميان شىواى زىيان و جۇرى ھەنس و كەوتكردى لەگەل خاك جىياواز بوو لە خىل يان عەشیرەتىكى كوئىستانى بەجۇرىك كە نەتوانن پىنگەو ھەلىكەن و ھارىكارى يەكترى بكن.

يەككە لە ھۆيەكانى ئالۆزى و شەپو ئاژاۋەى نىوان خىل و عەشیرەتەكانى كورد مەسەلەى جۇگرافىيەى خىلە. ھەر خىل و عەشیرەتىكى كورد وەكو يەكەيەكى سەربەخۇى سىياسى ئىدارى كۆمەلەيتى سەيرى خۇى دەكات و وەھاش لە جۇگرافىا و سنوورى قەلەمپەوى خۇى دېوانىت كە سنوورى دەولەتەك بىت و كەس بۇى نەبىت پىى ئى بنىت. يان گەرميان و كوئىستانى تىدابكات يان بىكات بە لەمپەگا بۇ ئاژەل و مەپومالەتەكانى يان لە زەوىيە دىم و بەراۋەكانىدا كشتوكال بكات. ھەموو ئەمانە لە داب و نەرىتى خىلەيتى كوردىدا قەدەغەو ھەرامن و ھەر خىل و عەشیرەتەك يان ھەر تىرەو ھۆزىك پىى بنىتە نىو جۇگرافىيەى خىل و عەشیرەتىكى تەرەو يەككە لە و چالاكانەى سەرەو لە سنوورى جۇگرافىيەى ئەودا نەنجام بدات ئەوا دەبىتە ھۆى ناكۆكى و شەپو ئاژاۋە لە نىوان ئەو دوو خىلەداۋ دەشنى ئەنجامى خراپى ئى بکەۋىتەو. كە ئەۋەش بە درىژايى مېژ ووى خىلەيتى كوردى سەرچاۋەى پەشىۋىي و ناكۆكى بوو بوۋى ھارىكارى و يەكگرتنى تەسك كىرۋەتەموو رىنگر بوو لە بەردەم رەخساندى زەمىنەى پىنگەاتنى فېدراسىيۇنى خىلەكانى كورددا، دىيارە ناسروشتى پەيۋەندىيەكانى خوين و دەمار (خزمايەتى) كوردىش لەو بوۋەدا دەۋرى خۇى بىنىۋە.

ئىمە پىشتەر ئاماژەمان بۇ ئەۋە كىرەك خىل و عەشیرەت وەكو دامەزراۋىكى يەكگرتۋى بە چەندىن رايەلەى مادى و مەعنەۋى پىنگەو بەستراۋ دروستىبوو لە قەلەيك دەچىت كە لە ھىچ لايەكەۋە بۇ بىنگانە

رینگای چوونه ناوه‌وهی نیه. واته سەرجه‌م په‌یوه‌ندی و چالاکی‌یه
 کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی خێڵ له سنووری خۆیدا نه‌نجام ده‌درێت. ئەمه شیوه‌ی
 سروشتی پێکهاتن و په‌یوه‌ندییه‌کانی دام‌زراوی خێڵه‌ له‌ناو خۆیدا به‌لام
 خێلی کوردی هه‌ر له‌میزه‌ جوړنک له‌ بنه‌ماکانی یه‌ک‌بوونی خۆسی
 و نکرده‌وه. ئەویش به‌کاریگه‌ری تۆپۆگرافیی ناله‌باری کوردستان که
 ده‌ورێکی دیاری بیندووه‌ له‌ دابه‌شبوونی خێڵ و تیره‌کانی خێڵدا به‌سه‌ر
 ناوچه‌ی دور له‌ یه‌ک و داخراودا که ئەه‌وش جوړنک له‌ کورت بینیی و
 داخرانی تیروانیی خێلی کوردی یان تیره‌ی کوردی به‌رووی خۆیدا
 دروستکردووه‌ وه‌های لێکرده‌وه‌ که جگه‌ له‌ خۆی که‌سی تر نه‌بینی و
 نه‌توانی‌ت له‌گه‌ڵ که‌سی تر کۆبێننه‌وه‌و یه‌ک‌گیریت. ئەه‌ش له‌ نا‌کامدا
 رینگای له‌ دروستبوونی فیدراسیۆنی خێله‌کانی کورد گرتووه‌. لێزه‌دا
 باسکردنی تۆپۆگرافیی کوردستان و کاریگه‌ری له‌سه‌ر شیواندنی
 په‌ره‌سه‌ندنی کۆمه‌لایه‌تی کورد به‌جێ ده‌هێلێن چونکه‌ باسیکی
 سه‌ره‌خۆمه‌ی ینشته‌ به‌ کورتی ئی دواوین (٧).

میکانیزمی کارکردن و جوله و ناراسته‌ی فرمان له هه‌رمی خیلایه‌تی
 کوردی‌دا شیواوه و هیژو توانای ناوکۆی خیل دابه‌ش بووه بۆ چه‌ندین
 هیژی بچوک و بهوش چه‌ندین پنتی ده‌سه‌لات و بریار له‌ناو دامه‌زراوی
 خیلێ کورددا دروستبووه که ئەو‌ش نفوزو ده‌سه‌لاتی سه‌رخیلێ کوردی
 که‌مکردۆته‌وه و له‌م حاڵه‌ته‌شدا چ سه‌رخیل و چ دامه‌زراوه‌که له‌خه‌می
 یه‌ک‌خستنی به‌شه‌کانی خودی خیلدا ده‌بن و سه‌رخیل ده‌یه‌وێت هه‌ر هه‌یچ
 نه‌بی‌ت قه‌واره‌ی خیل به‌یه‌گگرتوویی و وه‌کو تاکه دامه‌زراوێک بپاریزێت.
 به‌لام دوورکه‌وته‌وه‌ی تیره و به‌ماله‌کانی هه‌مان خیل له‌یه‌کتری زۆر‌جار
 بۆته‌وه‌ی ناوکۆکی و نا‌زاوه‌ و دوژمنایه‌تی کردنی‌ش له‌ نیوان تیره‌کانی
 هه‌مان خیلدا. هه‌ر بۆیه‌ خیلێ کوردی جگه‌ له‌ و کاتانه‌ی که‌ له‌گه‌ڵ
 خیله‌کانی تردا ناوکۆکی هه‌بووه‌ ئیتر له‌ حاڵه‌تی ئاسایدا وه‌کو یه‌که‌یه‌کی
 یه‌گگرتوو دهرنه‌که‌وتوو، به‌لکو له‌ ناوخۆیدا پێکهاته‌یه‌ک بووه‌ له‌
 ناوکۆکی و ناته‌بابی و هه‌ر خیل له‌ ناوخۆیدا به‌پێی ناوکۆکی و جیاوازی
 تیره‌کانی ناراسته‌ی جیاوازی بریاری تیدا دروست بووه‌ که‌ ئەو فره
 ناراسته‌یه‌ رینگای نزیک بوونه‌وه‌ی نیوان خیله‌ جیاوازه‌کانی نه‌داوه
 چونکه‌ له‌ جه‌سته‌ی تاکه‌ خیلێکدا چه‌ندین ناوه‌ندی بریارتر دروستبووه‌ و
 هه‌یچ کام له‌ ناوه‌ندانه‌ش قازانجی له‌وه‌دا نه‌بووه‌ نه‌ له‌گه‌ڵ به‌شه‌کانی
 تری خیله‌که‌ی خۆی نه‌ له‌گه‌ڵ خیل و عه‌شیره‌ته‌کانی تردا نزیک بێته‌وه‌ و
 هاریکاری بکات که‌ ته‌نیا نزیکبوونه‌وه‌ و هاریکاری هۆکاری سه‌ره‌کین بۆ
 دروستبوونی فیدراسیۆنی خیلایه‌تی. چونکه‌ له‌ عه‌قل و ستراتیژی
 خیلایه‌تی کوردیدا گرنگ ئەوه‌یه‌ تۆ که‌سی یه‌که‌م بیت ئیتر گرنگ نیه‌
 ره‌عیه‌ته‌که‌ت چه‌نده‌. ئەم بنیاده‌ی خیلایه‌تی کوردی به‌ ئاشکرا
 گواستراوه‌ته‌وه‌ بۆ نیو حیزبی کوردی و زۆربه‌ی حیزبه‌ بچوکه‌کان که‌ له‌
 هه‌مان شوێنی ئه‌و چه‌ند خه‌زانه‌ی گوندیکی سنوور داخراوی په‌یوه‌ندی
 خیلایه‌تی کوردین ناتوانن ده‌ست به‌رداری ئەو وه‌همه‌ بن که‌ خۆیان به‌
 سه‌رکرده‌ ده‌زانن، ئەمان به‌لایانه‌وه‌ گرنگه‌ خواوه‌نی بریارین با سنووری

ئەو بېرىارەش زۆر تەسك بېت وەكو گوتهیه کی عەرەبی کە دەلیست:
یریدون الاماره ولو علی الحجاره).

دروستبوونی ئەو ناوەندانەو دابەش بوونی خێلی کوردی بەوجۆرە لە
ژێر کاریگەری تۆپوگرافیای کوردستاندا ھۆکارێکی سەرەکی بوو کە
رنگای لە دروستبوون و پێکھاتنی فیدراسیۆنی خێلایەتی کوردی
گرتوو.

ئێمە تاكو ئیستا باسی ھەندێ لەو ھۆکارانەمان کرد کە رنگایان
نەداو. فیدراسیۆنی خێلایەتی کوردی دروست بېت بەلام فیدراسیۆنی
خێلایەتیەمان نەناساند. مەبەست لە فیدراسیۆنی خێلایەتی کۆبوونەو
لێک نزیك بوونەو ھاریکاری و پەیمان بەستن و دواتر یەکگرتنە لە
نیوان خێل و عەشیرەتەکانی کۆمەلگایە کدا بە گشتی یان لە نیوان بەشێک
لە خێل و عەشیرەتەکانی کۆمەلگایە کدا کە پێکەو یەکە یەکی گەرەتر لە
رووی قەوارەو ھیزو ژمارەو پێکدێنن و سەرکردایەتیەکی یەکگرتوویان
دەبیت و ئەو سەرکردایەتیەش ناوەندی یەکەمی بېارو دەسلەت دەبیت
و دەشن لە ئەنجامی ئەو یەکگرتنەدا رۆحی کۆمەلایەتی ئەو کۆمەلگایە
بە ئاراستە ی بلندبوون بجوونیت و لە ئاکامدا دەولەتی خێل لەو
کۆمەلگایەدا بەھەموو بنەماکانی دەولەتی خێلەو دروست بېت.

دامەزرانیکی لەو جۆرەش کە ئە یەکگرتنەو خێل و عەشیرەتەکانی
کۆمەلگایەک دروست بېت ئەو بێگومان ئەو دامەزراوە لە خێل گەرەتر
دەبیت و وەکو دامەزراویکی کۆمەلایەتی خێلایەتی خاسیەتی نەتەویش
ھەندەگرت و دەبیتە دەولەتی نەتەویی ئەو کۆمەلگا خێلایەتیە. لە
مێژووی کۆنی مێزوپۆتامیادا لە ئەنجامی فیدراسیۆنی خێلەکاندا کە
زۆری خێلەکان بەجیا دەسلەتێکی سنوورداریان ھەبوو پێیان دەگوت
دەولەتۆچکە ی شار، دەولەتی سۆمەری دروستبوو. یان تورکە
عوسمانیەکان بریتی بوون لە چەند خێلیکی جۆر و جۆری ناسیای
ناوەراست و قەوقاس لە ئەنجامی ھەست کردنیان بە ناھامادەبوون و

لاوازيياندا توانيان يه کبگرن و جۆړنک له فيدراسيؤن دروست بگن که له نهجامدا دهوله تي عوسمانيان دروست کړدو نو دهوله تش بوو به يه کيک له گموره ترين نيمپراتوره کاني سرده مي خوي.

هوکارنکي تري ليک دورکه وتنه وي خيل و عشيړه تگاني کورد دهگه پته وه بوني و نادياري نسل و سرچاوه ي خيل و عشيړه تگاني خويان. تاكو ئيستا تويزنه وه يه کي له وجوره نه کراوه که په يوه ندي رهگ و ريشمو بڼه چه ي خيل و عشيړه تگاني کورد دهر پخت، مهبستان لمو دره ختي بڼه مالانه نيه که ناتوانرنت به به لگي زانستي بسلمينرنت.

نهگه سررنجي خيل و عشيړه تگاني کورد بدين نوا هريه که به هره ميکي سمر به خو له رابردو وه بۇ ئيستا کشاوه و سمر به خو ي خوي پاراستوه و وهکو يه که يه کي داخراو خيل و عشيړه تگاني کورد به هره ميکي سمر به خو ديسان داخراو به رو ي خويدا ماوه توه نموش وايکردوه ديوارنکي نه ستور له نيوان خوي و خيل و عشيړه تگاني ترده هلبچنيت به جۆړنک که په يوه ندي خيلنکي کورد له گه خيلنکي تري کوردا جياوازي يه کي نه وتي نه بيت له په يوه ندي نو خيله کورده له گه خيلي نه توه کاني دراوسني کورستاندا. تنها مگر هاوسنوري جوگرافياي خيل له گه ل جوگرافياي خيله هاوسني کيدا کارگر يه کي هه بيت له سر شينوازي په يوه ندي به، نيت گرنگ نيه خيلي هاوسنور کورد بيت يان غيري کورد.

له رو ي رهگ و ريشمو تاكو ئيستا نازانرنت نايي خيل و عشيړه تگاني کورد له کوندا به يک دهگه نموه و دهنموه به کوپي يه باوک، نموش بوته هو ي نموه که خيل و عشيړه تگاني کورد هست نه گن که له نسلدا هه مويان براي يه کترن و يه رهگ و ريشه يان هه يه چونکه نهگه له رو مهنه وييه و خيل و عشيړه تگاني کوردي هستيان بکرديا براي يه کترن و نموه يه که سن نموه دشيا هستکردن بهو نزیکي به ببوايه ته هو ي روخاندني ديواره کاني نيوانيان و ريگاي

ھاریکاری و یەگگرتی و یەگگرتن خوۆش ببوایەو بەوەش زەمینەى
دروستبوونی فیدراسیۆنى خێل و عەشیرەتەکانى کورد پێکبەتایە.

درەختى بنەمالەکان کە بەکاریگەرى ئایینى ئىسلام دروستبوو و ھەر
عەشیرەت و خێلێک لە ھەموى ئەویدا بوو کە پلەيە زووتر و نزیکتر خوۆ
بگەيەنیتەو بە پێغەمبەرى ئىسلام و کەس و کارو ھاوولانى، لە راستیدا
ئەمە لەلایەن دەبیتە بەلگە بۆ ناکوردیتى ئەو عەشیرەت و خێلانەى کە
ئەو دۆکیومێنتەیان ھەيە، لەلایەكى تر خودى ئەو دۆکیومێنتە بوو
بەھۆى ئازاھو ناکۆكى لە نێوان خێل و عەشیرەتەکانى کورددا، چونکە
ئەو کە پلەيەک نزیکتر لە پێغەمبەر خوۆ بە پیرۆزترو بەرزتر سەیر
دەکات، خوۆ ئەو خێل و تیرەو بنەمالەیان دەستە کۆمەلایەتییەى کە لە
بەشەردا خاوەنى ئەو دۆکیومێنتە نیە ئەوا لە تێپروانینى خاوەنى
دۆکیومێنتەکانەو بە نزم و کەم بەھا سەیر دەکرت و لەو میانەشدا ھیچ
بوارێک بۆ ھاریکاری و یەگگرتنەو نامینیتەو، ئەوەش ھۆیەكى ترى
ریگر بوو لە بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنى خێلایەتى کوردیدا.

لە دەرەوێ درەختى بنەمالەکان لە پەيوەندى خێلایەتى کوردیدا
ناتوانریت سەرچاوەیەكى یەگگرتوو بۆ ھەموو خێل و عەشیرەتەکان
بنۆزیتەو واتە لە میژووى دابردودا لە رووى مەعنەوییەو، لە رووى
دۆکیومێنتیکى ئاشکراو خێل و عەشیرەتەکانى کورد ھیچ بنەمایەكى
ئەوتۆى ھاوبەشیان نیە. تەنانت ھەندێ جار ناتوانریت تیرەکانى
خێلێکیش بەتەواوى بپزینەو سەر باوکی یەکەمیان و لەگەڵ براکانیدا
بگەيەندرنەو بەیەک رەگ و ریشەى دیار. بۆ نمونە تاكو ئیستا تیرە
دیارەکانى خێلى جاف لە رووى تۆمار کردنەو ساغ نەکراونەتەو کە
کۆپى کام باوکن و لە کوێدا دەگەنەو بەیەکتر. نمونەيەكى زۆر نزیک
دەربارەى رەگ و ریشەو ناوى ئەو کەسەى کە میرنشینی سۆرنى
دامەزراندوو تاكو ئیستا نەتوانراو ئاشکرا بکرت. میژوونووسەکانى
ئەردەلان ھەموویان لەسەر ئەو یەکن کە بارام بەگى کۆپى سورخاب بەگ
کە ئەو زەمانە بە فرمانى باوکی کراو بە حاکمى شامیدی و رمواندن،

باپیری زنجیره‌ی بنه‌ماله‌ی میرانی سۆرانه‌و هه‌مویان سوون له‌سه‌ر نه‌وه‌ی که میر محمه‌دی میری ره‌واندز و هه‌ریر و کۆیه که له‌و سه‌رده‌مه‌دا یه‌کئ له‌ پیاوه ناسراوه‌کانی ناوچه‌که بووه له نه‌وه‌ی بارامی کوپی سوورخابه. (به‌لام) ناگاداره‌کانی شه‌ره‌فنامه که کۆنترین سه‌رچاوه‌ی میژوویییه باسی بنجوبناوانی هه‌ردو بنه‌ماله‌ی ئه‌رده‌لان و سۆرانی کردبی له‌م رووه‌وه هه‌یج به‌لگه‌یه‌ک به‌ده‌سته‌وه نادا، که بارام به‌گ باپیری میرانی سۆران بی (٨).

ئه‌مه‌ش بنه‌مایه‌کی لاوازی دامه‌زراوی خێل و عه‌شیره‌تی کوردی به‌ که تاکو ئیستا زۆرشت له‌ باره‌یه‌وه به‌ نه‌ینی ماوه‌ته‌وه‌و تاکو ئیستاش ئه‌م دامه‌زراوه‌ دهوری کاریگه‌رو ئاماده‌بوونی له‌به‌رچاوی هه‌یه له‌ کۆمه‌نگای کوردی‌دا. له‌به‌ر نه‌وه‌ی خێل و عه‌شیره‌تی کوردی نه‌ ره‌گ و ریشه‌ی به‌ باشی دیاره، نه‌ ده‌زانریت له‌ کۆندا پێک ده‌گه‌نه‌وه.. له‌ میژووی رابردووشه‌وه بۆ ئیستا نه‌یان‌توانیوه له‌ یه‌کتر نزیک ببه‌وه‌و هه‌ولی دروستکردنی فیدراسیۆنی خۆیان بده‌ن و له‌ یه‌کێتی یه‌کی گه‌وره‌ترو فراوت‌تردا کۆببینه‌وه‌و سیمای نه‌ته‌وايه‌تی به‌خۆیان بچن و له‌ ئاکامیشدا ده‌وله‌تی خێلایه‌تی کوردی دروست بکه‌ن.

خالێکی تر که ده‌شی وه‌کو یه‌کیک له‌ هۆکاره‌کانی به‌رده‌م دروستبوونی فیدراسیۆنی خێلایه‌تی کوردی سه‌یر بکړین مه‌سه‌له‌ی گه‌رمیان و کۆنستان و په‌یوه‌ست نه‌بوونه به‌ خاک و به‌ ئابوری خاکه‌وه، خێلی کۆچه‌ری هه‌میشه‌ واده‌ده‌که‌وینت که پێویستی به‌و جوړه‌ هاریکاری و یه‌کگرتنه‌ نیه له‌گه‌ل خێله‌کانی تردا که ببیت به‌ بنه‌ما بۆ دروستبوونی فیدراسیۆنی خێله‌کان، چونکه فیدراسیۆن وه‌کو جوړیک له‌ یه‌کگرتن و په‌یمان به‌ستن ده‌بیت. له‌سه‌ر (شوین) واته‌ زیاتر له‌ حاله‌تی سه‌قامگیربوونا دروست ده‌بیت. خێلی کۆچه‌ری له‌سه‌ر بنه‌مای (شوین) پێناسه‌ ناکریت، هه‌ر له‌به‌ر نه‌وه ناتوانریت له‌ ژبانی کۆچ و گه‌رمیان و کۆنستاندا باسی فیدراسیۆنی خێلایه‌تی بکړیت به‌و چه‌مه‌که بۆچوونه‌ی که فیدراسیۆن ده‌بیت به‌هۆی دروستکردنی ده‌وله‌تی خێل.

له لايه كى تره وه فيدراسيؤن به بى ئاوه دانى و ئاوه دانكر دنه وه دروست نابيت. ههروهك ئيين خه لدونيش ده لئيت: سه قامگرو نيشته جى بوون له مەرجه سه ره كيه كانى ئاوه دان كردنه وه (٩). ئه وه دانكر دنه وه ش يه كه مجار له سنوورى خيل و عه شيره تى نيشته جيوه ده ست پنده كات و له وينشه وه ده كشيئ بؤ سنوورى يه كيئى خيل و عه شيره ته كان واته ده شى ئاوه دانكر دنه وه ببئت سه كاركه رىكى يارمه تى ده رى پىكه اتنى فيدراسيؤن خيله كان. به لام خيلى كۆچهرى كوردى ناتوانيت ئه وه زه مينه يه ئاماده بكات چونكه سه قامگرو نيه. واته له ئه نجامى ژيانى گه رميان و كوئىستاندا خيلى كۆچهرى كوردى يه كيئى تر له هۆيه كانى نزيكبوونه وه ي نيوان خوى و خيل و عه شيره ته كانى ترى ونكر دووه كه ئه وىش ئاوه دانكر دنه وه ي شوينه، ئه و شوينه ي ده شى ببئت به زه مينه ي پىكه ينانى فيدراسيؤنى خيله كان. جارىكى تر ئيين خه لدون ده لئيت: كۆبوونه وه ي مروف پىكه وه شتىكى پىويسته و مروف به سروشتى بوونه وهرىكى مه ده نيه له بهر ئه وه ده بى كۆبوونه وه هه بيت و خودى ئه و كۆبوونه وه يه ش برىتى يه له له مه ده نى بوون كه مه به ست له ميش ئاوه دانكر دنه وه يه (١٠). ليره وه ده رده كه وىت كه مروف به بى كۆبوونه وه نيشته جى بوون ناتوانيت ئاوه دانكر دنه وه بكات بى ئاوه دانكر دنه وه ش ناشى نزيكى له نيوان خيل و عه شيره ته كانى كورددا پىكبيئت، له حاله تىكى وه هاشدا ناشى زه مينه بؤ پىكه اتنى فيدراسيؤنى خيل و عه شيره ته كانى كورد بره خسيئت.

به هه ر حال له ميژووى خيلايه تى كوردى دا چ له نيو خيلى كۆچهرى خويان به ته نها و چ له نيو خيل و عه شيره ته دانيت شووه كاندا، نه له نيوان كۆچهرى و دانيت شووه كاندا پىكه وه هاريكارى و يه كگرتنىكى ئه و تو دروست نه بووه كه ببئه به نه ما بؤ دروستبوونى فيدراسيؤنى خيلايه تى كوردى چونكه له زه مينه يه كى وه ها ئالوزدا كه به نه ماكانى ئاوه دانكر دنه وه بوونى نه بيت فيدراسيؤن له سه ر زه مينه ي بوش دروست نابيت.

ئابوری خیل و دهوری له دواختنی دروستبوونی فیدراسیوندا

پیشتر گوتمان ژبانی خیلایه تی کوردی ژباننکی ساده و نیمچه سهرتایی بووه به تایه بتی ژبانی خیلای کۆچیری کوردی که هه موو پیداوستی په کانی ژبانی له ستوری دامه زراوه که ی خویدا دا بین کردووه که ئه ویش بریتی بووه له بهر بوومی ناژهن، کشتوکالیش ته نیا له حاله تی نیشته جی بووندا ده کرتیت بویه خیلای کۆچیری نهیتوانیوووه کشتوکال بکات مه گهر بهرهمه کانی ناژهلداری گۆپییتمه به بهرهمه پیوستیه کانی کشتوکال. له باره ی ژبانی ئابوری کوردهوه شیره فحانی به دلیسی ده لیت: خاکی کوردستان به لوپستانیشموه به شی زوری رهقهن و چرو لیږهواره و نهرمانی نهونده نیه که بهرهم و دهرامه تی کشتوکالی دانیشتوانی هه موو به ته سه لی تیز بکا، سه باره ت به رژدو کهرالی زهوی و زاره که یان کورد له چاو دهر و دراوسینکانیان هه ژلرو نه دارن (۱۱).

ئه مه سهرچاوه ی سروشتی و گشتی ئابوری کورد بووه له رابردودا و خیلای کورد له سهر ئه و ئابورییه ژباوه به تایه تی خیلای کۆچیریش که هه موو ژبانی له سهر ناژهلداری بووه ئه و حاله ته وایلێکردووه بهر دهرام له گه ل خیل و عه شیرمه کانی ده ورو به ریدا نا کۆک و نا ته با بیته و له ئاکامدا خیل و هکو دامه زراونکی گۆشه گیر و دابراو له ده ورو بهر که ی دهر که و تووه و هه موو په یوهندی و چالاکی په کۆمه لایه تییه کانی له

سنووری خۆیدا بووه. شهوش سنووری خێلی بهرووی خۆیدا داخستوووه نهیتوانیوه لهگهڵ خێل و عهشیرهتهکانی تردا تێکهڵاو ببێت و له ئاکامدا هاریکاری و یهکگرتن دروست ببێت و زهمینه بۆ پێکهاتنی یهکگرتنهوهی فراوانتری خێلهکان له شێوهی فیدراسیۆندا بپهخسێ.

لهلایهکی ترمهوه ئابوری خێل بهگشتی بهشێکی بریتی بووه له تالان و داگیرکردن و بردنی مهرومالات و سامانی شهو خێل و عهشیرهتانهی که شهپی لهگهڵدا کردون، یان شهو سامانهی لهبری خوێندا وهریگرتوه. لێرهوه دهردهکهوێت که سهراوهی ئابوری خێلی کوردی سهراوهیهکی ناجیگیره. دیاره بنیادی ئابوریش دهوێکی کاریگری هیه لهسهرا پێکهێنانی بنیادی عهقلی و فیکری و داب و نهڕیت و رهفتار. ههر بهوپییه ئابوری خێلایهتی کوردی نهیتوانیوه دهوێکی پۆزهتیف ببینێ له فورمهله کردنی عهقل و ستراتیژی خێلایهتی کوردی دا به ئاراستهی کرانهوه هاریکاری و یهکگرتن. بهلکو شهو شێوازهی ئابوری خێلی کوردی لێوه بهرهم دێت رنگاخۆشکهوه بۆ پهڕتیوون و لێکدوورکهوتنهوه چونکه بهشێوهیهکی گشتی ئابوری خێل و سامانی خێل له دژایهتی کردن و نهیاربوونی خێل و عهشیرهتهکانی ترمهوه دروست دهبێت و خێل له پێناوی شهو داهاتهدا ماف و سهروهری خێلهکانی تر پێ لێدهنێت، دیاره پێنان له کهرامهت و سهروهریهکانی خهڵکی یان دامهزرای خێلنکی تر دهبێته مایهی ئاژاوه و ناکۆکی و ناشکراشه که ههموو جوړه ئاژاوه و ناکۆکیهک له نێوان خێل و عهشیرهتهکانی کورددا به دژی یهکگرتن و دروستبوونی فیدراسیۆنی خێلایهتی کوردی بووه.

به گونجیهی فاکتهری ئابوری له قۆناغی نێشتهجێ بوون یان نێشتهجێکردنی خێلی کوردی دا دهوێکی کاریگری بینێوه له زیاتر لاوازکردنی رۆحی یهکگرتن و لێک نزیك بوونهوهی خێل و عهشیرهتهکانی

كورددا. لىو قۇناغەدا مۇكارى ئابورى زىاتىر يەككىتى خىلى
 ھەلۋە ساندۇتە ۋە نەك ھەر بۇتە ھۇى زىاتىر گۆشە گىركردنى خىلەكان و
 دورخستىنە ۋە يان لە يەكتىرى بەلكو زۆربەى كات تىرمو بىنەمالەكانى تاكە
 خىلىكى دىارى كراۋىشى لە يەكتىر پەرت كىردو ۋە چونكە لەكاتى
 نىشتەجى بوندا خىل و تىرمو بىنەمالەكانى پىۋىستىيان بە ئاوو زەوى
 كشتوكالى و لەھەمان كاتدا لە ۋەپگاش ھەبو ۋە، بەلام تۆپۇگرافىيى
 ئالەبارى كوردستان رىگاي نەدا ۋە ھەر خىلە بەخۇى و ھەموو تىرمو
 بىنەمالە ۋە ھەموو ئىوانەى تىرىش كە بوونەتە لايەنگىرى و لەگەلىدا دىرژىن
 لە پانقايىيەكى جۇگرافىيى دىارى كراودا نىشتەجى بىن و زەوى
 كشتوكال و ئاوو لە ۋەپگايان ۋەكو پىۋىست ھەبىت بەلكو بە پىنچەوانە ۋە
 لەبەر كەمى زەوى كشتوكال و ئاوى پىۋىست خىلى كوردى لە
 نىشتەجى بوندا دابەشبو ۋە سەر چەند كانى و كارىزو سىرچاۋەيەكى
 ئاودا ۋە ھەر تىرمو بىنەمالەيەكى خىل لە چەندىن شوپىن نىشتەجى بوون و
 بەۋەش يەككىتى خىل لاۋاز بو ۋە ھەر تىرمو بىنەمالەيەك بىرى لەۋە
 كىردۇتە ۋە كە خۇى چۆن و بە چ شىۋەيەك ژيانى خۇى دابىن بكات. ھەر
 ئەو دابەشبوونەش لە پىناۋى ژياندا زۆربەى كات بو ۋە ھۇى ناكۇكى
 نىۋان تىرمو بىنەمالەكانى ھەمان خىل كە ھاۋسنىورى يەكتىربوون لەسەر
 پاكرۇ لە ۋەپگا. ئەم دابەشبوونە يەككىتى خىلى لاۋاز كىردو ۋە بەۋەش
 پەيوەندى خۇىن و دەمار (خىزمايەتى) بەرمو لاۋازبوون چو ۋە لە
 جەستەى خىلى كوردىدا جۈرە دىرژىرنىك دروستبو ۋە كە لەگەل
 رۇيشتى كاتدا بەتەۋاى بەشەكانى خىلى لىكتىر جيا كىردۇتە ۋە مەگەر
 تەنبا لە ساتەۋەختى مەترسى دەرەكىدا بەشە جياۋازەكانى خىل
 ھەستىيان بە پىۋىستبوونى يەككىتى و يەكبوونى خۇيان كىردىت ئىۋىش
 لە پىناۋى مانەردا. ئەم دابەشبوونە لە جەستەى تاكە خىلىكىدا
 جۈلەيەكى بە پىنچەوانەى ئاراستەى بەرمو يەكبوون و ھارىكارى و
 يەكگرتن لەگەل خىلەكانى تىردا دروستكردو ۋە ھەر خىلە لە ھەۋلى

ئەمدەدا بۈۋە بەشەكانى خۇي يەك پىن بىگىرتەۋە. بەلام بەشىۋەيەكى
گىشتى خىلى كورد لەۋەشدا سىرگەۋتوۋ نەبۈۋە زۆربەى كات تىرەكانى
ھەمان خىل لەناۋ يەكدا ناكۆك و ناتەبابوۋن. لە ئەنجامى نارېكى و
پەشىۋى لەنىۋ جەستەى خىلەكان خۇياندان ھەۋلەدانىان بۇ
چارەسەرگەردى ئەۋ ناكۆكىيە ناۋخۇيانە زۇرچار مەملەننى و ناكۆكىيە
ناۋكۆيەكانىان فېرندراۋەتە دەرەۋەى خۇيان و بەگژ خىل و ەشېرەتە
ھاۋسنىۋەرەكانىاندا چوۋن و بەۋەش ئاۋاۋەى نىۋان خىلەكان زىاتەر
پەرەى سەندوۋەۋ بۈار بۇ لىكتەر نىزىك بوۋنەۋە ھارىكارى و رەخساندى
زەمىنەى دروستبوۋنى فېدراسىۋنى خىلەكانى كورد نەۋاۋەتەۋە. ۋاتە
شىۋازى نىشتەجى بوۋنى خىلى كوردى بەكارىگەرى زەمىنەى نالەبارى
تۆپۈگرافىيەى كوردستان نەك ھەر نەبۇتە ھۇبۇ رەخساندى ھەلومەرجى
لىك نىزىك بوۋنەۋە دروستبوۋنى فېدراسىۋنى خىلەتەى كوردى بەلكو
بۇتە ھۇى زىاتەر پەرەتەردى جەستەى خىل خۇى و ئاۋاۋەۋ ناكۆكى
خىلەتەى كوردىش لە بىرەتە بەشىكى پەيۋەندى بەۋ تۆپۈگرافىيە
نالەبارەۋ گرانى و زەخمەتى بەدەست ھىنانى پىۋىستىيەكانى ژيانەۋە
ھەيە تىايدا.

ئەم دابەشبوۋنەى جەستەى خىلىش لەزىر كارىگەرى و پەرەسەندى
كۆمەلەتەى دابەشبوۋنى چىنايەتەىدا نەبۈۋە بەجۇرىك كە لە نىشتەجى
بوۋندا ھىلى جىاكرەنەۋەى نىۋان تۆنرۇ چىنە كۆمەلەتەيەكانى ئەۋ
قۇناغە بىكىشرىت بەتايبەتەى سىۋورى جىاكرەۋە لەنىۋان جوتىاران و
خاۋەن مەكەكاندا تەۋاۋ ئاشكرابىت و مەملەننى چىنايەتەى لە نىۋان ئەۋ
دوۋ چىنەدا بىننە مەملەننى سەرەكى و پەلەيەك و بەسەر
پەيۋەندىيەكانى خۇيىن و دەمار (خىزمايەتەى)دا بېرەتەۋە جوتىاران
ۋەكو چىنكى كۆمەلەتەى خاۋەن بىنەماى چىنايەتەى دەرەكتەيەۋ ۋەكو
يەكەيەكى كۆمەلەتەى كە بىنەماى چىنايەتەى و پەيۋەندى چىنايەتەى
تىايدا بەسەر سىۋەرەكانى خىلدا بېرەيەتەۋەۋ بىنەماى ئابورى

چینایەتی ببوایەتە فاکتەری یەکگرتن و فۆرمەلە کردنی ئەو چینەو
 جینگای بە پەییوەندییەکانی خوێن و خزمایەتی چۆل بکرایە. ئەگەر
 رەوتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای کوردی دا بەوشێوە
 سروشتیە برۆیشتایە ئەوا دەشیا لەبری چارەوانکردنی پێکھاتنی
 فیدراسیۆنی خێلەکان و پێکھێنانی دەولەتی خێلایەتی کوردی لەو
 قۇناغەدا چارەوانی پێکھاتنی دەولەتی فیویدیالی کوردی یان دەولەتی
 جوتیاری کوردی بکرایە. دیارە ئەگەر میژووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی
 کوردی بەو ئاراستەیان برۆیشتایە ئەو، کۆمەڵگەی کوردی لە پەییوەندی
 ئالۆزو پەرە پەشینی و ناکوکی خێلایەتی دەگوازیایەو بۆ یەکەیمکی
 گەورەتر بەهێز کە ئەمیش دامەزرای دەولەتی فیویدیالی دەبوو،
 مەملانیش لە نیوان سەرچەم جوتیاران و ئەو دەولەتەدا دەبوو. لە
 حالەتێکی وەهاشدا هەموو توانا وزە کوردی بە چین و توێژو خێل و
 عەشیرەتەکانیەرە بە فێرۆ نەدەچوو، لەنیۆ جەستە خۆیدا هەموو
 تواناکان خالی نەدەکرانەرە.

ئەگەر سەرنجی خێلی کوردی بەدەین لە قۇناغی گەرمیان و
 کۆیستانیەرە بۆ قۇناغی نیشەتەجی بوونی ئەوا بۆمان دەرەکەوێت کە لە
 نیوان ئەو دوو قۇناغەدا هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆ نیە یان دروستنەبوو
 کە لە روانگەی کۆمەڵناسیەرە بێتوانین بە (دابەران) ناوی ببەین چونکە ئە
 لە بنیادی پێکھاتنی کۆمەڵ و ئە لە سەرخانی کۆمەڵدا گۆرانکاری روی
 نەداو، بەلکو هەر ئەویە خێل وازی لە کوچ هیناوە بەهەموو داب و
 نەری و عەقل و ستراتیزژی پێشتریەرە نیشەتەجی بوو. هەرچۆن ئیستا
 دەبینین هەمان خێل و هەمان گوندنشین بەخۆی و هەموو سیفاتەکانی
 ژبانی دەرەوی و بەهەموو عەقل و داب و نەریتیکی لاییەرە هاتۆتە
 شارو هیچ گۆرانکارییەکی بەسەردا نایەت، کەواتە ئەوە ئاشکرایە کە
 کۆمەڵگای کوردی لە ژبانی کوچەری و خێلایەتی نیشەتەجی لە لای و لە
 گواستەوێشیدا بۆ شار هیچ گۆرانکارییەکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتوو

که شایانی باس بیئت و بووینته هۆی لاوازکردنی ستراتیژو عه‌قلی
 تاکه‌رو و گۆشه‌گیرانه‌ی خێڵایه‌تی و رنگای بۆیه‌کبوون و هاریکاری و
 یه‌کگرتن خوشکردنی و له‌ئه‌نجامی شه‌ه‌شدا زه‌مینه‌ بۆ پێکهاتنی
 فیدراسیۆن یان یه‌کێتی خوشکردنی. له‌باره‌ی گواستنه‌وه‌ی کۆمه‌لگای
 خێڵایه‌تی عه‌ره‌به‌وه‌ له‌ قوناغی پێش ئیسلام بۆ قوناغی دهرکه‌وتنی
 ئیسلام دکتۆر محهم‌د عابد جابری ده‌لێت: که‌س گومانێ له‌وه‌ نه‌یه‌ که
 بارودۆخی (ژبانی) عه‌ره‌ب له‌ دوا‌ی دهرکه‌وتنی ئیسلام وه‌کو پێش
 ئیسلام نه‌مايه‌وه‌ (١٢). هه‌روه‌ها ده‌لێت: نایا گۆرانکاری قول و گشتگیر
 له‌ کۆمه‌لگای خێڵایه‌تی داخراوه‌وه‌ که‌ کۆمه‌لگایه‌کی بێ ده‌وله‌ت و بێ
 یاسا‌بوو رویدا بۆ کۆمه‌لگایه‌کی گه‌وره‌ی کراوه‌ (١٣). ئه‌گه‌ر له‌ روانگه‌ی
 گۆرانکارییه‌وه‌ سه‌رنج له‌و قوناغه‌ بده‌ین شه‌وا کۆمه‌لگای عه‌ره‌بی زۆر
 گۆرانکاری گه‌وره‌ی به‌سه‌ردا هاتوه‌. به‌لام با بگه‌ڕینه‌وه‌ بۆ نیو
 کۆمه‌لگای کوردی له‌ (کۆچه‌وه‌ بۆ نیشته‌جێ بوون) له‌ (لادینه‌و بۆ شار).
 نایا هه‌یچ گۆرانکارییه‌کی له‌به‌رچاو رویداوه‌؟ بێگومان به‌بێ هه‌یچ
 دوودلیه‌که‌وه‌ ده‌توانین بڵێن نه‌خێر چونکه‌ کاتێ خێلی کۆچه‌ری کوردی
 نیشته‌جێ بووه‌ یان نیشته‌جێ کراوه‌ نه‌ له‌ ئه‌نجامی په‌ره‌سه‌ندنی
 کۆمه‌لایه‌تی کوردیدا بووه‌، نه‌ دیاردیه‌کی له‌به‌رچاو یان پرۆژه‌یه‌کی
 وه‌کو ئیسلام لای عه‌ره‌ب بۆ کوردیش دهرکه‌وتوه‌ تا ژبانی خێڵایه‌تی
 کوردی له‌ هه‌موو روویه‌که‌وه‌ بگۆڕایه‌.

له‌ نیشته‌جێ بووندا خێلی کوردی، به‌ هه‌موو سیفات و خاسیته‌ و
 به‌ماو بنیاده‌کانیه‌وه‌ وه‌کو خۆی ماوه‌ته‌وه‌و هه‌مان سروشتی داخراوی
 خۆی پارس‌توووه‌و یاسا‌و ستراتیژی پێشتری خۆی په‌یره‌و کردووه‌و
 پارێزگاری لێکردووه‌، شه‌و ستراتیژی که‌ ته‌نها شه‌ریعه‌ت به‌ خودی
 خێله‌که‌ی خۆی ده‌دات و شه‌وانی تر نابینی. یاسای خێلێش یاسای
 خۆزیا‌ندنه‌ به‌هره‌شیوه‌یه‌ک بیئت واته‌ خێلی کوردی به‌وای به‌وه‌ هه‌بووه‌و
 په‌یره‌وی شه‌و ستراتیژی کردووه‌ که‌ (نانی) له‌ نوکی خه‌نجهرکانیدا،

هرچون ئىبن خەلدون بىرۋاي وابووفانى خىلى عەرب لە نوکی
 شمشیرەکانیاندايە. لە پیناوی بەدەست هینانی ئەوانەشدا خىلى
 کورد دەبن خەنجەرەکانیان بەکاربهێتن، دیارە ئەم ستراتیزەوشینوازی
 پیادەکردنی بەتەواوی دژو پینچەوانەى هاریکاری و یهگیتی و یهکبوونی
 خیلەکانی کورده، بە واتایهکی ترژیانی نابوری خیلایهتی کوردی یهکێک
 بووه لە بەربهسته هەرە سەرەکیهکانی بەردهم دروستبوونی فیدراسیۆنی
 خیلایهتی کوردی و بهو پێیهش بەربهسته بووه لە بەردهم دروستبوونی
 دەولهتی خیلایهتی کوردی دا.

شەرقىي خىيىل ۋە چەمكى يەككەرتىن

لە كوردەۋارىدا كاتىن ۋە شەي (شەرقەف) مان بەرگۈي دەكەمىت راستە ۋە خۇ خەيالىمان بەلەي مەسەلەكانى ئەخلاققا دەچىت بەلام لە روانگەي ۋە قىل ۋە تىپروانىنى خىيىل ۋە ۋە شىرەتى كوردەۋە شەرقەف خىيىلەتى مەۋداۋ رەھەندىكى فراۋنەتى ھەيە سەرچەم ئەخلاق ۋە كەرامەت ۋە پىۋادەتى ۋە خانەدانى ۋە شۈننى مەنەۋى خىيىل ۋە كەسىيەتى خىيىل دەگىرئەۋە. ۋاتە سەرچەم ئەۋ خاسىيەت ۋە بىنەمايانەي كە دەبنە ھۈي بەرزكردنەۋە بەرز راگرتنى شۈننى خىيىل برىتىن لە شەرقەف خىيىل. ھەموو ئەۋ ھەنس ۋە كەۋتەنى، ھەموو ئەۋ رەفتارەنى كە دەبنە ھۈي شەرقەف ۋە مەل كەچى ۋە روۋ زەردى خىيىل چ ئەخلاق ۋە چ دۇراندنى شەپو سەنگەربازى ۋە مەل كەچكردنى خىيىل بۇ خىيىلنىكى تىرىيان داگىر كەردنى جوگرافىيەي خىيىل يان كۈشتى پىۋاۋىكى خىيىل لە لاينەن خىيىل ۋە ۋە شىرەتىكى تەرۋە ۋە ئەۋاننى تۆلە سەندەۋەي... سەرچەم ئەمانە برىتىن لە سوكاپەتى كەردن بە شەرقەف خىيىل. ھەربۇيە ھەموو خىيىل ۋە ۋە شىرەتەكان بە ھەموو شىۋەيەك ھەۋلەدەن پارىزگارى لە شەرقەف خىيىلەتى ۋە ۋە شىرەتايەتى خۇيان بەكەن ۋە تەنەت بەخۇيىن ۋە سەرى خۇيان ھەۋلەدەن ئەۋ شەرقەف پىۋاۋىيىن. زۆرەي كات خىيىل ۋە ھەست دەمكات خۇ دوورگرتن لە خىيىل ۋە ۋە شىرەتەكانى تىرىنگايەكە بۇ پاراستىنى شەرقەف خىيىل كە ئەۋەش بە ئاراستەي پىچەۋانەي دىرستبۈۋى فېدراستىۋى خىيىلەتە.

له لایه‌کی ترهوه له عه‌قل و کۆنه‌ستی خێلایه‌تی کوردی دا نه‌وه جینگیره که ته‌نیا رینگا نه‌دان به تیکه‌لاو بوون و په‌یوه‌ندی نزیك له‌گه‌ل خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی تر دا سنووری خێل ده‌پارێژێ و به‌وه‌ش نه که‌سی لاوه‌کی ده‌توانێت پێ بنیته نیو سنووری خێله‌وه نه که‌س ده‌توانی پێ له پیرۆزی و سه‌روه‌رییه‌کانی خێل بنیته نه‌گه‌ر سنووری خێل به‌رووی ده‌ره‌وه‌دا داخراو بوو، به واتایه‌کی تر له عه‌قل و ستراتیژی خێلدا هه‌موو په‌یوه‌ندییه‌کان له سنووری داخراوی خێل خۆیدا ده‌کریته که نه‌ویش هه‌مان سه‌روشت و ماهیه‌تی په‌یوه‌ندی خێزانی هه‌یه به‌لام له قه‌واره‌یه‌کی گه‌وره‌تر دایه. دیاره نه‌ندامانی خێزانی‌ش وه‌ک یه‌ك جه‌سته ده‌پواننه خێزانه‌کانیان و هه‌موویان ده‌یان‌ه‌وێت شه‌ره‌ف و سه‌روه‌رییه‌کانی بپارێزن. په‌یوه‌ندییه‌ خێزانیه‌کان له سه‌ر بنه‌مای هاریکاری و ئالوگۆپی خزمه‌ت دانه‌مه‌زرێن و داخستنی یه‌که‌کانی کۆمه‌لگای خێلایه‌تی به‌رووی خۆیدا نه‌وه په‌یوه‌ندییه‌ خێزانیانه‌ی زیاتر چه‌سپاندووه (١٤). نه‌وه داخستنه‌ش له‌لایه‌ک تر سه‌ له‌ روخاندن و ناشیرین کردنی پیرۆزی و شه‌ره‌فمه‌ندییه‌کانی خێل دروستی کردووه له‌لایه‌کی تره‌وه نه‌وه عه‌قل و ستراتیژی خێل دروستی کردووه که خۆی له هه‌موو خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی تر پێ له پێش تره‌و وا له خۆی ده‌پوانیته که نه‌م له سه‌رووی هه‌موو نه‌وانی تره‌وه‌یه‌وه نه‌وانی تر مافی نه‌وه‌یان نیه خۆیان له ئاستی نه‌مدا دا‌بنێن.

نه‌م تێپه‌وانینه‌ی خێل و عه‌شیره‌ت بۆ پاراستنی شه‌ره‌ف و که‌سیه‌تی هۆی بوته‌ خۆی دروستکردنی دیوارێکی نه‌ستوور به‌ ده‌وری خێل و عه‌شیره‌تی کوردیداو بواری بۆ هاریکاری و یه‌که‌گرتن و یه‌که‌یتی نیوان خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی کورد نه‌ه‌یشتووته‌وه به‌وه‌ش بواری دروستبوونی فیدراسیۆنی خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی کورد نه‌په‌خساوه چونکه هه‌ر خێل و عه‌شیره‌تیکی کورد به‌روای وابوو بوون و مانه‌وه و سه‌ربه‌خۆبوونی ته‌نیا به‌وه به‌دی دێت که خۆی له تیکه‌لاو بوونی خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی تر بپارێژێت، ته‌نانه‌ت به ده‌گه‌من ژن و ژن خوازی‌ش له نیوان خێل و عه‌شیره‌ته‌ جیاوازه‌کاندا دروستبووه.

دووری سەرخیل لە دوورخستنه‌وه‌ی فیدراسیۆنی خیلایه‌تی کوردی‌دا

سەرخیل یان سەڕۆکی عەشیرەت لە کوردەواریدا ئەو کەسە یە کە بەرپررسی راستەوخۆی رێکسختن و بەرپنۆه‌بردنی خیل یان عەشیرەتە کە یەتی و تیکرای بریار لە سنوور خیل یان عەشیرەتدا لە دەستی ئەودایە. بە واتا ئەو کەسی یە کەمی ئەو دامەزراوە کۆمەلایەتیە یەو خۆی لە لوتکە ی ئەو ھەرمەدایە. سەرخیلی ژێرو وریا دەتوانن دامەزراوە کۆمەلایەتیە کە ی بە شیۆه‌یەکی ژیرانە بەرپنۆه‌بیات و لە شەپو ئاژاوە ی دەرەکی و ناوخۆ دووری بخاتەو و ژانیکی ھێمن و پر لە ئاسودەیی بۆ خیل یان عەشیرەتە کە ی دەستەبەر بکات. بە پێچەوانە شەو سەرخیل و سەڕۆک عەشیرەتی نەزان و نەگونجاو دەبینتە ھۆی شەپو ئاژاوە و مائویراتی بۆ ئەندامانی خیل و عەشیرەت و ژانیان ئی تیکدەدات. لە پال ئەم دوو بۆچونەدا سەرخیل یان سەڕۆک عەشیرەت لەبەرئەو ی ھەمیشە خۆی خواوەنی بریارە لە سنووری جوگرافیاو دەسەلاتی خۆیدا بە ئاسانی ناتوانیت ھاریکاری لەگەڵ سەرخیل و سەڕۆک عەشیرەتەکانی تردا بکات و راوبۆچوونی ئەوان بەسەر راوبۆچوونی خۆیدا فەرز بکات، بەلکو ھەر سەرخیل و سەڕۆک عەشیرەتیک لە ھەر نزیک بوونەو یە ک لە خیل و عەشیرەتەکانی تردا دەیویت راوبۆچوون و بریاری خۆی بسەپینن و ھل دان بۆ راوبۆچوون و بریاری سەرخیل و عەشیرەتیک، تر بە نەنگی دەزانی و پیتی وایە

سوکایه تی کردنه به خۆی و به خێل و عەشیرەتەکی بۆیه سەرخێلی
 کورد نەیتوانیوو سەرداگەری لەسەر راوبۆچوون و بێزارەکانی بکات
 یان پەسەندی ئەو بکات کە لەگەڵ چەند سەرخێلێکی تردا یەکبەگرت و
 یەکیەک لەو سەرخێلانە بە سەرۆکی هەموویان داویتن، کە ئەوەش بێهەمی
 دروستبوونی فیدراسیۆنی خێلایەتیە. رازی نەبوونی سەرخێل و سەرۆک
 عەشیرەتی کوردی بە دانانی هیچ سەرخێل و سەرۆک عەشیرەتیکی تر لە
 سەرووی خۆیەو بوو، ئەوە ناستەنگیکی تر لە بەردەم دروستبوونی
 فیدراسیۆنی خێل و عەشیرەتەکانی کورددا. نموونەیەکی زیندووی
 لەبەرچاو ماوەی چەند سالیەکە لە کوردستان شێخ و سەیدەکان
 دەیانەوێت یەکیەتی یەک دروست بکەن بەلام تاكو ئیستا ناتوانن لەسەر
 ئەو رێک بکەون کە کێ یان کام شێخ بێت سەرۆکی ئەو یەکیەتی یە کە
 بریتی یە لە فیدراسیۆنیکی سنووردار. دەتوانین ئەم نموونە یە بکەینە
 بەلگە یەکی زیندو بۆ خوێستی و خۆپەرستی سەرخێل و سەرۆک
 عەشیرەتی کورد کە لە هەر هەولێکی یە کەرتن و یەکیبووندا خۆی کەسی
 یە کەم نەبووینت ناستەنگی لە رێگای دروستبوونی ئەو یە کەرتن و
 یەکیبووندا دروستکردوو و ئێی کشاوەتەو. ئەمەش هۆکاریکی
 ناشکرای رێگر بوو لە بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێل و
 عەشیرەتەکانی کورددا.

دهوری نایین له دوور خستنه وهی فیدراسیونی خیلایه تی کوردی دا

نایین بۆ عه‌ره‌ب هه‌ر له سه‌ره‌تاوه په‌یامی یه‌کبوون بووه توانیوو یه‌تی به‌سه‌ر هه‌موو په‌یوه‌ندییه‌کانی خیلایه‌تی عه‌ره‌بیدا به‌په‌رینه‌وه و نه‌ک هه‌ر به‌ته‌مای فیدراسیونی خیلایه‌تی عه‌ره‌بی دابنیت، به‌لکو سه‌رجه‌م خیله‌کانی عه‌ره‌بی له سایه‌ی خۆیدا کۆکردۆته‌وه به‌تایبه‌تی له‌به‌ر ئه‌وه‌ی نایینی ئیسلام بووه به‌ته‌مای ئیداره‌و نه‌ک هه‌ر نایینی ده‌وله‌ت بووه به‌لکو ده‌وله‌تی نایینی بۆ عه‌ره‌ب دروستکردووه.

به‌گوێره‌ی کورد ئیعه‌ ناگه‌رینه‌وه بۆ ئه‌وه‌ی کورد چۆن بووه به‌ئیسلام به‌لام ئه‌وه‌ی لاما‌ن ئاشکرایه په‌یامی ئیسلام بۆ کورد نه‌ک هه‌ر نه‌بووه به‌ته‌مای یه‌کبوون به‌لکو هۆکارێکی سه‌ره‌کی په‌رتیوون و دابه‌شبوون بووه له‌کۆمه‌لگای کوردی‌دا (١٥). دابه‌شبوونی کورد به‌سه‌ر دوو مه‌زه‌بی جیاوازی سونه‌و شیعه‌دا هۆی سه‌ره‌کی ئه‌و په‌رتیوونه بووه. نه‌ک کورد له‌سایه‌ی ئه‌م دوو مه‌زه‌به‌دا نه‌یانتوانیوه کۆببنه‌وه به‌لکو به‌کاریه‌گری ئاکۆکی نێوان ئه‌و دوو مه‌زه‌به‌ کوردیش بوون به‌نه‌یارو دوژمنی یه‌کتر. له‌م بارودۆخه‌شدا وه‌ک ده‌زاتین به‌شیک له‌خیلکانی کورد بوون به‌سونه‌مه‌زه‌ب و به‌شینکی تریش بوون به‌شیعه که‌ ئه‌وه‌ش وایکردووه هه‌یج یه‌کێک بۆ دروستبوونی فیدراسیۆن له‌نێوان ئه‌و خیلانه‌دا نه‌مینیته‌وه. هه‌روه‌ها له‌لایه‌کی ترمه‌ هه‌ندی له‌کوردیه‌کان

هه‌لگری شایینی یه‌زییدی و هه‌ندی جوله‌و هه‌ندیکی تریش هه‌لگری ئاراسته‌و ئایینه‌ جۆراو جۆره‌کانی تر بوون وه‌کو کاکه‌یی و عه‌ی ئیلاهی دواتریش دابه‌شبوونی زۆریک له‌ خێل و عه‌شیره‌ته‌کان به‌سه‌ر ته‌ریقه‌ته‌کانی ته‌سه‌وقدا.. سه‌رجه‌م ئه‌م دابه‌شبووانه‌ رڤگایان له‌ هاریکاری و یه‌گگرتن و یه‌کیبوونی کورد گرتوووه‌ به‌وه‌ش زه‌مینیه‌ی پێکهاتنی فیدراسیۆنی خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی کورد نه‌په‌رخساوه‌ چونکه‌ ئه‌و مه‌زه‌ب و ئاینزاو ته‌ریقه‌تانه‌ی ته‌سه‌وف به‌گشتی له‌گه‌ڵ یه‌ک ناکۆک و ناتهما بوون.

لێره‌وه‌ بۆمان ده‌رده‌که‌وێت که‌ گه‌لێک هۆکار له‌ میژووی کورددا بوونه‌ته‌ به‌ر په‌ست له‌ رڤگای پێکهاتنی فیدراسیۆنی خێل و عه‌شیره‌ته‌کانی کورددا و هه‌ر به‌وپێ‌یه‌ش کورد له‌ رابردوودا هه‌ی دروستبوونی ئه‌و فیدراسیۆنه‌و به‌وپێ‌یه‌ش هه‌ی دروستکردنی ده‌وله‌تی خێلی له‌ ده‌ست چووه‌ که‌ کاریگه‌ری ئه‌و له‌ ده‌ست چوونه‌ش ئه‌وه‌یه‌ که‌ تاكو ئیستا کورد به‌ی نه‌ ده‌وله‌تی سه‌ربه‌خۆی خۆی ماوه‌ته‌وه‌.

سه‌رچاوه‌کان:

- ١-الدكتور علي الوردي- دراسة في طبيعة المجتمع العراقي- انتشارات المكتبة الحيدرية ١٩٦٤- ص ٨.
- ٢- تيودور فون ارنو- محاضرات في علم الاجتماع- ترجمة: جورج كتوره- مركز الانماء القومي- ص ٢٧.
- ٣- ابن خلدون- المقدمة- دار الجيل- ص ١٤١.
- ٤- الدكتور محمد عابد الجابري- العصبية و الدولة- بغداد- ص ٢٥٢.
- 5-Martin Van Brunessen- Agha, Shaikh and State-Zed Books. P. 51.
- ٦- ملا عبدالکريمی مدرس- يادی مه‌ردان- به‌رگی يه‌که‌م- مه‌ولانا خاليد- ١٩٧٩- ص ٧٧.

۷- رېښانې نوي- ژماره (۸)- ژلې توپوگرافيا له شينواندنې مينځودا- عمتا قهره داخي.

۸- نهوشيروان مستهفا شمين- له پراويزې مينځوې شمره لاندې- سلېمانې- ۱۹۹۹.

۹- الدكتور محمد عابد الجابري- العصبية و الدولة- ص ۲۲۰.

۱۰- ابن خلدون- المقدمة- دار الجيل- ص ۴۶.

۱۱- شمره ف خاني بهدليسي - شمره لقنامه- وهرگنپاني مهرلر- ل ۳۷-۳۸.

۱۲- الدكتور محمد عابد الجابري- تكوين العقل العربي- ص ۵۷.

۱۳- نفس المصدر- ص ۵۸.

۱۴- الدكتور محمد عابد الجابري- العصبية و الدولة- ص ۲۶۴.

۱۵- عمتا قهره داخي- چه مكي دموئنت و بزوينمري مينځو له كؤمئنگاي كوردې دا.

سلېمانې- ۱۹۹۹- ل

به شی سئیه م

**دروست نه بوونی ناوهندی نابوری له کوردستانداو
دهوری له دواختنی دروستبوونی دهوله تی
کوردی دا**

سەرەتا

لەم لىنكۆلىنمەيەدا مەبەستمان ئەرە نىيە كە لە روانگەي تىيۇرى
ماركسەو بۇ ئابورى دەربارى رۇلى ئابورى وەكو بزوينەرى مېژوو
بدوين. دەشنى ھەندى تىپوانىنى ماركسىيە بۇ رۇلى ئابورى وەكو
ژىرخانى كۆمەلەيتى و وەكو بزوينەرى مېژووش بەينىنە سنوورى
باسەكەرەو لەگەل راوبۇچوونى تر ئاخاوتنىان لەسەر بکەين بەلام
ئامانجى سەرەكى ئەم ھەولدا ھەولدا ھەولدا ھەولدا ھەولدا ھەولدا
نەبوونى ناوەندى ئابورى لە كوردستاندا كە چۆن ئەو ھەولدا ھەولدا
كەموكورتىيە لە مېژووى كۆمەلەيتى كورددا دەورى كارىتەرى گىزراو لە
شىواندى مېژووى كوردو گۆپىنى ئاراستەي سىروشتى پەرەسەندى
كۆمەلەيتى كوردىدا.

كاتى باسى ناوەندى ئابورى و -روست نەبوونى ئەو ناوەندە دەكەين
لە كوردستاندا، ئىمە ئامانجىكىمان لە بەرچا و گرتو وە وای دەبين ئەو
ئامانجى سەرەكىيە لە مېژووى خەباتى كۆمەلەيتى و رەوتى پەرەسەندى
كۆمەلەيتى كوردىدا بىن لە بەرچا و گرتنى ئەو ئامانجە قسەكردن لەسەر
زۆر لايەنى كۆمەلەيتى كوردى گىرنگىيەكى ئەوتۇى نابىت پەيوەست بە
چارەنوسى نايەندە ئەم كۆمەلگايە، ئەو ئامانجەش كە تاكو ئىستا
وەكو ئاواتىكى سەرکوتكراو لە رووى كۆمەلەيتى و سىياسىيە و ماوەتەو
ئەرىش گەيشتنى كوردە بە ئاستى ئروستكردنى دەولەت لە رووى
پەرەسەندى كۆمەلەيتەو. راستە تاكو ئىستا لە ناوەندى رۇشنىرى

سیاسی كوردی دا هۇى نەگەيشتنى كورد دەگىزدرىتەو بۇ ھۇكارە
دەرەكەكان، بەلام بە تىروانىنى ئىمە لەگەل دەورى لەبەرچاوى ھۇكارە
دەرەكەكاندا لە ھىشتەنەوہى كورددا لە پەراويزى مىژودا ھۇكارى
سەرەكى پەيوەندى بە سروش و ماھىەتى كۆمەلایەتى كۆمەلگای
كوردى و چۆنىتى پەرەسەندن و نەشونماكردنیوہ ھەيە.

ئىمە پىشتەر لە ليكۆلینەوہیەكدا لەو دەرۋازانە دواوين كە كۆمەلگكانى
دنیا لىيانەوہ ھاتونەتە ناو مىژووەوہو دەولەتى خۇيانيان
دروستكردوہ. بەلام كورد لە ھىچ كام لەم دەرۋازانەوہ نەيتوانیوہ
بگاتە ئاستى پىكەپىنانى دەولەت. ئەمەش سەرنجمان بۇ ئەوہ
رادەكىشىت كە لە شىۋازى پەرەسەندنى كۆمەلایەتى كوردیدا جۇرىك لە
كەموكورتى ھەيە كەواى كردوہ ئەم كۆمەلگايە ھەنگاوى سروشىتى
نەئىت. بە تىروانىنى ئىمە يەكك لە سەركىترىن ھۇكارەكانى
ھىشتەنەوہى كورد لە دەرەوہى پەرەسەندن و بەرو پىشەوہ چوونىكى
سروشىتىدا فاكتەرى ئابورىيە كە مەبەستمان لەمەش لاوازی ئابورى و
بەرھەم ھىنان و كۆنەبوونەوہى ئابورى و دروست نەبوونى ناوہندى
ئابورىيە لە كوردستاندا.

لەم ياسەدا ھەولەدەين لە بارەى گرڭىتى ئەو ناوہندەوہ بدوین و
دەورى لە بوون بە زەمىنەو بنەما بۇ رسكاندنى پەرەسەندنى كۆمەلایەتى
ديارى بگەين. ھەروہا لەو ھۇكارە ناوڭوى و دەرەكەكانەش دەوین كە
بوون بە بەرپەست لە بەردەم دروستبوونى ئەو ناوہندەدا. دروست
نەبوونى ئەو ناوہندەش لە لایەك برىتىيە لە دەرئەنجامى بارودۇڭخىكى
ناسروشىتى لە كوردستانداو لەلایەكى تریشەوہ ھۇى شىواندنى
پەرەسەندنى كۆمەلایەتى و دروست نەبوونى دامەزراوہ كۆمەلایەتەكانە
بەشىوہیەكى تەواو كە ئەنجامى ئەو شىواندەش لە گەشەى كۆمەلایەتى
كوردیدا مانەوہى كوردە وەكو كۆمەلگايەك بەئى دەولەت.

مه به ست له ناوهندی نابوری چیه؟

ناوهندیان چەق مەبەست لەو خالەیه کە دەبێتە پنتیکی دیاریکراو و دەورووبەرەکی پێیەوه دەبەسترێن و ئەو پنتە توانای کێشکردنی دەورووبەری بەرەو لای خۆی هەیە. دەشن باشتەین نمونە لەسەر ناوەند چەقی زەوی بێت کە بەهێزێکی دیاریکراو هەموو تەنەکان بەرەو لای خۆی رادەکێشێت. لە کۆمەلگا خێلایەتیهکاندا کە پەییوەندییهکانی خوێن و خزمایەتی جینگای پەییوەندییه نابورییهکان دەگرنەوه، سروشتی ناوهندی کۆکردنەوهی ئەندامانی ئەو دامەزراوەش دەگۆڕێت لەبری ئەوهی پەییوەندییهکانی بەرەم هێنان کۆیان بکاتەوه پەییوەندی خزمایەتی کۆیان دەکاتەوه. دیارە ئەوەش ئاشکرایە کە خێلایەتی لە بنەڕەتدا لەسەر بنەمای خزمایەتی دروست دەبێت (۱) و ئەو پەییوەندییه کە ئەندامانی (ئەم دامەزراوە) خێل پێکەوه دەبەستێت پەییوەندییهکی سایکۆلۆژی خوێنیه کە پەیرەوی کات و شوێن ناگات (۲). ئەمەش ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوه کە نابوری و فاکتەری نابوری لە کۆمەلگای خێلایەتیدا دەورێکی ئەوتۆ نابینێت لە دروستکردنی حالەتی کۆمەلایەتی بووندا و هەر بەو پێیەش دەشن نەبێتە بزێنەری میژوو. بۆیە ناوهندی کۆکردنەوهی راکیشانی ئەندامانی خێل هەمیشە بە دەوری هەرەمی خێل و لوتکە هەرەمەکەدا یە کە لە کۆمەلگای کوردیشدا لەبەر بوونی ژمارەیهکی زۆر لە هەرەمی هاوشێوە و چوون یەکی خێلایەتی و هەر بەو پێیەش دروستبوونی ژمارەیهک لە ناوهندی لاواز نەتوانینی

پينكوه كۆپۈنە ۋە يەڭگىرتى ئىس ئاۋەندانه له تاكه ئاۋەنديكى گمىرەو
بەئىزدا يۈارى ئىوستىۋونى تاكه ئاۋەندىك تەسك بۈۋەتەو.

مه‌به‌ست له ناوه‌ندی ئابوری ئهو پښتیه یان ئهو دامه‌زاده ئابورییه که ده‌بیته چه‌قینک و سرجه‌م ئابوری ولات و به‌رهم و شیوازی به‌رهم هینان ده‌خاته ژیر کۆنترونی خو‌سه‌وه و سرجه‌م جو‌له‌ی ئابوری له ناوه‌نده‌وه ئاراسته ده‌کړت و هه‌موو لایه‌نه‌کانی ئابوری و په‌یوه‌ندییه کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی ئابوری ریک ده‌خات و دیسپلین ده‌کات و خو‌یشی ده‌بیته ناوه‌ندیکی کۆکه‌رمه‌وی سرجه‌م داهاتی ئابوری ولات که ئه‌ویش داهاتی نه‌توه‌ییه. هه‌روه‌ک ئه‌م ناوه‌نده ده‌بیته سه‌رچاوه‌ی کۆبوونه‌وه به‌کارخستن و به‌رهم هینانی ئابوری له ولاتدا به‌ جو‌رنیک که که‌سیتیکی سه‌ربه‌خوی ئابوری بۆ ئهو کۆمه‌لگا و لاته دروست بکات و له ئاکامدا ئابوری وه‌کو ژیرخانی کۆمه‌لایه‌تی ده‌وری خوی له په‌ره‌سه‌ندنی کۆمه‌لایه‌تی و ینکهنانی سه‌رخانی کۆمه‌لایه‌تیدا دیاری بکات.

دياره له ميژه ناخاوتن له سمر نومو ده كړنت كه نابوري شو ژيړخانه كومه لايه تيه يه كه ناسته كانی سرخانی كومه لايه تي ديارى دهكات و بڼ به بڼه ما كړدنی نابوری ناتوانرنت ناخاوتن له سمر ژيانی كومه لگاو سروشتمی شو ژيانو چوښتی په پوهنديه ناوخوييه كانی و شينوازو ناراسته ي پره سهندنی كومه لايه تي شو كومه لگايه بكرنت. به مانايه كي تر نابوری فاكتمرنكي گرنگ و زيندووه له بوونی كومه لگاداو به بڼ بوونی نابوری يه كي يه كگرتوو بوونی ناوهدنيكي نابوری يه كگرتوو له ولاتا ناشيت دامه زراويك دوست ببيت به ناوی دامه زراوی كومه ل، به مانايه كي تر يه كيك له و خاسيتانه ي (كه هم هوكاريمشه) كه بوونی كومه ل ديارى دهكات نابوری يه كگرتوو. نه گهر له م روانگه سهری كومه لگای كوردی بگه ين له رابردودا نابوری يه كگرتوی نه بووه به تايبه تي كه ناخاوتن له سمر بوونی سيسته مه كانی به پړوه بردن و سيسته مه كانی نابوری له رابردودا مايه ي گفتوگو كړدني و اي ن ناحيت

ههتا ئهم سهدانهی دوايی تهنا نهت سيسته می بهرئوه بردن و سيسته می
 ئابوری فیودیا لیش له کوردستاندا پینکها تبیت، دیاره که سيسته می
 ئابوریش پینکها تهات ئهوا مانای وایه ئابوری یه کگرتوو، ناوه ندی
 ئابوری بوونی نابیت، که ئهوا ناوه نهت یه کگرتوو ده پینک نه هات بیت
 مانای وایه ئابوری به پهرش و بلأوی و بهش بهشی ماوه تهوه که
 ئهوهش خاسیتی ئابوری کوردی بووه له رابردوودا. واته له رابردوودا
 ههرچۆن کۆمه لگای کوردی کۆمه لگایه کی پهرش و بلأوی خیلایه تی بووه
 به هه مان شیوه ئابوری به پهرش و بلأویشی هه بووه. له روانگی
 روانین بۆ پینکها تهی کۆمه لایه تیوه دامه زراوه کانی خیل و عه شیره ت که
 ره گزی سهره کی بنیادی پینکها نهی کۆمه لی کوردی بوون لاواز بوون،
 به هه مان شیوه ئابوریش به پێی ئهوان دابه شکراوه و لاواز بووه و شیوه ی
 سيسته میکی کۆمه لایه تی وهر نه گرتوو به ئکو سيسته می ئابوری و
 سيسته می خیلایه تی که ههر دوکیان سيسته میکی لاواز و سنووردان له
 کۆمه لگای کوردیدا له وساره بۆ ئیستقا بالاده ستن که ئهوهش پینچه وانه ی
 دروستبوونی تاکه ناوه ندیکی ئابوری و بهر شیوهش دژی دروستبوونی
 تاکه ناوه ندیکی بهرئوه بردنه، ههر له سهر نه م به مایه و له م تیروانی نه وه
 نه گهر به پێوانه ی کۆمه لایه تی بوونی کۆمه لگا سهیری کورد بکه ین ئهوا
 له م رووه وه خاسیته کانی کۆمه لگای تهواوی نیه به ئکو پینکها ته یه کی
 پهرش و بلأوه له دامه زراوه و ههره می هاوشیوه ی یه کتری که ها کتهری
 ئابوری له بهر لاوازی به که ی و له بهر نه توانینی به بوونی تاکه
 سيسته میکی ئابوری و تاکه ناوه ندیکی ئابوری نه ی توانیوه ئه
 دامه زراوه چوون یه ک و ههره مه هاوشیوانه ی خیل و عه شیره ته کان
 هه لپوه شینیه وه له یه که یه کی بهر فراوانتری یه کگرتوو دا کۆمه لگا رینک
 بخات و له و پرۆسه یه شدا سيسته می یه کگرتوو ی ئابوری و سيسته می
 یه کگرتوو ی بهرئوه بردن پینک بیت.

نیستتا نه وه ناشکرایه که ناوهندی ئابوری له کوردستانداو سیستمی ئابوری خاوهن سیماو خهسلهت و بنه‌های ته‌واوهتی پێک نه‌هاتوهو نه‌وه‌ش ده‌وروکاریگری خۆیی له‌سه‌ر ژیان و بنه‌های ته‌واوهتی پێک نه‌هاتوهو نه‌وه‌ش ده‌ورو کاریگری خۆیی له‌سه‌ر ژیان و په‌ر سه‌ندنی کۆمه‌لایه‌تی نه‌م کۆمه‌لگایه‌ بینیبوو و هۆی سه‌ره‌کی نه‌م باره‌ ناسروشتیه‌ که به‌ درێژایی میژوو کۆترونی کۆمه‌لگای کوردی کردوه ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ هه‌مان هۆکار. واته‌ هۆکاری دروسته‌بوونی ناوه‌ندی ئابوری. بۆ نه‌وه‌ی ئاخواتن له‌سه‌ر هۆیه‌کانی دروسته‌بوونی ناوه‌ندی ئابوری له‌ کوردستاندا بکه‌ین پێویسته‌ سه‌رچاوه‌کانی ئابوری کوردستان و خاسیته‌کانی نه‌و ئابوری‌یه‌و سیستمی کۆمه‌لایه‌تی و په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی به‌ره‌م هێنانیش له‌م کۆمه‌لگایه‌دا ئاخواتنیان له‌ باره‌وه‌ بکرنه‌ت.

سەرچاوه‌كانى ئابورى كوردستان له رابردوودا

له دێرزه‌مانهوه دوو سەرچاوه‌ى ديارى ئابورى له كوردستاندا هه‌بوون. يه‌كه‌مىيان سەرچاوه‌ى ئاژه‌لدارى و شوانكارى، دووه‌مىيان سەرچاوه‌ى كشتوكاڵ، دانیشستوانى كوردستان پشتيان به‌م دوو سەرچاوه‌يه به‌ستووه له داين كردنى پيداويستى‌يه‌كانى ژيانياندا. دياره‌ هه‌ريه‌كه له‌م دوو سەرچاوه‌ش سيماو خاسيت و سروشتى تايبه‌تى خويان هه‌يمو راسته‌وخۆ به‌ندن به‌ سروشتى جوگرافى و تۆپوگرافى كوردستانه‌وه. بۆيه به‌بى ئاخاوتن و قسه‌كردن له‌سهر ده‌ورى تۆپوگرافىاو جوگرافىاى كوردستان ناتوانرێت روى سروشتى ئابورى كوردى و په‌يه‌ه‌ندى و ده‌ورى له‌ ژيانى كۆمه‌لايه‌تى و په‌ره‌سه‌ندنى كۆمه‌لايه‌تيدا ده‌ربخزێت. خو ئه‌گه‌ر ئه‌و سەرچاوه ئابورىيه‌ش ناوه‌ندىك دروست نه‌كات و نه‌بێته بنه‌مايه‌كى به‌هێز بۆ كۆمه‌لگاو سهرخانى كۆمه‌لگاش به‌ سروشتى دروست نه‌كات ئه‌وا ديسان كۆمه‌لگا ده‌خاته به‌رده‌م گومانىكى خنكىنه‌ره‌وه له‌وه‌ى ئايا ئه‌و پێكهاته بووه به‌ كۆمه‌لگا يان له‌ خوار ناستى به‌ كۆمه‌لگا بوونه‌وه‌يه. بېگومان نه‌تسه‌ره‌ش وه‌كو نه‌تسه‌ره‌ هه‌تا سه‌رجه‌م بنه‌ماكانى كۆمه‌لگا ئاماده‌بوونيان نه‌بێت ناشیت نوێش بوونى هه‌بێت. له‌م باره‌يه‌وه دوكتۆر سه‌مير نه‌مين ده‌لييت: نه‌تسه‌ره له‌ راستىا كاتێك ده‌رده‌كه‌وێت ئه‌گه‌ر چينىكى كۆمه‌لايه‌تى كه داموده‌زگاى ده‌وله‌تى ناوه‌ندى به‌ده‌سته‌ره‌يه‌و ده‌يجولێنى، يه‌كێتى ئابورى ژيانى كۆمه‌ل داين بكات (٢). ئێمه ده‌زانين له‌ درێژه‌ى مێژووى كوردا نه‌ ئه‌و چينه كۆمه‌لايه‌تى به‌هێزه‌ ده‌ركه‌وتووه، نه‌ ده‌وله‌تيش له‌ مێژووى كوردا به‌و خاسيتانه‌وه دروستبووه. واته‌ لێره‌دا روه‌به‌رووى دوو بۆچوون

دەبینەو. یەكەمیان ئەگەر بوونی چینیکی خاوەن ناسنامە بەهێز لە رووی دەسەلاتەوە بتوانیت ئەو یەكیتی یە ئابوریە دروست بکات کە توانیبیتی دەولەت دروست بکات ئەوا لە کوردستاندا ئەو چینه کۆمەڵایەتیە دروست نەبوو. دوویمیش ئەگەر ئەو ئابوریە وەکو ئاوەندیك زەمینە ی پیکتهانی ئەو چینه کۆمەڵایەتیە پیکهینیت ئەوا ئەو ئاوەندە ئابوریەش لە کوردستاندا دروستنەبوو؛ هەر لێرەو دەردەکەوێت کە هاوکێشەکە لە هەر جەمسەرێکیانەو دەست پێ بکات ئەوا لە میژووی کۆمەڵگە ی کوردیدا زەمینە ی ئەو دەست پیکردنەو پیکنهاتوو. ئەو ش لە پلە ی یەكەمدا دەگەرێتەو بۆ سروشتی سەرچاوە ی ئابوری کوردستان کە لە ئاستیکدا بوو بە درێژایی میژوو نەیتوانیوو ببیتە بنەمایەکی پتەو و بەهێز و ژێرخانیکی توندو مەکوم بۆ فۆرمەلەکردنی سەرخانی کۆمەڵایەتی کوردی، سەرخانیکی ئەوتۆ کە بتوانیت بکریت بە بنەمای توێژینەو و لیکۆلینەو بۆ سەلماندنی گەشە پەرەسەندنی (سروشتی) کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردی.

سەرچاوە ی ئابوری کوردستان کە ئابوری ئاژەنداری و کشتوکال بوو هەر لە دێزەمانەو نەیتوانیوو بەشیوەیەکی بەریلۆ پەرە بسەنیت، بەلکو تەنیا لە سنووری (بەشی خۆکردندا- الاكتفاء الذاتی) دا ماوەتەو کۆمەڵی کوردی ئەوەندە خەریکی پەرۆردەکردنی ئاژەل بوو کە بەشی پێداویستی یەكانی ژیانی خۆی بکات. هەرەها ئەو بەشی کورد لە خێل و عەشیرەتەکان کە نیشتەجێ بوون ئەوەندەیان کشتوکال کردوو کە بەشی خۆیان بکات. هۆی ئەو ش ئاشکرایەو دەگەرێتەو بۆ تۆپۆگرافیای ئالەبارو ئاوەوای ئالەباری کوردستان کە هیچیان رینگای بەخێوکردنی ئاژەل و کشتوکالیان خۆش نەکردوو بە جۆرێک کە ئەم دوو سەرچاوە ی بەرەمەمیکی ئەوتۆیان لێو بەدەست بێت کە لە دانیشتوانی کوردستان خۆیان زیاد بێت و لە ئاکامدا ئەو بەرەمە کۆبیتەو و ئاوەندیکی ئابوری و لە ئاکامیشدا بازاری هاوبەش پیکهینیت و سیستەمی دیاری کراوی ئابوری و بە پێیەش سیستەمی دیارو خاوەن ناسنامە ی کۆمەڵایەتی و بەرپۆوەبردنی لێو بەکوێتەو.

بەشى خۇكرىن (الاكتىفاو الذاتى) و سىروشتى بەرھەم ھىنان لە كوردستاندا

ئىمە پىشتىر ئامازەمان بۇ ئەرە كىر كە بەئى بوونى بىئادىكى ئابورى
بەھىز ناشىت كۆمەلگا قۇناغەكانى پەرەسەندىنى كۆمەلەيتى بە
سىروشتى بېرىت و خاسىتە ديارەكانى ھەرىكە لەو قۇناغانەش لەكاتى
خۇياندا بەدەست بەئىنىت و لەھەر قۇناغەشدا سىستەمى كۆمەلەيتى و
ئابورى سەر بەو قۇناغە دروست بىكات. بۇ نموونە لە قۇناغى كۆيلايەتدا
سەرجم خاسىت و بىنەماكانى ئىو قۇناغە ھەرىكىت و سىستەمى
كۆيلايەت پىكىبەئىنىت، ھەروەھا بە گونەرە قۇناغەكانى تىرى
پەرەسەندىنى كۆمەلەيتىش.

بە پىچەوانەى ئىم بۇچونەو يەككە لە ھۆكارە سەرەكىەكانى
دواكەوتن و مانەو لە جوغزىكى داخراو و پىشسەكەوتن و
پەرەسەندىنى ئابورى لەھەر ولاتىكدا ستراتىژى بەرھەم ھىنانە لە
ئاستى تەنبا بەشى خۇكرىندا، بەتايىبەتەش ئەگەر لەو ولتەدا بوارى
بەرھەم ھىنانى زىاترو برەوېندان و پەرەسەندىنى ئابورى ھەبىت، مەوۇف
بە سىروشتى و ادرىستىووە كە خواستىكى زىاد لە پىروستىوونى خۇيى
بۇ بەدەست ھىنانى درامەت ھەيەر ھەمىشە دەيەوئەت گەرەترىن سامان
كۆبىكاتەو چونكە ئەرە گومانى تىدا نىە كە چ وەك تاك و چ وەك كۆ
بىئادى ئابورى يەككە لە ھۆكارە سەرەكىەكان بۇ سەلماندىنى بوون،

بەئى بىنەمايەكى ئابورى دەۋلەمەند ناشىت نە تاك و نە كۆمەل بىتوانن
بوونى خۇيان بىسەلمىنن و ئامادەبوونى خۇيان بىئوئىنن.

بەشى خۇكردن لە كوردستاندا ھەر لە دىرزمەنەۋە پەيۋەندى ھەبوۋە
بە كۆمەلە ھۇكارىكەۋە كەوايان لە مەۋقى كورد كىردوۋە جىۋە
قەناعەتلىكى لا دروست بىيىت كە تەنيا بىر لەۋە بىكاتەۋە ئەۋەندەدى داھات
ھەبىيىت لەسەرى بژى ئىت بەسيەتى. كەۋاتە با پىرسىن ئەۋ ھۇكارانە چىن
كە وايان لە كورد كىردوۋە ئەۋ جىۋە قەناعەتەى لا دروست بىيىت؟

ھۇكارى يەكەم دەگەرپتەۋە بۇ پىنكەتەى خىلايەتى كۆمەلگەى كوردى
كە ھەر خىلە لە سنوورنى تەسك و داخراۋى جوگرافىدا يان نىشتەجىن
بوۋە يان لە قەلەمپەۋىكى دىارى كراۋدا گەرميان و كوئىستانى كىردوۋە
ئەم شىۋازەى ژيانىش ۋاتە ژيانى خىلايەتى رىنگەى بۇ ئەۋە خۇش
نەكىردوۋە بەرھەم ھىنان پەرەسەنىت چۈنكە ژيانى كۆچ و گەرميان و
كوئىستان ژيانىكى سەخت بوۋە ھەر خىزانە تواناى ئەۋەى ھەبوۋە
ژمارەيەكى سنووردار مەۋمالات بەخىو بىكات كە بەشى خۇى بىكات.
ھەروەھا لە ژيانى خىلايەتى نىشتەجىشدا دىسان سىستەمى
كۆمەلەيەتى رىنگا خۇشكەر نەبوۋە بۇ بەرھەم ھىنانى زۇر، كاتىكىش كە
كۆمەلگەيەك يان دەستەيەك كۆمەلەيەتى نەتوانىت بەرھەمى ئابورى
پىۋىست بەرھەم بەيىنىت ئەۋا ناشتوانىت دەمەزراۋە كۆمەلەيەتەكانى
خۇى دروست بىكات و سىستەمى كۆمەلەيەتى خۇى بىنياد بىيىت چۈنكە
بەئى بەرھەم ھىنانى پىنداۋىستىيەكانى ژيان ۋەكو پىۋىست كۆمەل
ناتوانىت بىناۋ ئاۋەدانى بىكاتە ئەركى خۇى. ھەتا ئەۋەدانكىردنەۋەش
نەبىيىتە بىنەماى كارەكانى كۆمەل ماناى ۋايە ئەۋ كۆمەلگەيە نەگەيشتەۋە
ئاستى كۆمەلەيەتى بوون. يەكەك لە گىرقتەكانى بەردەم پەرەسەندى
كۆمەلەيەتى كورد لە راستىدا نەبوونى تواناى بەرھەم ھىنانى پىۋىست
بوۋە لە رابىردودا كە ئەۋەش بەشىكى سەرمەكى پەيۋەندى بە بارى
كۆمەلەيەتى كوردىۋە ھەبوۋە كە لەلەيەك سىستەمىكى كۆمەلەيەتى دىار

پېنكهنه ماتووهو بنيادی خيلايه تي كۆمهلگاش به نەندازەيهك رهگ و
 ريشەي هەبووه لەنيو ئەم كۆمهلگايەدا كە زياتر لەرهەي لە كۆمهلگا بچيت
 بريتي بووه لە كۆمەلە خيّل و عەشيره تيكي ناپەيوهست و دوور لە يەكتر
 لەو حالەتەشدا بەرھەم هينان لە سنووری ئەو يەكو دامەزراوه. بچووك و
 سنوور تەسكانەدا ماوەتەموه و ئابوري نەيتوانيووه كۆنترۆلي چولەي
 هەموو كۆمەلگا بكات و جۆرێك لە هاريكاري و يەكگرتن و يەكبوون لە
 نيوانياندا دروست بكات كە ئەوەش زياتر دەگەرێتەو بۆ هۆكاري
 نيتشەجێ نەبوون و نەتوانيني بەرھەم هيناني لە رادەي پنيويستى خۆ
 زياتر كە ئەو بەرھەمە بنەماكانى دروستبووني بازارى هاوبەش
 برسكيني و زەمىنەي كۆمەلايه تي بووني تەواوەتي خيّل و عەشيره تەكان
 خوش بكات و لەو نيشەو هاريكاري و بنيادنان دەست پێ بكات كە ئەو
 هاريكاريەش كە دەرئەنجامي كۆمەلايه تي بوونە رۆحي كۆمەلايه تي
 بگەيەنیتە پلەي رەهای و لە وێرا بە چەمكى هيكللى قۇنساغي
 دروستبووني دەولەت دەست پێ بكات.. كۆمەلايه تي بووني مەرف بە
 پنيويست روويداوه و زانايان ئەوەيان دەربريووه كە مەرف بە سروشتي
 ئەفریدەيه كي كۆمەلايه تيه و دەبێ كۆمەلايه تي بێت كە كۆمەلايه تي
 بوونيش (لە شوێندا دەبێت) و ئەوان ناوی دەبەن بە شار ئەويش مانای
 ئاوەدانکردنەموه (٤) و نيشتهجێ بوون هەندەگرت.

راستە پێداويستى يەكاني ژيان مەرف ناچاري پێكەوه ژيان و
 كۆمەلايه تي بوون دەكات بەلام ئەوەش گەرتەر ئەوەيه ئەگەر لە سنووری
 كۆمەلگايەدا هاريكاري و پێكەوه ژيان بێتە بنەماي پێكەهيناني يەك
 سيستمى ئابوري و بەرپروەبردن و يەك ئاوەندى ئابوري پێكەيت ئەوا
 ئاوەندى چولە رێكخەري كۆمەلگاش دەبێتە يەك ئاوەندو ئەو ئاوەندەش
 بێگومان خۆي لە زەمىنەيه كدا دەبێتەو كە ئەويش زەمىنەي ئابوريە،
 واتە ناشیت بەبێ بووني ئاوەنديكي ئابوري نە كۆمەلگا خاسيتي
 يەكگرتنى هەبێت، نە ئاراستەي گەشەر پەرەسەندنى كۆمەلايه تي بە

ناقارىڭكى دروست و سروسىتىدا بېروات و بىتوانىت قۇناغەكانى خۇي به
 رىڭكى و بهتەوايى بېرىت و بگاتە ئە و ئاستى كە لە دامەزراۋەكانى خىل
 و عەشىمەت كە دامەزراۋى پەرش و بلۇن دامەزراۋى يەكگرتوى نەتەۋە
 يان كۆمەل دروست بگات، يەككە لە كۆسپەكانى بەردەم كورد بۇ ئەۋەي
 بگاتە ئاستى بەدەست ھىنانى خاسىتەكانى نەتەۋە كۆمەلگا ئەۋەيە كە
 تاكو ئىستە ناۋەندىڭكى ئابورى نەتەۋەيى يان ناۋەندىڭكى ئابورى
 يەكگرتوى بۇ ھەموو كۆمەل دروست نەبۈۋە ھەتا دىۋارەكانى ئۇۋان خىل
 و عەشىمەت و سەرچەم دامەزراۋەكانى قۇناغى خىلايەتى
 ھەلبۈەشەننىتەۋە دامەزراۋى يەكگرتوى بالا لەسەر ئاستى نەتەۋە
 دروست بگات، دىارە ئەم ھالەتەش لە مىژۋى كورددا لەلايەك
 پەيۋەندى بە عەقلىيەتى بەرھەم ھىنانى تەنيا بەشى خۇۋە ھەيە كە ئەم
 عەقلىيەتەش لە بىنەپەتدا بەرھەمى پىڭكەتەي خىلايەتى كوردى يە كە
 تەنانتە خودى ئەم پىڭكەتە خىلايەتەش پىڭكەتەيەكى ناسروسىتى و
 ئاناسايىيەم تاكو ساتەۋەختى ئىستاش ھىچ بىنەمايەكى يەكېۋن و
 يەكگرتەنەۋەي لەگەل يەكتەدا نىيە كە ئەمەش دىسان لەۋەۋە سەرچاۋە
 دەگىرىت كە تىڭراي ھىزى بىزۋىنەرو رۇخ و ماھىيەتى بوۋنى خىلايەتى
 كوردى بىرىتى يە لە بىنەماكانى خوۋن و خىزمايەتى و فاكىتىرى ئابورى ھىچ
 دەۋرىڭكى ئەۋتۈي نىيە لە دارىشتە و بەرھەم ھىنانى عەقل و ستراتىژى
 خىلايەتى كوردىدا، چۈنكە ھۆكارەكانى خوۋن و خىزمايەتى بە ئانسانى
 رىڭكا نادەن بۇ سازش و سەۋداگىرى لەگەل ئەۋانى تەدا لە روانگەي بە
 پىرۋز سەيركەردى خۇيانەۋە، بەلام فاكىتىرى ئابورى ھىچ شىتەك بە پىرۋز
 ئازانىت تەنيا (مال-دەمەت) نەبىت، لە پىناۋى ئەۋەشدا ھەموو سىۋورە
 پىرۋزەكان دەپوخىنىت، بەلام لەبەر ئەۋەي خىلايەتى كوردى لە ژىر
 كۆمەلە ھۆكارىڭكى تەدا قەنەعەتى بەرھەم ھىنانى تەنيا بەشى خۇي لا
 دروست بوۋە، نىتەر بەم پىنەش فاكىتىرى ئابورى لە كۆمەلگاى كوردىدا
 نەيتۋانىۋە ئەم دەۋرە بىيىنىت.

ھۆكاريكى تىرى رادىي كەمى بەرھەم ھېنان لە كوردستانداو بەر
 پىيەش كۈنە بوونە ھەي بەرھەم و دروستنە بووى ناوھندى ئابورى
 دەگەرپىتە ھەي بۇ تۇپۇگرافىيەي نالەبارى كوردستان. تۇپۇگرافىيەي
 كوردستان بەگشتى لە شاخ و گىردو يال و دۇل و شىو و دەشتى تەسك
 پىنكھاتو ھەي كە بەشىكى زۆرى لە بەردو تاوئىرو جىنگاي نالەبارى ئەوتۇ
 پىنكھاتو ھەي كە نەك ھەر ناتوانرنت بىكرنت بە كشتوكال بەلكو ئەوھندە
 وشك و رەقەنە ھىچى لى سەوز نايىت و ئەو شۆيىنانە نە بۇ كشتوكال
 دەست دەنەن نە دەشېن بە پاكرو لەمپىگا. لە لايەكى ترمە تۇپۇگرافىيەي
 كوردستان لە چىاي بەرزو قەدىپالى لىژى ئەوتۇ پىنكھاتو ھەي كە بۇ ھىچ
 جۆرە بەرھەم ھېنانىك كەلكى لىئومرناگىرىت، ئەو دەشتە تەسك و
 كەمانەشى كە لە دامىنى چىاو گىردەكانە ھەي زۆربەيان دىمەن و
 ئاودىرى ئاكرىن، مەگەر تەنيا بۇ كشتوكالى دىمەكار بەكابھىنرنت. لەم
 بارودۇخە تۇپۇگرافىيەي كوردستاندا بەرھەم ھېنان كارىكى گران و
 زەخمەتە مەروۇف لەم زەمىنە نالەبارەدا ھەموو ئومىدىكى ئەو ھەي بۇ ھەي
 لە پەرومردە كىردى ئاژەلداو چ لە كشتوكال كىردا ئەوھندە ھەي بەرھەم
 دەست بەگىرت كە بتوانىت ژيانى خۇي پىن مەگەر بىكات و بە ئەوھندە
 وازبەيىت كە بەشى ژيانى سالانەي خۇي بىكات، ئەوھش واىكردو ھەي كە
 بەرھەم لە ئاستى پىئويست و بەكارھىنان زىاد نەيىت و بەوھش نە بەرھەم
 كۆپىيىتە ھەي نە ناوھندى ئابورى دروست بىيىت نە ھەلو مەرج بۇ
 پىنكھاتنى بازارپى ھاوبەش لە ولاتدا بىرەخسىت.

لە لايەكى تەرە ھەي بۇنى زەوى لەبار بۇ كشتوكال و ئاوى پىئويست بۇ
 ئاودىرى ھەي كە تىرى كەم بەرھەم ھېنان ھەي كە كوردساتاندا. شەرف
 خان لە بارەي خاكى كوردستانە ھەي دەليىت: خاكى كوردستان بە
 لوپستانىشە ھەي بەشى زۆرى رەقەنەو چىرو لىپەروارەو نەرمانى ئەوھندە
 نىيە كە بەرھەم و درامەتى كشتوكالى دانىشتوانى ھەموو بە تەسەلى تىر
 بىكات (۵). ئەمەش واىكردو ھەي كە كوردستان ولاتىكى كشتوكالى نەيىت و

بەرھەمی کشتوکال ئەك ھەر لە پنیوستی دانیشتون زیاتر نەبیت بەلکو
 نەگاتە ئەو ئاستەش کە بە تەواوی تیریان بکات. ئیتر چۆن ئابوری لە
 کوردستاندا بپیته زەمینە ی تیکشکاندن سوری نیوان دام و دەزگاکانی
 خیل و عەشیرەت و بنەمای کۆمەلایەتی بوون و بەو پینەش بنەمای
 نەتەوایەتی کورد دابنیت. بێگومان لەسەر زەویەکی وا ھەژارو کەم
 بەرھەم ئاشیت ناوەندی ئابوری و بازاڕی ھاوبەش دروست ببیت. لە
 بارە ی ئابوری باشوری کوردستانەو کە بە پای شەرف خان: ئەو
 بەشە ی کوردستان لە ھەموو شوێنەکانی تری کوردستان بە پیست و
 رێژەوترە (٦) ئەدمۆز دەنیت: ئابوری ئەم ھەرنەم بەشیوہیەکی سەرەکی
 پشت بە کشتوکال و شوانکاری دەبەستیت و بەرھەمی سەرەکی زستانە
 گەم و جۆیە کە ئەویش لەوانە یە لە سالانی پەر پیت و فەردا بەشیکی
 کەمی کە زیاد دەبیت بنێردریتە دەرە و (٧). لێردا ئەوەمان بۆ ئاشکرا
 دەبیت کە توێژگرافیای کوردستان و کەش و ھاواکە ی لەبار نین بۆ
 کشتوکال و نەیانفوانیووہ بین بەھۆی کۆکردنەوہ ی بەرھەمی زیاد لە
 پنیوست لە کوردستاندا بەلکو لە باشترین حالەتدا ئەوہ بووہ بەشی
 پنداویستی ناوخۆ بەرھەم ھەبووینت دیارە کورد خۆیشی بە خۆرسکی
 و لە ئەنجامی کۆمەلە ھۆکارێکدا جۆرێک لە قەناعەتی لا دروستبووہ کە
 بە دوا ی بەرھەم ھێنان و داھاتدا نەپوات و تەنیا بەدەستکەوتیکی کەم بۆ
 ژيانیکی سادە قەناعەت بکات. لەم بارە یەوہ شەرف خان دەنیت:
 کوردەکان ھەموویان زۆر چاوتیرو کەم چا و نەزیرن و ھەرگیز کازەندە لە
 بەختی خویان ناکەن. زۆربە ی زۆری خیزان و مال و مندانی رەمەکی و
 بۆرە پیای کوردستان بەشی زۆری سال بە نانێ ھەرزن و گارس و گال
 رای دەبوین و لەسەر ئەو بەلەنگازی یەشەوہ شوکرانە بژین (٨) یەکیک
 لەو ھۆکارە سەرەکیانە ی کە بە درێژایی میژوو زیانی لە کورد داوہ بووہ
 بە بەرەبەست لە رنگای جولەو بەرەوپیشەوہ چووندا ھۆکاری قایل بوونی
 کوردە ھەمیشە ھەموو کاتێ بە ئەمری واقع، قەناعەت ھێنان بەوہ ی کە

بە برسىتى و ھەژلارى و نەدارى بژىت رىگا خۇشكەر بوو ە بۇ ئەوى ھىچ ھەلىك نەدات بۇ زىادكردنى بەرھەم و خۇشگوزمران كردنى خۇى، ئەگەر كۆمەلگايەك يان دەستە و تاقمىكى ئىقتىكى ھەلى گۆپىن و بەرەو چاكتركردنى بارى ژيانى خۇى لە ھەموو لايەكەو ەدات چۆن دەتوانىت بېيتە ھىزىكى فشار دروستكەر ھەلى گۆپىنى كۆمەلگا بدات. ئەم ھۆكارانەى جوگرافىاي نالەبارى كوردستان و ئاووھەواو ئاو بۇ ئاودىرى سەرچەم لەبەر نالەبارىيان رىگا خۇشكەربوون بۇ دروستكردنى قەناعت لە ەقل و ھۇشى كورددا بەوى كە تەنيا بە بەشى ژيانى خۇى بەرھەم و داھات رازى بېت.

لە لايەكى ترەو ە سەربارى رۆلى خراپى تۆپۆگرافىا لە بەردەم دروستبوونى ناوھندى ئابورى لە كوردستاندا، ھۆكارىكى سەرەكى تر بۇ لاواى ئابورى كەمى ئاوى پىئوىست و گرانى بارى ئاودىرى و پىشت بەستەنە بە ئاوى باران. كشتوكالى دىم واتە دانەوئە تەنيا پىشتى بە باران بەستوو ە ئەگەر ھەر سالىك باران ەكو پىئوىست نەبارى بېت ئەوا بوو بە قات و قېرى و كارەساتى برسىتى و گرانى ولاتى گرتوتەو ە. لە لايەكى ترىشەو پىشت بېستەن بە باران مرقى كوردى كردۆتە مرقىكى ھەمىشە چاوپروان، ديارە مرقى ھەمىشە چاوپروانىش بەردەوام لە حالەتى گومان و دلەپروا كىدايە بەرامبەر بە داھاتووى و كەمتر دەبىتە مرقىكى پراكتىكى. لە ئاكامى ئەو ەشدا كە سەرچاوى سەرەكى ژيانى كە ئاو ە دەستى خۇيدا نەبوو ە چاوپروانى ھىزى بالاي خواوھندى كردو ە كە بارانى بۇ بيارىنى و بەردەوام چاوپروانى سۆزۈ بەزىمى خودا بوو ە كەمتر بىرى لە دانانى نەخشەو بەرنامەى داھاتووى خۇى كردۆتەو ە. ئەگەر كەسنىك يان كۆمەلگايەك نەتوانىت بەرنامەو نەخشەى داھاتووى ھەبىت بىگومان ناستوانىت بىر لە بەرھەم ھىنانى زىاد بكا تەو ە بلىكو ئەوى بە لايەو گرىگ دەبىت كە چۆن دەتوانىت پىداوىستى يەكانى ژيانى ئىستاي بە دەست بەيىنىت و سەبەينى لە

دەر وهی بیرگردنه وهی نهودا ده بئیت. کاتی مرؤفی کورد بیرى له بهرهم
هینانی زیاد نه کرد بئیت وه لیتر چون نابوری له کوردستاندا کۆده بئیت وه
چون ناوهندی نابوری پئیکدیت.

له لایه کی تره وه فاکتیری لایین و توانده وهی کورد له ناو بنه ماو
پرنسیپه کانی لاییندا ده ورئکی کاریگری بینووه له دروستکردنی
قه ناعت و قه ناعت هینان به که مترین بهش که پنیوستی یه تی واته
(بهشی خود) کردن له عه قل و هوشی مرؤفا به گشتی و لای کوردیش به
تایبه تی کاریگری هیزی لایین له پشتی یه وه بووه. چونکه کورد وا له
لایین تیگه یشتووه که رازی بئیت به هه مور به شیک و به که مترین بهش
لیکتیفا بکات نهویش له بهر بنه ماو بهر بون بهر که (رزق لای خوا یه
خوا تاسه ری دابئیت رزقیش ده دات و تو هه ر بجولی خوا رازیه) له م
رسته و دهسته واژانه که بهرهمی عه قلی کۆی کۆمه لگان هه لقولوی
والیعیک کۆمه لایه تی لایین و گوزارشتیک راسته قینه له پانتایی
کۆنهستی کۆمه لایه تی کۆمه لگای کوردی.

هۆکارئکی تر که دهوری هه بووه له دروستکردنی حاله تی قه ناعت
هینان به بهرهم هینانی ته نیا بهشی خو (لیکتیفا ی زاتی) سیسته می
فیودیالی و خیلایه تی کوردی و چۆنیتی بهرهم هینانه له م سیسته مه دا.
دیاره نه وه ناشکرایه که سیسته می فیودیالی کوردیش له قوناغیک زور
درهنگدا خاسیته کانی سیسته می و مرگرتووه و بگره سیسته می فیودیالی
کوردی به ته وای تیکه ل بووه له گه ل سیسته می خیلایه تی کوردی وه
هه ر نه وهش وایکردووه که یاسا کانی خیلایه تی له سروشتی نه
سیسته مه دا کاری خو بکات له م باره یه وه نه ی. شامیلوف ده لیت له
راستیدا له کۆمه لگای (فیودیالی) کوردیدا زۆرئک له پاشماوه کانی
سیسته می خیلایه تی ده بیئرئت (۹) دیاره یاسا کانی سیسته می
خیلایه تی له گه ل سیسته می فیودالییدا هه مان یاسا نین، هه ر بۆیه
سیسته می فیودیالی کوردی به سیسته میکی ناتواو دانه ئت چونکی

ناشکرایه که دهبنی سیستمی فیویدیالی هموو بنه ماکانی سیستمی
 خیلایه تی و عه شیره تگمری هه لوه شینتیه وهو بیان گوپی به جوړه یاساو
 دهستورنکی تر چونکه یاساو دهستوره کانی سیستمی خیلایه تی له
 داب و نهریتی خیلایه تیه وه هاتوون که له راستیدا سیستمی فیویدیالی
 کوردی نه یقوانیوو هه داب و نهرتیه کومه لایه تیانه ی کومه لگای
 خیلایه تی بگوړنیت و بگره تاکو نیستاش هر بهردموامه. له راستیدا
 دهبنی: فیویدیالیزم یارمه تی هه لوه شانده وه ی یاساو دهستوره کانی
 نابوری خیلایه تی بدات به لام له لایه کی تره وهو به شیوه یه کی تا راده یه ک
 ناشکرا پاریزگای له به ماکانی خیلایه تی دهکات (۱۰) نه مهش ناشکرایه
 چونکه خیلایه تی و فیویدیالی کوردی به نیو یه کدا چوون و سیستمی کی
 پیکه وه یی پیکدینن که نهویش نه سیستمی خیلایه تی یه به ته نیوا نه
 سیستمی فیویدیالی یه. له سیستمی فیویدیالیدا یاساکانی زهوی زاو
 کشتوکال و ناویری هه مان یاساکانی قوناعی فیویدیالی خیلایه تی
 بووه و ناغاو بهگ و شینخی سهروک خیل و عه شیره ت خوی داهینهری
 یاساو دهستور شینوازی ریکسختنی په یوه نندییه کانی نیوان خوی و
 نه دمامانی خیل بووه له سنووری داخرای دامه زواوه که یدا سهربه خوی
 یاساو دهستوره کانی پاراستوه و زوړبه ی کات یاساو دهستوره کانی
 سنووری هم خیل له گال یاساو دهستوره کانی نهو خیلنی تردا له روی
 شینوهی کارکردن و ملکانه و سهراوه و سورانه و بنگارکردنه و یه کیان
 نه گرتوته به پنجه وانه ی سیستمی فیویدیالی یه وه که دهبنی یاساو
 دهستورنکی گشتگر په یوه نندییه کانی بهرهم هینان و بهرپوه بردن و
 هموو ورده کارییه کانی ژبانی کومه لگا ریک بخت. به لام نه تیکه لاوییه
 وایکردوه که سیستمی بهرپوه بردن و په یوه نندییه کانی بهرهم هینانی
 خیلایه تی کوردی به سهرو قوناعی فیویدیالی زال بیت، دیاره نه وهش
 ناشکرایه که سیستمی خیلایه تی هه میشه بهرپهست بووه له روی
 بهرهم هینانی زیاددا چونکه جوتیاری قوناعی خیلایه تی هموو

شتیکی په یوه ست بووه به سرخیل و یاسای خیلوهو خوئی ته نیا مافی
 نهوهی هه بووه نهوه ندهی هه بیئت بژی، له کاتیکدا که جوتیار بههر
 جۆرنک ئیشی کرد بیئت نه ته نیا لایه نی هره که کی مافی ژیا نی هه بووه،
 له بهر نهوه گرنگ نه بووه به لایه وه چهندی بهرهمی ده بیئت چونکه نه
 خاوه نی بهرهم نه بوه نه مهش وایکردوه له سیسته می خیلایه تی-
 فیودیالی کوردیدا بهرهمینکی نه وتو له کوردستاندا کونه بیتهوه و هر بو
 پییهش نه ناوهندی نابوری دروست بیئت نه بنه ماکانی بازار پی هاوبهش
 پیک بیئت.

وهک نا ماژمان بو کرد خودی پیکهاتهی کومه لایه تی کورد که له خیل و
 عه شیرت پیکهاتوو دهوری کاریگه ری هه بووه له سر ریزه ی که می
 بهرهم هینان، له دیزه مانوه تا کو ناوه راستی سه دی بیستیش هینشتا
 به شیکی زوری خیلهکانی کورد نیشته جی نه بوون و خوړان به
 کشتوکاله وه خه ریک نه کردوه و زیاتر پشتیان به شوانکاری و
 ناژه ندری به ستوه و له بواره شدا خه ریکی گه رمیان و کوستان بوون
 واته له ژیا نی کۆچهریدا بوون، کۆچهریش ئاسایی نه ده توانیت ناوه دان
 کردنه وه بکات نه بهرهمینکی نه وتو بهینیت نه په یوه ستی به خاکه وه
 هه بیئت، خیلای کۆچهری نه وه نده بهرهمی هیناوه که به شسی
 پنیوستی بهکانی ژیا نی ساده و ساکاری خوئی بکات، خو نه گه ر خیلای
 کۆچهری کوردی بهرهمینکی له خوئی زیاتریشی هه بوو بیئت له
 بهرهمهکانی ناژهل نهوه له کاتی گه رمیان و کوستاندا زۆرجار که نزیک
 بووه تهوه له سنوورهکانی کوردستان بهرهمه که ی له لایه ن دهره وه
 راکیشراوه نهوه بهرهمه له کوردستاندا کونه بوتهوه هه تا بیئت به
 بنه مای پیکهینانی بازار پی ناوخو کاکله ی دروستبوونی ناوهندی
 نابوری کوردی. ده شق ههنی جار خیلای کۆچهری کوردی بهرهمهکانی
 خوئی که بهرهمی مه پومالات بسوه له سر سنوورهکان له گهل
 پینداویستی بهکانی تری ژیا نیدا که زیاتر پینداویستی بهکانی خوراک و

جل و بەرگی سادە بوون ئال و گۆڭرى كۆرۈن و ئىو بەرھەم لەناو و لاۋتا
نەماو تەمەمە ھەتا بېيىتە بىنەماي پىنكەيىنانى بازاپو سەرەتاكانى
پىشەسازى لە كوردستاندا.

ھۆكارىكى تىرى كەمى بەرھەم ھىنان لە كوردستاندا پەيوەندى بە
سروشتى پەيوەندىيەكانى فيوڧىيالى ناتەواو و ناسروشتى كوردىيەو
ھەيە، كە مەبەست لەوھش ئەوھيە نە فيوڧىيالى كورد وەكو چىنكىكى
خاوەن ناسنامەو خاوەنى سەرچەم خاسىت و بىنەماكانى چىنايەتى ئە و
چىنە پىنگەيشتوو، نە لە بەرامبەر ئىو چىنەدا جوتياران وەكو چىنكىكى
خاوەن ناسنامەو سەرچەم بىنەماو خاسىتەكانى خۇيان لە حالەتى
سروشتىدا پىنگەيشتوون، ھەر بۆيە پەيوەندىيەكانى بەرھەم ھىنان و
پەيوەندىيەكانى مەكدارى و خاوەندارىتى زەوى و كارى جوتيار لەسەر
زەوى ئەوان بە سروشتى لىروسىت نەبوو شىوازى سىستەمىكى
جىگىرو خاوەن ناسنامەو وەرنەگرتوو زۆرەي كات خاوەن مەكى
كورد زەويەكەي بەرامبەر بە رىژەيەكى ديارى كراو لە مەكانە داوہ بە
جوتيار بۆ ئەو ى كشتوكالى تىدا بىكات، لەلەيەك خودى خاوەن
زەويەكە بەو رىژە كەمەي مەكانە قەناعەتى كىردوو كە ئەوھش ھەر
بەشى ئەو بوو خۇيى پى بژى و دىوہخانەكەي پى بەرپۆھ بىبات و
شتىكى ئەوتۆي زىاد نەيىت واتە بەگ و ناغاو شىخى كورد بە دەگەن
بوونەتە خاوەن سامانى گەورە، بەلكو زىاتر جىوازى ئەمان و جوتيارى
ھەژارى كورد ئەو بوو كە ئەمان خۇيان كارىان نەكردوو تا ئاستىكى
ديارى كراو ژيانىان لەوان باشتر بوو بىگومان جوتيارى ھەژارەيش كە
خاوەنى ھىچ ھۆيەكى بەرھەم ھىنان نەبوو نەيتوانىوو ئەومەندە خۇي
لەگەل زەويەدا خەرىك بىكات كە بەرھەمىكى زۆرى ھەيىت ھەروەھا
ئەوھشى بەلەيەو گەرنىگ بوو تەنبا ئەو بوو كە ژيانى خۇي و
خىزانەكەي دابىن بىكات.

لە لایەکی تریشەوه لەوساوه تەنانتە تاكو ئیستاش ئامیرو ئامرازو
 تەکنەلۆجیای کشتوکال لە شیوەیەکی زۆر سەندەدا گەیشتۆتە کوردستان
 و جوتیار زیاتر پشنت بە ھۆکارە کۆن و تەقلیدیەکانی بەرھەم ھێنانی
 کشتوکال دەبەستێت بۆیە ناتوانێت بەرھەمیکی ئەوتۆ بەھێنێت کە لە
 بەشی پنیویستی خۆی زیاتر بێت. ھەموو ئەم ھۆکارانە بە درێژایی ژبانی
 کورد دەوری کاریگەریان بینیووە لە دروستکردنی قەناعەتی رازی بوون
 بە (بەشی خۆ و تەنیا بۆ ئیستاش) لە عەقل و ھۆشی کورددا.
 ئەوەش ھۆیەکی سەرەکی لاوازی ناستی بەرھەم ھێنان و دروست
 بوونی بازارێ ناوخواز بەوپێش دروست نەبوونی ناوەندی ئابوریە لە
 کوردستاندا.

لە لایەکی ترەوە کورت بینی مۆقی کورد بە گشتی و بیرنەکردنەوی
 لە داھاتوو، بە تایبەتیش لەم روووە خواوەن ملکەکان تەنیا بۆ ئیستا
 ژباون و ھیچ پرۆژەیەکی ئایندەییان نەبووە ھەتا لە و پێناوەدا بیر لە
 چاککردنی زەویەکانیان و پەیوەندیەکانی بەرھەم ھێنان نەکەنەوه،
 بەئێوە پێچەوانەو لە سیستەمی فیویدیالی کوردیدا کە دەسەلاتی
 خێلایەتی بالادەست بوو سەروک خێلەکان ئەگەر بیریان لە زیادکردنی
 بەرھەم و دەولەمەندبوون کردبێتەو ئەوا لەبری چاککردنی زەویەکانیان
 و چاککردنی ئەو یاسایانەی کە پەیوەندییان بە ملکانەو ھەرزێری و
 رەنجەرییەو ھەیە، لەبری ئەوەی ھەولێدەن تەکنۆلۆژیای نوێ بەھێننە
 بواری کشتوکالەو، ھەولیان داوە زەوی و زاری خێل و عەشیرەتەکانی
 تەرداگیر بکەن کە ئەوەش زۆری کات بووەتە ھۆی شەڕ و شۆڕ لە
 ئاکامدا بەرھەمەکانی کشتوکال و ئەو ھەڕاکان سوتینراون لە ئەنجامی
 ئەوەشدا ژبانی گەورە لە ھەردوو بواری کشتوکال و ئازاداری کەوتوووە.
 لە بری زیادبوونی بەرھەم، نەبوونی و قات و قەری دروستبوو ئەوەش
 ئەنجامەکەی بە تالانکردن و وێرانکردن و شەڕ و شۆڕ خوێن رشتن
 کۆتایی ھاتوو و جۆرنەک لە ئازادەو ناسەقامگیری دروستکردوووە.

ناسه قامگیریش به پیچه وانه کردنه‌وی و ته‌یه‌کی ئین خلدون یه‌کیکه له هویه‌کانی تیکچوونی پرۆسه‌ی ئاوه‌دان کردنه‌وی عیمرانی مرویی که له راستیشدا سه‌قامگیری زه‌مینیه‌ی سه‌ره‌کی عیمران و ئاوه‌دان کردنه‌وه‌ خوش ده‌کات (۱۱) کشتوکال و ئاژاندریش که سه‌ره‌چاوه‌ی ئابوری کوردستان بوون.. ته‌نیا له هینمی و سه‌قامگیریدا مروف ده‌توانیت پینانه‌وه‌ خه‌ریک بیست و به‌ره‌می زۆر به‌ده‌ست به‌یخت، به‌ پیچه‌رانه‌شوه‌ شه‌رو ئاژاوه‌و ناسه‌قامگیری هوی ویرانی و بن به‌ره‌مین. یه‌کیکه له هۆکاره‌کانی که‌می به‌ره‌م و کۆبوونه‌وی له کوردستاندا به‌ درنژیایی میژووی زانراو ناکۆکی و ئاژاوه‌ی ناوخۆ شه‌رو ئاژاوه‌ی نیوان خیل و عه‌شیره‌ته‌کان بووه‌.

له‌لایه‌کی تهره‌وه له دامه‌زراوی عه‌شیره‌تدا (۱۲) واته له دامه‌زراوی شیخ و سه‌یده‌کاندا راسته شیخی عه‌شیره‌ت خاوه‌نی ملکیکی زیاتره له نه‌ندامانی تر، به‌لام له‌م دامه‌زراوه‌دا نه‌ندامانی تریش ملک‌ی تایبه‌تی خۆیان هه‌یه‌و مه‌گه‌ر به‌ ده‌گه‌ن شه‌گینا له‌سه‌ره‌وی و ملک‌ی شیخ کارناکه‌ن. جگه له‌وه‌ش شیوازی په‌یوه‌ندی له دامه‌زراوی شیخ و سه‌یده‌کاندا ئاراسته‌یه‌کی ئاسویی هه‌یه‌و له‌ شیوه‌ی هه‌ره‌می په‌یوه‌ندی خیلایه‌تیدا نه‌یه. راسته شیخ له‌ ئاستیکی به‌رزدايه به‌لام شه‌ هه‌ره‌مه‌ی ده‌سه‌لات و به‌رپوه‌بردن که له دامه‌زراوی خیلدا پینکدیت و ئاغاو به‌گی سه‌رخیل له‌ لوتکه‌ی هه‌ره‌مه‌که‌دا ده‌بن و ئاراسته‌ی په‌یوه‌ندی و ئاراسته‌ی فرمان له‌وه‌وه به‌ره‌و ئاسته‌کانی خواره‌وه ئاراسته‌ ده‌کرن. له دامه‌زراوی شیخ و سه‌یده‌کاندا ئاراسته‌ی په‌یوه‌ندییه‌کان ئاسوین و چه‌مکی فرمانیش له‌م دامه‌زراوه‌دا که‌مه‌تر ده‌بینریت چونکه له‌لایه‌ک نه‌ندامانی شه‌م دامه‌زراوه له‌ روی نه‌سه‌یه‌وه هه‌موو خۆیان له‌یه‌ک ئاستدا ده‌بینن، له‌لایه‌کی تریشه‌وه هه‌ریه‌که به‌شی خۆی ملک و زه‌وی هه‌یه‌و له‌ روی ژسانی ئابوریسه‌وه چۆره سه‌ربه‌خۆیه‌کی هه‌یه‌و وابه‌سته‌و ژێرده‌سته‌ی شیخ نابیت. هه‌ریه‌که له نه‌ندامانی شه‌م دامه‌زراوه‌ش له‌سه‌ره‌

ئەو بەشە زەويىيەى ھەيەتى كاردەكەت و بەشى خۆى بەرھەم دىنىت. نە چاوى لەرەوە بوو زەوى بدات بە مەكانە چونكە زەويىيەكەيان تەنيا بەشى خۆيان بوو، نە چاويان لەرەوە بوو كە زەوى شىخە خواوئە مەكەكەى خۆيان بەن و مەكانە بدەن واتە قەناعەتەيان بەر بەشە مەكە كەمەى خۆيان و بەر بەر بەرھەمە كەردووە كە لەسەر ئەو زەويىيە بەرھەمەيان ھىناوہ كە نەویش تەنيا بەشى ژيانى سادەو ئاسايى خۆيان ~~بۆرەى ئەمانە ئۆرەندەيان بەرھەم نەھىناوہ كە لە خۆيان زىاترەيت~~ ~~تەرەش ھۆرەتەى ھۆرى كۆبۆنەوہى بەرھەم و دروست نەبوونى بازارى~~ ناوخۆ پىنكەھاتنى ناوہندى ئابورى بوو لە كوردستاندا، لە كاتىكدا ھەم دامەزراوى عەشیرەت بەشىكى فراوانى كۆمەلگەى كوردى پىنكەھىناوہ، ھەم شىوازى ژيانى ئەمان كە لە پىش خىلەكانەوہ نىشتەجى بوون كارى لەو خىلەش كەردووە كە پىشتەر كۆچەرى بوون و لە دوايدا بە ناچارى نىشتەجى بوون كە بەھەمان جۆرە قەناعەتەوہ كاربەن و ئەو قەناعەتەش بەرپەستىك بوو لە بەردەم بەرھەم ھىنانى زىاتردا.

ناسەقامگىرى كۆمەلەيتى و سىياسى وەك كۆسى بەردەم دروستبىوونى ناوەندى ئابورى

كوردستان ولاتىكە كەوتتۇتە پانتايىيەكى جوگرافىيى نەوتتۇو كە نەو شونىنە جوگرافىيەى يەكەمىن ھۆكارى ناسەقامگىرىيە بۇى. لەلەيك خال و رىنگەى پىنگەمەبەستنى رۇژھەلات و رۇژئاوايە. لەلەيكى ترەوہ لە رابردودا كەوتتۇتە نىوان كۆمەلنى شارستانى ديارو گەرەوہ، ھەرەوہا لەمپەرنىكە كە كۆمەلە نەتەوہيەكى ھىجگار جىساواز لە يەكترى جىيادەكاتەوہ. لەشكرى (دە) ھەزار كەسى گەزەنەقۇن بەم خاكەدا تىپەپرى كردوہ ھەرەوہا ئەسكەندەرى گەرەش لىرەوہ ھىرشى كردۇتە سەر ساسانىەكان. لە ملەلانىنى نىوان مىدو ئاشورىيەكان و بابلى و ئاشورىيەكاندا مەيدانى شەپو پىنگدادانى سوپاكان بووہ.

لە فەتھى ئىسلامىدا سەربارى نەوہى كە ئەم ولاتە خۇى فەتھكراوہ، ھەرەوہا رىنگاى سوپاى ئىسلامى بووہ بۇ ئاۋچەكانى تىرى رۇژھەلات و باكور. دواترىش سەر ھىرشى مەغۇلەكان بەرەو بەغدا كەوتتوۋو لە گواستەنەوہى دەسەلاتى دەولەتى ئىسلامىشدا لە عباسىيەكانەوہ بۇ توركە عوسمانىيەكان و لەگەل ئەو گواستەنەوہيەى دەسەلاتىشدا سەرھەلدانى ئاكوكى نىوان عوسمانى و سەفەويەكان كوردستان بووہتە جىنگاى ملەلانىنى نىوان ئەم دوو ئىمپىراتورەو ھەريەكەشيان كوردى ژىر سايەى دەسەلاتى خۇى لە بىرى ئەويىترىان بەكارھىناوہ.

له میژووی سەدهی بیستیشدا کوردستان یه کێک لهو ولاتانه بووه که گه‌وره‌ترین مملانی و ناکۆکی له‌سه‌ر دروستبووه تاکو له شه‌نجامدا به‌شیویه‌کی ناشه‌رعی دابه‌شکراوه به‌سه‌ر چه‌ند ده‌وله‌تێکدا و به‌رده‌وام کوردستان له‌بارێکی په‌شینو و ناسه‌قامگیردا ژبانی به‌ڕێک‌دوووه به‌رده‌وام تارمایی شه‌ڕ بانی به‌سه‌ردا کێشاوه و کورد به‌هیچ جوێرێک له‌ ناینده‌ی خۆی دله‌یا نه‌بووه و ئومێدی سبه‌ینێ نه‌بووه، له‌بارودۆخێکی وه‌هاشدا زه‌حمه‌ته‌ مڕۆڤ بیر له‌ به‌رهم هه‌نانی زیاد له‌ پێویستی خۆی بکاته‌وه. چونکه له‌لایه‌ک ئومێدی سبه‌ینێ نه‌بووه هه‌تا له‌ پێناوه‌دا نه‌مۆره‌نجێکی ژۆر بدات و به‌رهمه‌مێکی ژۆر به‌یئیت، به‌مانایه‌کی تر کورد هه‌میشه‌ بۆ ساته‌وه‌ختی ئێستا ژیاوه و بیر له‌ سبه‌ینێ نه‌کردۆته‌وه، جیگیربوونی ئه‌م بۆچوونه‌ش له‌لایه‌ک بووه‌ته‌ کۆسپ له‌ به‌رده‌م به‌رهم هه‌نانه‌دا، له‌لایه‌کی تریشه‌وه وای له‌ کورد کردووه ئه‌گه‌ر به‌رهمه‌مێکی له‌خۆی زیاتریشی هه‌بێت ئه‌وا نه‌وه‌نده به‌لایه‌وه گرنگ نه‌بێت و چۆنی بۆ رێکه‌وتبێت ره‌وانه‌ی دهرمه‌وی سنوره‌کانی کوردستانی بکات یان له‌ دهرمه‌وی کوردستانه‌وه ئه‌و به‌رهمه‌ رابکێشێت. ئه‌وه‌ش وایکردووه که هه‌یج به‌نهمایه‌کی ناوه‌ندی ئابوری له‌ کوردستاندا دروست نه‌بێت.

دیاره‌ نه‌بوونی ناوه‌ندی ده‌سه‌لاتیش له‌ کوردستاندا ده‌وری کاریگه‌ری بێنیوه‌ له‌وه‌یدا که ناوه‌ندی ئابوری دروست نه‌بێت به‌تایبه‌تی له‌ کاتی‌که‌دا کوردستان پێگه‌ره‌وگه‌ی ها‌توچۆ به‌ژێر پێوه‌بوون بووه له‌لایه‌ن سوپا و هه‌زه‌کانی نزیک و دووره‌وه ئه‌وه‌ش وایکردووه که کوردستان جوگرافیا‌یه‌کی بێ سنوور بێت واته‌ جوگرافیا‌یه‌ک که به‌رووی دهرمه‌وه‌دا کراوه‌ بێت و هه‌یج دهرگایه‌کی نه‌بێت هه‌تا به‌ رووی دهرمه‌وه‌دا دا‌ب‌خ‌رێت، بێگومان له‌ جوگرافیا‌یه‌کی بێ سنوور بێ ناوه‌ندیکی ئه‌وتۆدا که به‌ هه‌ژنکی مادی و مه‌عنه‌وی هه‌موو به‌شه‌کانی ئه‌و جوگرافیا‌یه به‌خۆیه‌وه‌ ببه‌ستێت و هه‌موو دا‌هات و به‌رهم به‌ره‌و ناوه‌نده‌که‌ خۆی

کیش بکات ناشیت ئابوری له ناوهندا کۆبیتهوه و ناوهندی ئابوری
 پیکهینیت. هه ئه بئ سنوورییهی کوردستان و نه بوونی ناوهندی
 دهلالات تیایدا که دیاره ئه ناوهندی دهسه لایش ناشیت به بئ
 ناوهندی ئابوری پیکهینت وایکردوه کوردستان وهکو جوگرافیایهکی بئ
 خاوهن وهما بئت و له هه مان کاتدا وهکو بۆشاییه کیش وهما بئت که هیچ
 هیزکی مادی و مهعهوی له خودی ئه جوگرافیایهدا دروست نه بووه
 ههتا به شهکانی پیکهوه به ستنیت، دروستبوونی ناوهندی ئابوری
 یه که مین هۆکاره که ئه هیزه له ناوهندی ئه جوگرافیایهدا دروست
 دهکات که رایه لی پیکهوه به ستنی سه رجهم به شهکانی ئه جوگرافیایه
 دهسته بهر دهکات و یه کیتی ئه جوگرافیایه یه کیتی ئه کۆمهلهی که
 له سه ری دهژی دهسه له مینیت که ئه یه کیتی و یه کگرتانهش له سه رج
 سه رهکیهکانی دروستبوونی دهوله تی کوردین.

پەيوەندى نيوان كۆمەلى ناوخۇيى كوردو كۆمەلگاكانى تر 'پەيوەندى بازىرگانى'

دكتور سەمىر ئەمىن دەلىت: كۆمەلگە مېژىۋىيەكان ئەو پىنكەتاتەن كە لەلايەكەو زۆر شىۋەى بەرھەم ھىنانيان تىدا دەبىت، ھەروەك لەلايەنى دوۋەمىشەو تىاياندا پەيوەندى نيوان كۆمەلگەى ناوخۇيى و كۆمەلگاكانى تر رىك دەخىت (۱۲) كەواتە لىرەو ئەو دەرەكەوئىت كە لە نيوان كۆمەلگەى ناوچەى و كۆمەلگاكانى تردا كە دەشئ لە ئاستىكى پەرەسەندوتردا بن پەيوەندى ئابورى دەبىت ئىۋىش بىرىتى دەبىت لە: بوونى پەيوەندى بازىرگانى مەودا دور (۱۴) با لەم روانگەيەو بىروانىن و بىزانىن ئايا بازىرگانى دەرەو دەورەكى ئىۋتۇى دەبىت لەسەر پەرەسەندى ئابورى ناوخۇو دوستىۋونى بازىرى ناوخۇو بەۋىيەش دوستىۋونى ناوەندى ئابورى.

ئەگەر سەرنجى ژيانى نىمچە دورگەى غەرەبى پىش ئىسلام بەدەن ئەوا دەبىنن كە ئەم دورگەيە سەرگەرمى بازىرگانيەكى بەرلاۋ بوو لەگەل شامداۋ لەۋىشەو بۇ دىئاي دەرەو دورتر. تەنەت لە ئايەتى قورئاندا باسى دوو ۋەزى بازىرگانى نىمچە دورگەى كراۋ ۋەزى بۇ شام و ۋەزى بۇ يەمەن و باشۋورى نىمچە دورگەى. كە ئىۋىش لە ئايەتى "رحله الشتاء والصيف" دا دەرەكەوئىت نىمچە دورگەى غەرەبى لە ميانەى ئەو بازىرگانيەى دەرەو دا ھەرچى پىۋىستىيەكانى خۇى بوو

هیناویه تییه ناوهوهو ئهو شتهشی که له پیویستی خوی زیاد بووه یان ئالوگۆپی کربووه یان فروشتویه تی به لام ئهم جوئه بهردهوامه بووه ته سرچاوهیهکی بههیزی ئابوری له ولاتداو جوئه عهقلیه تیکی بهرهم هیناوه که ئارموزومهندی کۆکردنهوهی بهرهم و (مال) بووه. دیاره له هر کۆنش (مال) کۆبیتهوه مانای وایه بنه مای ژیا نی ئاینده دانه نیت. زۆرجار دهشن ولاتیك نه ولاتیکی پیشه سازی بیست، نه ولاتیکی کشتوکالی و نه بهکاری ئاژه لداریش بیست به لام شوونی جوگرافی و بوونی به رێپهروی بازرگانی نیوان ولاتانی تر وای لیددکات که سرچاوهیهکی دهوله مهندی ئابوری بۆ دروست بیست له داهاتی باج و گومرگ. دیاره کوردستان نه بووه ته رنگای بازرگانی نیوان ولاتان و نه یتوانیوه لهو رووه شهوه داهات کۆیکاتهوهو ئهو داهاتهش بیسته سرچاوهیهکی دهوله مهندی ئابوری و له ئاکامیشدا ئهو ئابورییه بیسته بنه مایه ک بۆ پهره سهندن و گه شه کردنی ئابوری ناوخۆ له ویشهوه بنه مای بازاپی ناوخۆ ناوهندی ئابوری له ولاتدا پیک بیست.

دیاره کاتێ یاسی دروستبوونی ناوهندی ئابوری دهکهن به واتایهکی تر مه به ستمان دروستبوونی سه رمایه یه، هه ندی بۆچوون هه ن که پێیان وایه سه رمایه و دروستبوونی بازاپی ناوخۆ بهو پێیهش دروستبوونی ناوهندی ئابوری له ژێر کاریگه ری سه ره لدانێ بازرگانیدا دروستبووه. له کاتێکدا میژووی سه ره له دانی بازرگانی کۆنه و له میژه هه ر ولاته به جوړیک بازرگانی کردووه ئه گه ر ولاتیکی بهرهم هینر بوو بیست. بۆ نموونه ئه گه ر کوردستان له قوناغی ژیا نی خیلایه تی و ژیا نی کۆچه ری ئی و گه رمیان و کۆیستاندا به ره مه میکی زۆری ئاژه لدارێ و به رو بوومه کانی ئاژه لدارێ هه بوایه ئه و له ریگای جوړیک له بازرگانی کردنه وه کورد یان خۆی ئه و به ره مه مانه ی ده برده دهره وه و له به رامبه ری دا پێداویستی به کانی تری خۆی ده میناو ده کبری یان ئه و به رو بوومه ی ده گۆریه وه به پول و پاره و بهو پێیهش پول و پاره دهاته کوردستانه وه و تیایدا

کۆدەبوووه. یان دەشیا (بازرگانی) دەرەو بۆ کپینی ئەر بەرەمانە بەاتنایەتە کوردستان و لە بەرامبەر ئەر بەرەمانەدا یان پۆل و پارە یان پێداویستی یەکانی تری ژیانی خەلکیان بەینایە. لە هەردوو حالەتەدا کوردستان دەبوو بە بازارێک بۆ ئالوگۆزکردن، بۆ ناردنە دەرەوی بەرەمی زیادەو هێنانی بەرەمی پێویست کە لە سوداوەمانەلەیه شدا جوێک لە چالاکی پیشەسازی دروست دەبوو، جوێک لە بازارێ ناوخۆی دروست دەکردو لە ئاکامی ئەوە شدا دەشیا لە لایە عەقڵیەتی کۆکردنەوی پارەو داھات لە کوردستاندا دروست ببوایە، لە لایەکی ترەو عەقڵیەتی بەکارخستنی پارەو داھات دروست دەبوو. ئەوەی پارەو پۆلیکی هەبوایە هەولیدەدا پێداویستییەکانی ناوخۆ لە دەرەو بەو پارەیه بەینیت و لە ناووە ساغی بکاتەو کە ئەوەش بنەمای دروستبوونی عەقڵی بازرگانی و بەکارخستنی پارەو پۆلە. کە دەشیا ئەوە رینگای بۆ سەرھەڵدانێ پیشەسازی خوێش بکات و لە ئاکامی ئەوە شدا بنەمای بازارێ ناوخۆ دا بنرایە کە ئەوەش هەنگاوێکی گرنگ و سەرەتاییە بۆ دروستبوونی ناوھەندی ئابوری لە کوردستاندا.

ھەرەک لە قوناغی خێلایەتی و ژیانی ئازەلداریدا لەبەر کەمی بەرەمی ئازەلدارێ ئەو جوێر بازرگانیە دروست نەبوو، لە هەمان کاتدا لە قوناغی ژیانی کشتوکالی و فیو دیالیشدا دیسان لەبەر کەمی بەرەمەکانی کشتوکال لە کوردستاندا بازرگانی کردن بە بەرەمەکانی کشتوکالەو دروست نەبوو. هەتا لەم بوارەیانداو لە رینگای ئەر بازرگانیەو پارەو سەرمایە لە کوردستاندا کۆببویەتەو ئەوەش ببوایەتە بنەمای دروستبوونی بازارێ ناوخۆ. بەھەر حال کوردستان لە هیچ قوناغیکی دیاری مێژوودا نەبوو بە رینگای بازرگانی نێوان دەولەتان، نە خوێشی بوو بە ولاتیکی بازرگانی، نە کۆمەلگای کوردیش بوو بە کۆمەلگایەکی بازرگانی هەتا لە سوودی بازرگانی پارەو سەرمایەکی زۆر لە کوردستاندا کۆببیتەو ئەر پارەو سەرمایەش ببیتە بنەمای دروستبوونی ئابوری و ناوھەندی ئابوری لە کوردستاندا.

نەوت ۋە ھۆكۈمىيەت كۆپىيىش ۋە يەردەم دروستىبۇونى ناۋەندى ئابۇرى كوردىدا

راستە نەوت يەككىگە لە سەرچاۋە ھەرە گىرنگەكانى ئابۇرى ۋە ھەر
ۋىلايەت كۆپىيىش سەرچاۋە يەي ھەيىت ۋاتە يەككىگە لە بىنە ماكانى
دەۋلەت مەندىبۇون ۋە كۆپىيىش نەوتى سەرمايە يەيە. ئەگەرچى لە مېتروپولى
نۇتداۋ لەگەل دۆزىنە نەوتى ۋىلايەتلىك دىۋانە تۈۋى خاۋەن نەوت
دوچارى گەللىك كىشە بۇون لەزىزىش ۋە دەۋلەتلىك دىۋانە تۈۋى خاۋەن
ھىزدا. ھاتتى دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ
دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ
دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ
دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ
دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ

نەوتىيەكان بىكەنە ۋىزى سايەي دەستلىك دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ
بە گۆرەي كوردستان نەوت نەك ھەر بۇۋە بەھۇي دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ
ھۆكۈمەتلىك سەرەككىش بۇۋە بۇ دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ
جىيەننى ۋە ھەۋلىدانىيان نەوتى دەۋلەتلىك عوسمانى ئىرىش لەۋ رۈنكەيەۋە
كە كوردستان ۋىلايەتلىك نەوتىيە ۋە لەبەر نەۋە لەزىزىش كاردىگەرى دور
ھۆكۈمەتلىك دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ
دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ
دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ
دىۋانە تۈۋى خاۋەن بۇ ۋىلايەتلىك ناۋە پاست ۋە ھەۋلىدانىيان بۇ

نیداره‌یه‌ك له كوردستانداو به‌پینیه‌ش بواری دروستبوونی تاكه ناوه‌ندیكى نابوری نه‌بیت.

میژووی دۆزینه‌وه‌ی نه‌وت له كوردستان و ناوچه‌كه‌شدا ئه‌ره‌نده كۆن نیه‌و ده‌گه‌رته‌وه‌و بۆ چاره‌كى یه‌كه‌مى ئه‌م سه‌ده‌یه‌و له‌و سه‌روبه‌نده‌دا كه جارىكى تر كوردستان دابه‌شكرايه‌وه‌ به‌سه‌ر ده‌وله‌ته‌ كۆن و تازه دروستكراوه‌كانى ناوچه‌كه‌دا. ئه‌كه‌ر به‌اتبايه‌و كورد خۆی خاوه‌نى ولاتى خۆی و خاوه‌نى ئیداره‌و بریارى خۆی بوایه‌و نه‌وت له‌ خزمه‌تى بنیادنانى ولاتدا به‌كاربه‌اتبايه‌ نه‌وا كوردستان ده‌بوو به‌ یه‌كێك له‌ ده‌وله‌مه‌ندترین و گه‌شه‌سەندوترین ولات له‌ رووى نابورییه‌وه‌و ده‌شیا هه‌ر ئه‌و بنیاده‌ نابورییه‌ش ببوایه‌ته‌ زه‌مینه‌یه‌كى له‌ بارو هه‌لومه‌رجى په‌ره‌سه‌ندو پیشكه‌وتنى كۆمه‌لايه‌تى كوردی به‌ شیوه‌یه‌كى ته‌واو به‌ره‌خساندایه‌.

به‌لام له‌ به‌ر ئه‌وه‌ی له‌لايه‌ك كورد خۆی خاوه‌نى ولاتى خۆی نه‌بووه‌و خۆی ولاتى به‌رپوه‌ نه‌بردووه‌و یه‌ك ناوه‌ندى یه‌كگرتوى ده‌سه‌لات له‌ كوردستاندا دروست نه‌بووه‌، داها‌تى نه‌وتیش نه‌ بۆ كورد بووه‌و نه‌ له‌ كوردستاندا كۆپۆته‌وه‌و نه‌بوویشه‌ به‌ به‌نمايه‌ك بۆ پێكه‌ینانى ژێرخانى كۆمه‌لايه‌تى كوردی و نه‌ زه‌مینه‌یه‌كى پته‌و و به‌هێزو ده‌وله‌ندى دروستكردووه‌. به‌لكو به‌ پێچه‌وانه‌وه‌ نه‌وت هه‌ر له‌گه‌ل دۆزینه‌وه‌یدا له‌ كوردستانداو ته‌نانه‌ت پێش ده‌ره‌ینانیشى زیاتر كوردستانی كردۆته‌ جێی چاوتیپیرینی ده‌وله‌تانى خاوه‌ن ده‌سه‌لاتى ئه‌ركاته‌ به‌ گشتى و به‌ریتانیا به‌ تایبه‌تى، له‌ لایه‌كى تره‌وه‌ ده‌شى بلیین نه‌وت ده‌ورێكى دیارى بینیسوه‌ له‌ شیوازی دابه‌شکردنى دووه‌مى كوردستانداو كوردستان به‌ جۆرێك دابه‌شكرا كه‌ هاوسه‌نگی‌یه‌ك له‌ رووى سه‌رچاوه‌كانى نه‌وت و سه‌رچاوه‌كانزایی و ماده‌ خاوه‌كانى تره‌وه‌ له‌ نێوان به‌شه‌كانیدا هه‌بیت. دیاره‌ هه‌ریه‌كه‌ له‌و به‌شانه‌ش كه‌ خرا‌نه‌ سه‌ر یه‌كێك له‌ ده‌وله‌تانى ئه‌راوسى كوردستان، نابوریه‌كه‌یشیان به‌ هه‌موو

سەرچاوەکانیەوه بەرەو ناوەندی ئەو دەولەتانه راکیشران و دابەشگران
 واتە ئابوری کوردستان لە پێڕسەیی دابەشکردندا بوو بە چوار بەشەوه
 ھەر بەشێکیشی بە ئاراستەییەکی جیاوازی لە بەشەکانی ترو بەرەو
 دەرەوێ کوردستان واتە بۆ ناوەندی دەولەتانی داگیرکەری کوردستان
 راکیشران لەم حالەتەشدا ئابوری کوردی لە سنووری کوردستاندا
 نامێنیتەوه لەژێر کاریگەری جۆنەو میکانیزمی سڕوشتی بەرپۆوەبردنی
 کوردستان لەلایەن ئەو دەولەتانه و ئابوری کوردستانیش چۆتە ژێر
 رکێفی ئەو دەولەتانهوه. ئەو دەولەتانهش ئابوری کوردستانیان کردۆتە
 بنەمایەک بۆ زیاتر دەولەتەندکردنی سەرچاوەو بینای ئابوری خۆیان. لە
 کاتیئێدا کە ئاستی ئابوری ئەو دەولەتانه و ناوەندی ئابورییان چەند
 بەھێز بێت زیاتر زیان لە کورد دەدات چونکە لەو حالەتەدا کوردستان کە
 ناوەندیکی بۆشە لە رووی ئیدارییەوه. ئەو ناوەندانی ئەوان ھەرچی
 بەرھەم و داھات و مادەیی خاویشە لە کوردستانەوه بەرەو لای خۆیان
 کێش دەکەن. ھەلبەت تمووحی راکیشرانی ئەوتی کوردستان لەلایەن ئەو
 ناوەندانهوه زیاتر رینگای خۆشکرد بۆ ئەوێ ئەو ناوەندانه
 سەرچاوەکانی تری ئابوریش بەرەو لای خۆیان راکیشن. بەتایبەتی
 یەکیەک لەو ھۆکارە سەرەکیانەی کە بوو بەھۆی ئەوێ کە ولایەتی موسڵ
 بخڕیتە سەر دەولەتی تازە دامەزراوی عێراق نەوت بوو، بە تایبەتی
 بەریتانیا دەیویست عێراق کە لە ژێر ئینتیدابی ئەودا بوو گەورەترین
 سەرچاوەی ئەوتی ھەبێت، دیارە فەرەنساش تمووحی ئەوێ ھەبوو کە
 بەشێک لە سەرچاوە نەوتیەکانی سنووری ولایەتی موسڵ بکەوێتە
 سنووری سووریاوە کە لە ژێر ئینتیدابی ئەودا بوو. "ھەریەکە لە
 ھاوێپەیمانەکانی دواي جەنگی یەکەم دەیویست بەشێکی دیاری کراوی
 لەو رووبەرە فراوانەیی ئاسیای ژێر سایەیی دەسلەلاتی پینشتی
 ئیمپراتۆری عوسمانی دەست بکەوێت کە ئەوێش ھەموو ئەو ناوچانەی
 دەرگرتەوه کە ئێستا عێراق پێکدێن. دەشیان ویست ئەو ناوچەیە

دهستان دهکمیوت له رووی نابوری و ستراتیژییه وه ناوچهیه کی گرنه گ
 بیئت (۱۵). که هر ئه تموجه بوو له بنه پتدا ولایه تی موسلنی خسته سر
 دهوله تی تازهو دروستبوونی عیراق و ناوچه کانی تری کوردستانیشی
 بهش کرد. که سرچاوه ی سهره کی ئه و نابورییه ش که باسی دهکمیوت
 نهوت بوو. لیروه به ناشکرا دهردهکمیوت که نهوت دهوژیکی کاریگری
 هه بووه له رهیدا که کوردستان له رووی سیاسی و ئیدارییه وه دابهش
 بکمیوت، دیاره دابهشکردنی سیاسی و ئیداریش راسته وخو بوته هوی
 دابهشکردنی سرچاوه کانی نابوری ئه و ولاته. که له راستیشدا هه موو
 دابهش بوونیك به دژی دروستبوونی ناوهندی نابوری و بازاپی
 ناوخویه. بویه لیرودا ده توانین بئین ئه گهر تموخی نهوت سرچاوه کانی
 تری ماده ی خاوه بویه رهنگه کوردستان له دوا ی جهنگی یه کهم و
 هه لوه شانده وه ی ئیمپراتوری عوسمانی نه بویه ته جیگای چاو تی پرنی
 دهوله تان و ئه نجام ئه وهنده مللانیسی له سه دروست نه بویه وه به و
 شیویه دابهش نه کرایه. خو ئه گهر بهاتبایه و کوردستان دابهش نه کرایه
 ئه و سهرباری بوشایی له رووی ئیداری و ته نانهت شارستانییه وه ئه و
 هیشتا ده شیا ئه و داها ته که مه ی نابوری و به رهه م هینانی کشتوکال و
 ئاره لاری ببویه ته بنه مایه ک بو پیکهینانی بازاپی ناوخوو له ئاکامیشدا
 سهرمایه له کوردستاندا کو ببویه ته وه ناوهندی نابوری پیکهاته یه و
 به وینیه ش نابوری وه کو هیزی بزوینه ی میژوو ببویه ته فاکتتری جو له
 دروستکرو په ره سه ندنی کۆمه لایه تی کوردی و له وێوه وه له سه ر ئه و
 بنه مایه زه مینه ی دروستبوونی دهوله تی کوردی له رووی په ره سه ندنی
 کۆمه لایه تییه وه پیکهاته بایه.

دیاره نهوت جگه له وه ی دهووی سهره کی بینیه وه له دابهشکردنی
 کوردستاندا وه پینیه ش زه مینه خوشکردن بو تی کشاندنی بنه مای
 دروستبوونی ناوهندی نابوری له کوردستاندا، هه ره وه به گۆنره ی
 ولاتانی دوا که وتوو ناوچه که به گشتی و له گه ل ئه وه شدا کوردستان

داھاتی نەوت دەورنکی سەرھەکی بېنیووھ لە شیواندنێ گەشەئ ناسایی
 کۆمەلگاکاندا، لەلایەک داھاتیکی زۆر کۆبۆتەوھ بەلام لە لایەکی ترەو
 ناستی ژبانی کۆمەلایەتی و پەرەسەندنێ کۆمەلایەتی زۆر لەدوا بوو،
 ئەوھش لەلایەک ئەو کۆمەلگایانەئ کردووھ بە کۆمەلگای تا رادەییەک
 مەشەخۆر، واتە بەبێ ئەوئ بەرھەمێکی ئەوتۆ بەھێنن گەورەترین
 سامانیان بەسەردا کۆبۆتەوھ، ناستی پەرەسەندو گەشەئ فیکری و
 عەقڵی و پێگەیشتنی ھەست و ھوشیاری نەتەویشیان لەو ناستەدا
 نەبووھ کە بتوانرێت ئەو سامانە زۆرە لە بنیادنان و دروستکردنی ولات و
 پرۆژەئ زانستی و تەکنەلۆژیدا بەکاربھێنن، بە مانایەکی تر لەم ولاتانەدا
 سەرمایە کۆبۆتەوھ (دیارە کوردستان لەبەر ئەوھ دەولەتی خۆی نەبووھ
 شتیکیش نەبووھ ناوی سەرمایەئ کوردی بێت چونکە سەرمایەئ نەوتی
 کوردستان تیکرا چۆتە ناوەندی ئەو دەولەتانەئ کە داگیریان کردووھ)
 بەلام ئەو چینیە کۆمەلایەتیەئ کە خواوەنداریتی سەرمایە دەکات
 پێنەگەیشتووھ، لە ناکامی ئەوھشدا سەرزک خێلەکان و شیخەکانی
 عەشیرەت بوونەتە خواوەنی ئەو سەرمایەئ بەرپۆھیان بردووھ، دیارە
 ئەوھش بارنکی نەگونجاو و نادروستە کە عەقڵی خێل و ستراتیژی
 خێلایەتی سەرمایەئ قوناغی تەکنەلۆژیاو سەرمایەداری بەرپۆھ ببات. لە
 کاتیکیدا سەرمایەئ لەو جۆرە بەرھەمی قوناغی سەرمایەداری و ئیدارەئ
 چینی بۆرژوائ سەرمایەدارە کە ماھیت و گەوھەری بوونی ئەو چینی
 بۆرژواش ناسیونالیزم. دیارە عەقڵی خێل و ستراتیژی خێلێش لەخوار
 ناستی سەرھەلدانی ناسیونالیزمەوھەئ تەنیا ناسیونالیزم تەوحی
 ئەوئ ھەبە کە سەرمایەئ نەتەوھیی بپارێزێت و بپاخە کاروھ لە
 خزمەتی بەرپۆھەندی نەتەوایەتیدا بەلام لە ولاتانی دواکەوتووئ خواوەن
 نەوتدا لەبەر ئەوئ ناسیونالیزم پێنەگەیشتووھ دەبینن لە بری ئەوئ
 چینیکی کۆمەلایەتی ئیدارەئ ئەو نابورەو ژبانی کۆمەلایەتی بکات
 شێخ یان سەرخیلێک دەیکات کە باشترین نمونەش ھەموو شێخ نشینە

نەوتیەکانی دوورگەیی عەرەبە، دیارە ولاتانی تری عەرەبیش کە پاش چەندین ساڵ ناسیونالیزمیکی شۆقینی بانی بەسەردا کێشان ھەر لەسەر ھەمان بنەما دروست بوون. لە بنەڕەتیشەوە دروستبوونی ئەو ناسیونالیزمە شۆقینیەیی عەرەب پەییوەندی بە بنەمای ئابوری دروستبوونیەو ھەیە، لەبەرئەوەی بە سروشتی و لە ئەنجامی گەشەیی ئابوری و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیدا دروست نەبوووە لە مارەییەکی زەمەنی کورتدا ئابوری نەوت دروستی کردووە بۆیە لە بارێکی شلوق و توندپەردایەو سیمای چینیایەتی دیار نیە تیکەلۆیکە لە سەرچەم چین و توێژە کۆمەڵایەتیەکان کە زۆربەیان لەو تیکەلۆبووندا بنەماکانی چینیایەتی خوێان و ن کردووە.

مەبەستمان لەم قسانە ئەوەیە کە چۆن ئابوری نەوت دەوری ھەبوو لە شێواندنی پەرەسەندنی سروشتی کۆمەڵگادا دیارە بە گۆنەری کورد لەبەر ئەوەی ئەو داھاتە نەوتیە لای خۆی کۆنەبوو ئەوە مەسلەکە جیاوازی، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا لەبەرئەوەی کوردستان بەر ولاتانەو لکێندراوە کە ئەو داھاتە نەوتیەیان لاکۆبۆتەو ھەمان سیستەمی سیاسی و ئیداری و ئابووی کوردستانی بەرئێوەبردووە بۆیە لە ناستیکدا نەوت و بەرھەمی نەوت ھەر دەوری ھەبوو لە شێواندنی گەشەیی کۆمەڵایەتی کوردیشدا. بەتایەبەتی لەو روانگەیەو کە لە ئاکامی دابەشبووندا کە نەوتیش وەک یەکێک لە ھۆکارەکانی دابەشبوون سەیر دەکرێت، ئابوری کوردستان بەرەو چوار ناوەندی ئابوری جیاواز راکێشرا کە ئە ھیچیان ناوەندی ئابوری کوردی بوون و ئە ھیچیشیان لەسەر جوگرافیای کوردستان بوون. بێگومان راکێشرا و گواستەئەو ئابوری کوردستان بۆ دەرەو ئابوری کوردستان لە راستیدا نژی پڕۆسەیی کۆبوونەو ئابوری و داھاتە لە کوردستاندا واتە لە پلەییەکی بالاتر راکێشانی ئابوری کوردی بۆ دەرەو ئابوری کوردستان نژی دروستبوونی ناوەندی ئابوری و بازاری ھاوبەشە لە کوردستاندا.

دیاره داگیرکهرانی کوردستانیش به وریاییهوه ههولیانداوه که کوردستان نه بیته ولاتیکی پیشهسازی، هر بۆ نمونه له عیراقد سهرجهم ماده خاوهکانی ناسن و شوشه و نهوت له کوردستانهوه گواستراونهتهوه بۆ سنووری عیراقتی عهره بی و کارگه و کارخانهکانی شوشه و ناسن و بیتۆکیمیای که ماده خاوهکهیان له کوردستاندا بوو کهچی نهم کارگه و کارخانه له بهغدا و رومادی و بهسره و شوینهکانی تری عیراق دروستکراون، بۆ نهوهی کوردستان نه بیته ولاتیکی پیشهوسازی و بنه مای دروستبوونی بازارو ناوهندی ئابوری تیدا دروست نه بیته.

له تهوهری یه کهمی نهم باسه دا له وه دواين که چۆن ناوهندی ئابوری له کوردستاندا دروستنه بووه، ههروه ها باسی دهوری ستراتیژی (تهنیا بهشی خۆم) مان له شینوازی بهرهم هیناندا لای کورد کردو له وه کارانهیش دواين که بهر بهست بوون له رینگای دروستبوونی بازارپی ناوخۆ ناوهندی ئابوری کوردیدا به لام زیاتر گرنگیمان به وهکاره ناوخۆیهکان دا. لیزه به دواوه باسی رۆلی له بهر رۆیشتنی ئابوری و له میژووی نویشدا باسی کۆلۆنیا لیکردنی ئابوری کوردی دهکهین که نهم دوو لایهنهش له گههره دا نزیکن له یه کهتری و هه مان مانا و اتایان هیه له رووی پیاوهکردن و دهر نه نجامه کانیانهوه.

مه به ست له له بهر پر وېشتنی نابوری چي په؟

مه به ست له له بهر پر وېشتنی نابوری ته وېه که بهرهم و داهاتی نابوری ولاتیک یان نه ته وه و کومه لگایه ک عمر له گه ل بهرهم هیڅانیدا له سنووری ولاتی خویدا نه مینیته وه له لایه ن ولاتان و دمو له تانی تره وه نه و نابوری و داهاته نابوری به رابکیشتریت و بگوازیته وه یو دهره وه ی سنوری نه و ولاته خوی که بهرهمه که ی لیه یزراوه و خودی ولاتی بهرهم هیڅ هیچ که لک و سودیک لهو بهرهم و داهاته نابوری بهرهمه ورنه گرت. به مانایه کی تر له بهر پر وېشتنی نابوری کرداری که به دژی کووونه وه ی نابوری و دروستبوونی بازارې ناو خوو به وپییه ش دژه کرداری دروستبوونی ناوه ندی نابوری به له ولاتدا.

له پر وېس له بهر پر وېشتنی نابوریدا ولاتی بهرهم هیڅ سرباری بهرهم هیڅان هیچ داهاتی کی تیدا نامینیته وه به لکو هر له گه ل بهرهم هیڅانیدا له لایه ن دهره وه نه و بهرهمه به رینگای جوړاوجوړ راده کیشتریت. هوی هره سهره کی هم پر وېسیه ش له سهر بڼه مای دوانه یه ک داده مېزیت دوانه ی (دهسه لات/ بوشایی) یان دوانه ی (پیشکومتن/ دواکومتن)، یان دوانه ی (شارستانی/ سهرتایی بوون) و له پشتی هه مو نه مانه شه وه ده توانین بلین دوانه ی (ناماده بوون/ ناماده نه بوون) راوه ستاوه. نه و ولات و کومه لگا و نه ته وه ی که ناماده بوونی هیه له رووی دهسه لات و شارستانی و پیشکومتنه وه ده توانیت نابوری نه و کومه لگایه ی دروستی یان نه و ولاته ی دروستی بمرتت که لهو بوارانه دا

ئامادەبوونی نیه. ئەگەر ولاتیک ئامادەبوونی ھەبێت مانای وایە ناوەندی ئابوری ھەیە، بە پێچەوانەشەوە ولاتی ئامادە ناوەندی ئابوری نیه. دیارە ناوەندی ئابوریش توانای ئەوەی ھەیە کە ئابوری لە ھەموو رووبەریکی بێ ناوەندەو بەرھە لای خۆی رابکێشێت، لە بەرپۆشیتنی ئابوریش لە کوردستاندا بە شیوەیەکی سروشتی بەرئەنجامی ئەو ھاوکیشمەیه. بوونی دەسەلات و شارستانی و ئامادەبوون لە دەرووبەری کوردستان و نەبوونی لە کوردستاندا یان بە واتایەکی تر لە بەرپۆشیتنی ئابوری لە کوردستاندا دەرئەنجامی ئامادەبوونە لە ولاتانی دەرووبەری کوردستاندا و ئامادەبوون لە کوردستاندا، یان دەرئەنجامی بوونی ناوەندی ئابورییە لە ولاتانی ھاوسنووری کوردستان و نەبوونی لە کوردستاندا، لە بارەى لە بەرپۆشیتنی ئابوری کوردییەو ھەسعود مەھەد دەلیت: بە درۆژیی چەند ھەزار سالیك کوردستان کەوتۆتە نێوان سێ ھیزی زلەو. فەرمانزەوایی ئێران و دەسەلاتی بابل و ئاشوروو دەسەلاتی رۆمەکان ئەم سێ ناوچە زلەى دەسەلات کە کوردستانیان گرتۆتە نێوان خۆیانەو ھەریەکەیان بەروبووم و داھاتی کەرتیک لە کوردستانی گەرەیان بۆ خۆیان راکێشاو و مەودایان نەداو ئەو داھاتە لە کوردستاندا بێنیتەو و بێی بە ماکی بنیادنانی دەسەلاو ھۆکمرانی (١٦).

لەم وتەى سەرھەو بۆمان دەرئەکەوێت کە لە بەرپۆشیتنی ئابوری لە کوردستاندا مێژوویەکی کۆنی ھەیە و ھەر بەو پێش دەشی بە یەکیک لە ھۆکارە سەرکیانە دابنرێت کە لە دێزەمانەو سروشتی گەشی کۆمەلایەتی کۆمەلگای کوردیان شیواندوو و نەیان ھینلاو کورد بە سروشتی قوناغەکانی پەرەسەندنی خۆی بپریت و ھەر ھیچ نەبێت لە قوناغی سەرھەلدانی بۆرژواى نیشتمانیدا دەولەتی نەتەوێی خۆی دروست بکات.

لەو سەردەمدا کە لە ھەریەکە لە مینۆپۆتامیا و لاڤی فارس و رۆم دا
 دەولەت ھەبوو لە کوردستاندا دەولەت نەبوو، واتە کوردستان لە رووی
 ئیداری و سیاسییەوە وەک بۆشاییەک وابوو، ئە کاتیکیدا کە دەسەلاتی
 ئیداریش لە لاڤیکیدا بوونی نەبێت ئەوا دەسەلاتەکانی دەروەر دەتوانن
 بە ئارەزووی خۆیان تۆڕەکانی دەسەلاتیان ھەلبەندە ئەو ناوچەو
 ولاتەو چیان بۆیت تیایدا ئەنجامی بدن ھەر بەم پێیە ھەریەکە لەو
 دەسەلاتانە چیان ویستوو چۆنیان ویستوو لە کوردستاندا ئەنجامیان
 داوە کە مژنی ئابوری کوردستان یەخێکە لەو کارە سەرەکیانەی کە ئەو
 دەولەت و دەسەلاتانە چ بە نەخشەو پلان بووینت یان لە خۆو بێ هیچ
 نەخشەو بەرنامەیک ئەنجامیان داوە. مەبەست لە نەخشەو پلان ئەوەیە
 کە خودی ئەو دەولەتانە بەشیوازیک کۆلنیالی ئابوری کوردستانیان
 کردبێت یان بەبێ نەخشەو بەرنامە لەبەرئەوێ لەوێ دەولەت و
 دەسەلات ھەبوو، لە لایەکی پێویستبوونی خەلکی کوردستان بە ھەرھە
 سادەکانی پیشەسازی ئەو سەردەمەو لە ئامێرەکانی کشتوکال و
 پۆشاک و ئازمۆداری چ پێویستی دەولەتەکان بە ھەرھەمەکانی کشتوکال
 و ئاودێری و ئازمۆداری وایکردوو کە سەرچەم ھەرھەمەکانی ئابوری
 کوردستان لە ھەرامبەر ئەو پێداتویستیە ساکارانەی پیشەسازیدا
 بگوازیشتەو بۆ بازارەکانی ئەو دەولەتانەو بە هیچ شێوەیک ھەرھەم
 لە ناوھەو کوردستان کۆنەبێتەو. ئەم ئالوگۆڤە یەش کە زیاتر تیایدا
 دەولەتانی دەروەری کوردستان سوودیان وەرگرتوو ھەر ئەو نەبوو
 کە ئابوری لە کوردستاندا کۆنەبێتەو نەبێت بە زەمینەی مادی
 گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، بەلکۆ لەگەڵ ئەمەشدا پشت بەستن بە
 بازارەکانی ئەوان وایکردوو کە کورد خۆی بێر لە دروستکردنی شتە
 سادەو ساکارەکانی ھەرھەمی پیشەسازی سەرەتایش نەکاتەو کە زیاتر
 بریتی بوون لە پێداویستی یەکانی کشتوکال و ئاودێری و بەلکۆ کورد لە
 حالەتیکدا بوو کە ھەمیشە چاوی لەوێوە بێت کە ئەو پێداویستیانەی

له دهرهوه بۆ بیټ. ئەمەش له ئاکامدا بۆتە هۆی ئەوهی که پیشەسازی له کوردستاندا دهرهکهوینت و به زاراوهی ئابوریانه کوردستان له رووی ئابورییهوه ببیته ولاتیکی پاشکۆ. که له گهڵ رۆیشتنی کاتدا ئەم پرۆسەیهش وایکردوه که کۆمهنگای کوردی تا رادهیهک ببیته کۆمهنگایهکی به کارهینەر نهک بهرهم هینەر له رووی بنه ماکانی پیشه سازییهوه که ئەوهش کاریگهرییهکی ناشکرای له سهر عهقل و هوشی کورد هه بووه وایلێکردوه بهردهوام چاوی له ئەوانی تهرهوه بیټ و چارهپوانی بهرهم و دروستکردنی ئەوانی تر بیټ ئەوهش له ناستی ههست و نهستی کورددا ناسهوارنکی نینگهتیگی هه بووه و کردویهتی به پاشکۆ له بهردهم چارهپوانی هه میشه ییدا رایگرتووه، چارهپوانی هه موو بریار بۆ دانینک و هه موو جوله ئاراسته جولهیهک که دهشی له بهری بگریت.

نەو ھۆكۈرانەي گە ريگايان بۇ لە بەرپۇشتىنى ئابورى كوردستان خۇشكردووه

چەند ھۆكۈرانەي ريگايان بۇ لە بەرپۇشتىنى ئابورى كوردستان خۇشكردووه. پىشتەر ئامازەمان بۇ بوونى دەسلەت لە دەوربەرى كوردستان و نەبوونى دەسلەتلى ئىدارى و سياسى لە كوردستاندا كرد. بەلام چەند ھۆكۈرانەي تىرىش لەم بوارەدا دەوربان بىنووه لەوانەش تۇپۇگرافىيەي كوردستان و شوئىنى دروستبوونى شار لە كوردستانداو ناوچە كشتوكالىەكانى كوردستان و ھەروەھا ھۆكۈرانەي فەتح و داگىركردنى كوردستان.

ئەگەر سەرنجى تۇپۇگرافىيەي كوردستان بەدىن ئەوا بۇمان دەردەكەوئىت كە كوردستان تۇپۇگرافىيەيەكى ئالەبارى ھەيە.. ولاتى كوردان بانىكى چىيىيەو زۇربەي بەشەكانى روت و بەردەلانە، يان بە دارستان

داپۇشراو(۱۷) ھەروەھا مینۇرسكى دەئىت بە شىنۇيەكى گشتى ئەتوانىن بلىن كوردو چيا لىك جيانابىفەو. ھەر لەگەل دەشت دەستى پىنكرد ئىتر كوردەكان بەجىنى دىن بۇ ەروپ و تورك، تا نرىك دەرياچەي وانىش بۇ ئەرەنەكان(۱۸). مارتن فان برۇنسنىش دەئىت: ناوەندى كوردستان لە چىيەي سەخت و ياخى دەست پىنەگەيشتوو پىنكەتوو(۱۹) ھەروەھا تۇماپوا دەئىت: كوردستان برىتىيە لە بەشى

سەرەکی ئەو ناوچە چیاپیەیی که دەکەوتتە نێوان دەریای رەش و دەشتەکانی میژۆپۆتۆمیاوە لەلایەکەوە و چیا ی تۆرۆس و دەشتی ئێرانی لە لایەکی ترمە (٢٠). ھەروەھا خالفین دەلیت: کوردستان ولاتیکی شاخاویییە که ناوەندەکانی چیاکانی کوردستان، داگیریان کردووە (٢١).

ھەموو ئەم وتانە دەریدەخەن که تۆپۆگرافیای کوردستان سەرچەم لە چیاو بان و ھەردو شیبو دۆلی قول و دەشتی تەسک پێکھاتووە که ھەموو ئەمانەش لەلایەک بۆ کشتوکال و ئاودێری و ئازەلداری گونجار نین و بەرھەمیکی زۆریان تیا دا بەرھەم ناھێنرێت. لە لایەکی ترمە لە تۆپۆگرافیایەکی وەھا نالەباردا نە بواری شار دروستبوون بە باشی ھەیە نە بواری دروستبوونی ناوەندی دەسلات و ناوەندی ئابوری، بەتایبەتی لە کاتیگدا ناوەندی کوردستان وەکو قەلایە وەھایەو بەشی زۆری سەخت و دژوارو لە روی دیمۆگرافیەو ریزەییەکی کەم دانیشتوان دەکەونە ناوەندی کوردستانووەو بە پێچەوانەو لەبەر ئەوەی سنوورەکانی کوردستان بەھۆی بوونی دەشتی زیاتر و زەوی کشتوکالی لەبارتەرەو بوونەتە جیگای نیشستەجی بوون و شارە دیارەکانی کوردستان بە ریزەییەکی ئاشکرا کەوتوونەتە ھێلی سنوورەییەو ھەم بەرھەم ھێنان بە ریزەییەکی زیاتر لە نزیک سنوورەکانووە ھەم بەھۆی جیگای شارەکانووە بەرھەمی کوردستان زیاتر لەو سنوورانەدا یان لە نزیک سنوورەکان کۆدەبێتووەو لەبەرئەوەش ھێزێک نیە ئەو بەرھەمانە بەرھەم ناوەندی کوردستان رابکێشێت بۆیە ھێزەکانی دەرەوی کوردستان ئەو داھات و بەرھەمە ئابوریانە بەرھەمی خۆیان کێش دەکەن و بە ئاسانی رایان دەکێشنە دەرەوی سنووری کوردستان، ئەوەش زیاتر پڕۆسەی لەبەر رویشتنی ئابوری بەرھەم پێدەدات که پڕۆسەییەکە بە دژی مانەوای ئابورییە لە کوردستانداو ھەر بەو پێیەش دژی دروستبوونی ناوەندی ئابوریە لە کوردستاندا.

له پان ئەم ھیزی كینشكردنەى دەرەو دەدا شیوازی سروشتی لیژی زەوی كوردستان له رووی توپوگرافیاوه به ئاراستەى دەرەو ھۆکارىكى تری یارمەتیدەرە بۆ ئەوێ ئەر داهات و بەرھەمى ئابوریە نەتوانریت لە دەشتەکانى نزیك سنوورەکانەو بگوینزیتەو بۆ ناوەندى كوردستان لە کاتێکدا نە رینگاوبانى گواستنەرە لە میژووە بۆ ئیستا وەرھا ئاسان بوو، نە ناوەندى كوردستانیش ئەر ھیزی كینشكردنەى ھەبوو. نە ناوەندى كوردستانیش لە رینگایەكى ریکخراو و بەرنامە بۆ دارپنژاوەو بە ولاتانى دەرەو ھەستراو ھەتا ئەر بەرھەمانە لە رینگای بازگانى ھەو بگوازیتەرە، نە لە خودى ئەر ناوەندەشدا توانای سەرف کردنى ئەر بەرھەمە ھەبوو لەبەر لاوازی دیموگرافى لە ناوەندى كوردستاندا نە بازاپى ئاوخۆش لە ناوەندى كوردستاندا دروستبوو بۆ کۆکردنەو و بەکارخستن و بەکاربردنى ئەر بەرھەمانە نە پیشەسازیش ھەبوو ھەتا بەرھەمە سەرھاتیبەکان و مادە خواوەکان بەکاربەنیت. لەبەر ئەم ھۆیانە داهات و بەرھەمى ئابورى كوردستان بە ئاراستەى سنوورەکان جولاو، لەوێشەو ھیزی دەسلەت و ناوەندە ئابوریەکانى دەورووبەر کینشی کردوو لە كوردستاندا ئەواوەتەرە ھەتا بییت بە ماك و بنەماى دروستبوونی دەسلەت.

دیارە ئەم پرۆسەى راکێشانی ئابورى كوردستان لە دێرژەمانەو بەردەوام بوو ھەرۆك مەسعود مەمەد دەلیت لە سەردەمى رۆم و بابلی و ئاشورى و ساسانیەکاندا پرۆسەى راکێشانی ئابورى كوردستان بە ئاشکرا دیاربوو و رینگای ئەداو بەرھەم لە كوردستاندا کۆبییتەرە. لە قۇناغى فەتحى ئیسلامیشدا راکێشانی ئابورى كوردستان لە شیئومو شیولزىكى تردا ئەنجام دراو.

لە قۇناغى فەتحى ئیسلامى و دەسلەتکردنى سوپای ئیسلام بەسەر كوردستاندا دیسان چەند ھۆکارىك رینگایان لە کۆبوونەرەى ئابورى لە كوردستاندا گرتوو و بواریان ئەداو ناوەندى ئابورى تیندا دروست

بېيت. ئەو شتىكى ئاشكرايە سوپاي ھەر دەولەت و ولاتىكى بىنگانە،
 بچىتە ولاتىكى ترەو لە قۇناغى يەكەمدا لەگەن دەسەلاتكردى
 سەربازىدا ھەلەدەت دەسەلاتى ئابورى و ئىدارىش بگىرتە دەست
 چونكە رۇخى بزوئەرو بىنەماي بزوئى ئابورىيە ئەگەر ئەو سوپايە توانى
 سەرچاۋەى ئابورى بگىرتە دەست و بىخاتە ژىر دەسەلاتى خۇيەو
 ماناي وايە يەككە لە بىنەما سەرەككەكانى بە پاشكۆكردى ئەو ولاتەى
 مسۆگەر كر دوو. بەھەمان شىۋە لە پروسەى فەتخدا كە سوپاي ئىسلام
 گەشتوتە كوردستان يەككە لەو چەكە زۆر بەھىزانەى كە بەدەستەيەو
 بوو بۇ ناچاركردى كورد بۇ ۋەرگرتن و پەسەندكردى پەيامەكەو
 قبولكردى دەسەلاتى دەولەتى ئىسلامى چەكى ئابورى بوو. واتە
 دەولەتى ئىسلامى لە رىنگاي جۆرە قشارىكى ئابورىيەو كە ئەوئىش
 برىتى بوو لە جزىو بە تايبەتى لەسەر ئەو كەسانە دانراو كە نەبوون
 بە ئىسلام بەشىك لە ئابورى كوردستانى گواستوتەو بۇ ناۋەندى
 دەسەلاتى دەولەت كە سەرەتا لە دوورگەى عەرەبى و دواترىش لە
 عىراقى عەرەبدا بوو. واتە بەشىك لە ئابورى كوردستان گواستراۋەتەو
 بۇ (بيت المال). ئەمە سەربارى باج و خەراج كە سەرچەم خەلكى
 گرتوتەو. بەھەر حال ئەوئى ئاشكرايە كوردستان لە سەردەمى خەلىفە
 عومەرى كۆپى خەتابدا فەتخ كرا. واتە لەو ساتەو خەراج و جزىە لە
 كوردستان سەندراۋە دەولەتى ئىسلامى ۋەرگرتوۋ، ديارە لە پىش
 ئەو مىژۋەشدا خەراج ھەر ۋەرگىراۋ بەتايبەتى لە سەردەمى
 فەرمانرەۋايى دەولەتى ساسانىدا يەككە لە سەرچاۋەكانى داھاتى
 دەولەت خەراج بوو، كە ھاوشىۋەى ساسانىيەكان دەولەتانى تىرى
 دەسەلاتدار بەسەر كوردستاندا بەشىۋەى جىاجىا خەراجيان لەم ولاتە
 سەندوۋو بەۋەش بەشىك لە ئابورى كوردستانيان بەرمو لاي خۇيان
 راكىشاۋە.

له سەردەمی فەرمانڕەوایی خەلیفە عومەری کۆچی خەتابدا کە کوردستان لە تەح کرا ریزەیی خەراج زۆر بەرزبۆتەوه بە تایبەتی هەر لەو سەرۆختەدا عێراقی عەرەبی و میسریش فەتح کران و پانتاییەکی جوگرافیای زۆر کەوتە ژێر سایەی قەڵەمڕۆی دەولەتەوه کە دەبوو خەراج بەدەن بۆ زەویەکانیان، ئەمە سەرباری ئەوەی سیاسەتی ئێدارە و ئابووری دەولەتی ئیسلامی سەرچاوەیەکی زۆر بەهێزی تری ئابووری دۆزییەوه ئەویش سەرچاوەی "جزیه" بوو کە سەرچاوەی بنەڕەتی جزیهش دیسان لای ساسانیەکانەوه هاتوو. قاسم حسین عەزیز دەڵێت:

جزیه جۆرە پارەسەندنیک بوو کە ساسانیەکان دروستیان کردو لە هەموو خەڵکیان سەندوو جگە لە بنەمانی خۆیان (٢٢). دەولەتی ئیسلامیش هەمان سیاسەتی ئابووری لەبەرگرت، بەلام جیاوازییەکە ئەوە بوو کە جزیه لە سەردەمی خەلیفە عومەردا لە هەموو ئەو کەسانە دەسەندرا کە لەسەر ئایینی خۆیان مانەوه نەدەبوون بە ئیسلام بە تایبەتیش فەلەو جو و هەروەها زەردەشتی و هەموو خاوەن پەیامەکانی تریش.

دیاره ئەوە ئاشکرایە کە لە کوردستاندا خەڵکیکی زۆر بوون بە ئیسلام بەلام لە بەرامبەر ئەوەدا کە لە سایەی ئیسلامدا ئازادی ژانیان پێدرا، سەرۆکیان دەپارێزرا دەبوو جزیه بەدەن، دیاره ئەو جزیهش بێرێکی زۆر بوو سەرچەم گواستراوەتەوه بۆ دەرۆی سنووری کوردستان واتە بۆ (بیت المال). هەر لە سەردەمی خەلیفە عومەردا بە گۆتەیی حسین مروه بێرێ ئەو جزیهی کە لە ناموسولمانەکانی عێراق وەرگیراوه سەد ملیۆن درەمی زیو بووه (٢٣) دیاره ئێمە بێرێ ئەو جزیهمان لانیە کە لە ناموسولمانانی کوردستان وەرگیراوه ئەویش لەبەر ئەوەی میژوونووسانی عەرەب و ئیسلام کە لەو مەسەلەیه ئاوان لە هیچ قۆناغێکدا دانایان بەوهدا نەناوه کە ولایتیک هەیە ناوی کوردستانە هەتا سەرژمێری بۆ بکەن و زانیاری سەرەخۆی لە بارهوه قۆمار بکەن. بەرەهەحال هەر لەو کاتەوه بێرێکی زۆر لەدراوەتی کوردستان لە رێکای

جزیه‌وو برنکی زۆریش له داهاات له رینگای خهراج‌ه‌وه گواستراونه‌ته‌وه
 بۆ خه‌زینه‌ی ده‌ولەت بۆ دوورگه‌ی عه‌ره‌بی یان بۆ به‌غداو سامه‌راو
 دواتریش بۆ پایته‌ختی سه‌فه‌وی و عوسمانیه‌کان که سه‌رحه‌م ئەم
 پرۆسه‌ی گواستنه‌وانه‌ش بریتی بوون له گواستنه‌وه‌ی ئابوری له
 کوردستانه‌وه بۆ ده‌ره‌وه‌ی کوردستان که ئه‌وه‌ش بۆته کۆسپی به‌رده‌م
 کۆبوونه‌وه‌ی ئابوری له کوردستانداو هه‌ر به‌وپێیه‌ش بۆته رینگه‌ر له
 به‌رده‌م دروستبوونی ناوه‌ندی ئابوری و دروستبوونی بازا‌ری هاوبه‌ش
 له‌م ولاته‌دا.

هه‌ر له سه‌ره‌وه‌ختی گه‌یشتنی سوپای ئیسلام به کوردستان به
 سه‌رۆکایه‌تی ئه‌بو‌عووبیده‌ی کوپی جه‌راح ئەگه‌رچی مه‌به‌ستی کردن به
 ئیسلامی کورد له پله‌ی یه‌که‌مه‌دا بووه به‌لام مه‌به‌ستی ئابوریش
 ته‌واوکهری مه‌به‌ستی یه‌که‌م بووه یه‌که‌ک بووه له بزونه‌ره‌کانی
 پرۆسه‌ی فه‌تح. دوا‌ی فه‌تحی شام ئه‌بو‌عووبیده نامه‌یه‌کی بۆ خه‌لیفه
 عومه‌ر نووسی که ئایا به‌ره‌و فه‌تح کردنی عیلات و خیلاتی کورده‌کانی
 چیا به‌روات یان نا(٢٤). خه‌لیفه عومه‌ر له‌وه‌لامدا بۆی نووسی: داوا له
 (کورده‌کان) بکه‌ن یان موسو‌لمان بن و په‌یره‌وی ئایینی ئیسلام بکه‌ن یان
 سه‌رانه‌ بده‌ن ئەگه‌ر ئەم مه‌رجانه‌یان په‌سه‌ند نه‌کرد ئەنجا جا‌ری شه‌ریان
 له‌گه‌ڵ بده‌ن(٢٥).

هه‌ر له باره‌ی ئامانجی ئابوری پرۆسه‌ی فه‌تح‌ه‌وه دکتۆر عه‌بدوله‌زیز
 ئەلدوری ده‌لێت: فه‌تح رینگیه‌ک بوو بۆ عه‌ره‌ب هه‌تا ژبانیه‌کی باشت‌ری
 لێ‌وه به‌ده‌ست به‌ی‌نی‌ت(٢٦). هه‌ندێ بۆ‌چوونی تریش هه‌ن که پێیان وایه
 عه‌ره‌ب له رینگای پرۆسه‌ی فه‌تح‌ه‌وه له نێمه‌چه دوورگه‌ی عه‌ره‌ب چونه
 ده‌ره‌وه‌و له برسی‌تی رزگاریان بوو. ئەم وتانه‌ش ئەوه ده‌سه‌لمێ‌نن که
 عه‌ره‌ب و ده‌وله‌تی عه‌ره‌بی ئیسلامی له رینگای پرۆسه‌ی فه‌تح‌ه‌وه
 به‌شیه‌کی زۆر له ئابوری ولاتانی به‌ر فه‌تح که‌وتوو‌یان بۆ خو‌یان
 راکی‌شاوه‌و برده‌وه‌و گواسترایه‌ته‌وه بۆ خه‌زینه‌ی ده‌ولەت که ئه‌ویش به

گوێره‌ی کورد هه‌میشه له ده‌روه‌ی سنووری جوگرافیا‌ی وڵاته‌کی ئه‌مدا بووه، واته به‌شێک له ئابوری کوردستان گواستراوه‌توه بۆ خه‌زێنه‌ی ده‌وله‌ت له ده‌روه‌ی کوردستان ئه‌مه‌ش هۆیه‌کی سه‌ره‌کی بووه بۆ ئه‌وه‌ی ئابوری له کوردستاندا که‌له‌که نه‌بی‌ت یا نه‌ واته‌یه‌کی تر له ده‌روه کێش بکری‌ت، ئه‌وه‌ش پێچه‌وانه‌ی کۆبوونه‌وه‌ی ئابوری و دروستبوونی ناوه‌ندی ئابوری له کوردستاندا.

جگه له گواستنه‌وه‌ی به‌شێکی ئابوری کوردستان بۆ خه‌زێنه‌ی ده‌وله‌تی ئیسلامی له رێگای جزییه و باج و خه‌راج و زه‌کاته‌وه. هه‌ر له‌گه‌ڵ بۆ‌بوونه‌وه‌ی ئایینی ئیسلام له کوردستاندا له‌و شوێنانه‌ی نیشه‌جێ بوونی تێدا هه‌بوو مزگه‌وته‌کان دروستکران چه‌ندین پارچه زه‌وی کشتوکالی و کانی و کارێزو سه‌رچاوه و باخ و له‌وه‌رگا کران به‌ وه‌قفی مزگه‌وته‌کان که داها‌تی ئه‌مانه‌ش به‌ شێوه‌یه‌کی گشتی ده‌گواسترایه‌وه بۆ خه‌زێنه‌ی ده‌وله‌تی ئیسلامی واته له کوردستان دوور ده‌خرا‌نه‌وه، ئه‌م حا‌له‌ته‌ش بۆ ماوه‌ی دوو درێژ به‌رده‌وام بووه. جێگای خۆیه‌تی ئا‌ما‌ژه بۆ ئه‌وه بکری‌ت که یه‌کی‌ک له هۆیه‌کانی بزوتنه‌وه نه‌یاره‌کانی ده‌وله‌تی ئیسلامی که نۆربه‌ی ئه‌و بزوتنه‌وانه‌ش له سه‌رده‌می عه‌باسیه‌کاندا بووه هۆکاری ئابوری بووه چونکه ده‌وله‌ت به‌ جوړێک فشاری باج و خه‌راج و جزییه‌ی خستۆته سه‌ر خه‌لک که نۆربه‌ی خه‌لک پێیان هه‌لنه‌سو‌پاوه، ئه‌نجامی ئه‌وه‌ش راپه‌ڕینی لێکه‌وتۆته‌و، یه‌کی‌ک له‌و بزوتنه‌وانه‌ی که به‌شێکی له‌سه‌ر خاکی کورد بووه کورد تیا‌یدا به‌شدار بووه بزوتنه‌وه‌ی با‌به‌کی‌یه (٢٧) له‌وانه‌شی تیا‌یدا به‌شداربوون عیسه‌مه‌تی کوردی و میری چه‌ند خێلێکی کورد له ئازربایجان (٢٨) که رێژه‌ی به‌رزى باج و خه‌راج وایلی‌کردون راپه‌ڕن، واته ئه‌و راپه‌ڕینه‌ به‌ مه‌به‌ستی نه‌دانی باج و خه‌راج و جزییه‌ بوون، له‌ ناستیکی تر دا به‌وتوانین بلی‌ین ئه‌و راپه‌ڕینه‌ به‌و مه‌به‌سته ئه‌نجام نه‌راون که ئابوری ئه‌و ناوچانه که ئێمه‌ لێ‌رده‌ا مه‌به‌ستمان وڵاتی کورده نه‌گواستری‌ته‌وه بۆ خه‌زێنه‌ی ده‌وله‌تی ئیسلامی

بەلگۈ لە سنۋورى ۋلاتى خۇياندا بىمىنىتتە، بەلەم دەۋلەتى ئىسلام دەست بەردارى ئەي داھاتە نە بوۋە ھەلىداۋە بەھەر جۇرىك بىت بگوانزىتتە نەۋەندى دەسەلاتى خۇي كە ئەۋەش بىنەماي كۆلۈنئىاليكردى ئابورى ھەيە، ئەگەرچى بۇ ئەۋ سەردەمە زاراۋەي كۆلۈنئىاليكردى بەي شىۋەيە دەرئەكەۋتوۋە.

لە دۋاي روخاندنى دەۋلەتى ەمباسى و گواستەنەۋەي دەسەلاتى دەۋلەتى ئىسلامى بۇ دەستى توركە عوسمانىيەكان و پاشانىش بالادەستبۋونى دەۋلەتى سەفەۋى بۇ بەشىك لە دىئاي ئىسلام ئەمجارەيان ئابورى كوردى لە جىاتى ئەۋەي بەرەۋ بەغدا كىش بكرىت بە دوۋ ئاراستە جىاۋاز كىش دەرگا. بەشىكى بە ئاراستەي ئىستەمبولۋ ۋاتە پايتەختى ئىمپىراتۋرى عوسمانى ئىسلامى و بەشەكەي تىرىشى بە ئارستەي پايتەختى ئىمپىراتۋرى سەفەۋى لە ئىران. ديارە سەربارى ناكۆكى نيۋان ئەۋ دوۋ ئىمپىراتۋرە ھىشتا لەسەر دابەشكردى كوردستان لە نيۋان خۇياندا كۆك بوۋن و ھەر لەم قۇناغدا جگە لە دەسەلاتى لاۋازى ناۋچەيى دەسەلاتىكى ئىدارى و بەھىز لە كوردستاندا دروست نەبوۋ ھەتا بتوانىت ئابورى كوردستان بە ئاراستەي خۇي كىش بكات و لە سنۋورى كوردستاندا ناۋەندى ئابورى دروست بىيت.

سەربارى بوۋنى چەند مىنشىنىكى لاۋاز لە كوردستاندا دەسەلاتى ئابورى و بربارى ئابورى ھەر لە دەستى ئەۋ دوۋ ئىمپىراتۋرەدا بوۋە ھەرچۇن ناۋەندى ئابورى لە كوردستان دروست نەبوۋ بە ھەمان شىۋە ناۋەندى بربارى ئابورىش دروست نەبوۋ. بۇ نەۋنە بابى عالى بە ئارەزۋى خۇي بۇ ھەركەس مەبەستى بوۋىت زەۋى كوردستانى تاپۇ كىردۈۋە بە ئارەزۋى خۇي زەۋى بەخشۋىيە يان كىردىيەتى بە ملكى دەۋلەت و بە ۋەقلى مزگەوت و بىنەمالە ديارەكان كە ئەمانەش ئاراستەخۇ چۈنەتەۋە خەزىنەي دەۋلەت و بە شىۋەيەكى گىشتى لە كوردستان چۈنەتە دەرەۋە، سەفەۋىيەكانىش سىياسەتىكى ھاۋشىۋەي

عوسمانیەکانیان هەبوو و بەهەر جوۆی بۆیان لوا بیّت هەولیان داو و
 ئابوری کوردستانی ژێر سایە قەلەمپەوی خۆیان بگوازنەو و بۆ
 خەزێنە دەولەتی خۆیان کە ئەویش لە دەرەوێ کوردستاندا بوو
 ئەوێش وایکردوو کە هیچ ناوەندیکی ئابوری لە کوردستاندا دروست
 نەبیّت.

بێگومان داگیرکەر نوێیەکانی کوردستانیش وەک پێشتر ئاماژەمان
 بۆ کرد بە هەموو شێوەیەک هەولیانداو و ئابوری کوردستان چ ئابوری
 کەستوکالی و ئاژەلداری چ مادیە خواوەکان و تەنانەت (ئای)یش لە
 کوردستانەو بگوازنەو بۆ ژێر سایە دەسلاتی راستەوخۆیان و بۆ
 نێو جوگرافیای نەتەوێی خۆیان بەو مەبەستە کە رینگای دروستبوونی
 ناوەندی ئابوری و بازارێ هاوبەش لە کوردستاندا نەدەن چونکە لەو بە
 ئاگان کە دروستبوونی ناوەندی ئابوری و بازارێ ناوخۆ بازارێ
 هاوبەش لە کوردستاندا دەبیّتە هێزێک کە چەقی راکێشان و کۆکردنەو
 یەکشستنی کورد دروست دەکات و بێگومان ئاکامی ئەو کۆبوونەو
 یەکگرتن و یەکبوونەش هێزێکی ئەوتۆی لێدروست دەبیّت کە بتوانیّت
 زەمینەوێ دروستبوونی بە بکەریوونی کورد بپەرەخسینی.

نەنجام

لە نەنجامى ئەم لىكۆلىنەرەدا دەگەينە ئەم دەرئەنجامەى كە تاكو ئىستا ئابورى لە كوردستاندا بەم ئەندازەيە كۆنەبۆتەرە كە بېيتە ماكى پىكەينانى ژىرخانىكى ئەوتۆ كە ئەم دەورى بزوينەرى مېژوو بېينىت لەم كۆمەلگايەداو ئەم بېيتە بنەماى پىكەينانى سەرخانىكى كۆمەلەيتى پىگەيشتوو سەرەها دەورى خۆى بېينىت لە رىكخستى بنەماو زەمىنەى پىكەياتنى تويژو چىنە كۆمەلەيتەكانداو قۇناغەكانى ژيانى كۆمەلەيتى و پەرەسەندنى كۆمەلەيتى بە شىنەيەكى تەواو و پىگەيشتوانە خالپىژى بكات و لە ئاستىكى ئەوتۆدا بېت كە پەيوەندىيە كۆمەلەيتەكانى بەرەمە هينان بە تەواوى رىك بخات و سىيستمە كۆمەلەيتەكانى بەرپۆەبردن بەمەموو خاسىتەكانيانەرە بنياد بىت.

بىگومان ناوەندى ئابورى دەبى وەكو ناوەند بېيتە بنەماى بەرەمە هينانى جولەو رەوتى سەروشتى پەرەسەندنى كۆمەلەيتى و لەو ئاقارەشدا ئابورى وەكو فاكترىك دەبىتە بزوينەرى مېژوو چ لە گەياندى كۆمەلدا بە ئاستى پىكەينانى دەولەت چ لە بزواندى كۆمەلدا بۇ بنيادنانى شارستانى و بەرەمە هينانى شارستانىدا، ديارە سەر كۆنەبوونەرەى ئابورى لە كوردستانداو دروست نەبوونى ناوەندى ئابورى هۆى سەرەكى پىكەياتنى بازارى ناوخۆيان بازارى هاوبەشەر بەر پىيەش ئابورى نەيتوانىووە بېيتە بنەماى سەرەكى مەملەنى كۆمەلەيتى لە كۆمەلگاي كوردیدا يان بە واتايەكى تر ئابورى

نەگەيە يىشتۇتە ئەو ئاستەي كە پەيۋەندىيەكانى بەرمەم ھىنان كۆنترۇلى ھەموو ململانى و ئاكوڭىيە كۆمەلەيە تىيەكانى كۆمەلگاي خىلەيە تى كوردى بىكات و لەنىو ململانى يەكى بەربلاوتردا بىيان توينىنتەمە كە ئەويىش ململانى چىنايە تىيە كە لەو ململانى يەشدا چىنى بالا دەست دەسەلاتى خۇي بەسەر ھەموو كۆمەلدا بىكات و دەسەلاتى چىنايە تى خۇي دروست بىكات كە ئاسايى ئەر دەسەلاتەش لە شىۋەي دامەزراوى دەولەتدا دەيىت.

دىارە ئەو ھۆكارانە شىمان خىستەروو كە دەورىان بىنيوۋە لە لە باربرىنى ناۋەندى ئابورى لە كوردستاندا. كە ئەوانىش برىتى بوون لە سىروشتى بەرمەم ھىنانى لاوازو ئىكتىفائى زاتى و لەبەر رۇيشتى ئابورى و رۇلى داڭىرىكىنى كوردستان لە دىرژەمانەمە تاكو ئىستا. كە سەرجم ئەم ھۆكارانە بىنەماي پىكھاتنى ناۋەندى ئابورى كوردستانيان لەبار برىدوۋە بەيپىيەش رىگايان نەداۋە كە زەمىنەي پىكھاتنى دەولەتى كوردى بىرەخسىت، بە واتايەكى تر دروست نەبوونى ناۋەندى ئابورى بۇتە ھۆي ئەۋەي كە فاكتەرى ئابورى نەتوانىت بىيىتە بىزىنەمە مىژوۋ لە كۆمەلگاي كوردىداۋ لە ئاكامدا كورد بگەيەنئە قۇناغى دروستكىردى دەولەت. ھەر ھىچ نەبىت لە سەرۋەختى دەرگەۋتنى چىنى بۇرژواۋ سەرھەلدانى ھەستى نەتەۋايەتەيىدا. بە مانايەكى تر دەتوانىن بلىين لە ئەنجامى كۆنەبوونەۋەي ئابورى لە كوردستانداۋ دروست نەبوونى ناۋەندى ئابورى كوردى ھەست و ھوشىيارى نەتەۋەيى كوردى بە سىروشتى نەخەملەۋە چۈنكە چىنى بۇرژواۋ كە ھەلگىرى پەيامى نەتەۋايە تىيە نە بە سىروشتى و تەۋاۋى پىكھاتوۋە، نە تەۋاۋىيەتەيى ھەلگىرى خاسىت و سىفائە چىنايە تىيەكانى خۇي يىت كە ئەركە نەتەۋەيىيەكان لە راستىدا لە ئەستۋى ئەۋدایە.

لىرەۋە دەتوانىن دروست نەبوونى ناۋەندى ئابورى لە كوردستاندا بە يە كىك لە ھۆكارە سەرەكىيەكانى بەرمەم دروست نەبوونى دەولەتى

کوردی دابنچین و ناسروشتی ناسیونالیزمی کوردیش که تاکو ئیستا ناتوانیت هه لگري بهرنامه ی دهولت و دروست کردنی دهولتی کوردی بیت دهه گهریتوه بۆ باری شیواو ناسروشتی پیکهاتنی ئهو ناسیونالیزمه له ژێر کاریگهری پهره سه ندنی ناسروشتی کۆمه لگای کوردیدا که ئهریش ده رئه نجامی لاوازی و حاله تی ناسروشتی بهرهم هینسان و کۆنه بوونه وه ی ئابوری و دروست نه بوونی ناوه ندی ئابوری کوردی یه له گه ل نه یقوانی بوونی ئابوری به فاکته ری بزوینه ری مینژوو له م کۆمه لگایه دا.

سهرچاوه کان:

- ١-الدكتور محمد عايد الجابري- العصبية و الدولة- دار الشؤون الثقافية العامة- بغداد- ص ٢٢٥.
- ٢- نفس المصدر- ص ٢٥٢.
- ٣- الدكتور سمير امين- التطور اللامتكافيء- ترجمه: برهان غليون- الطبعة الثانية- ص ٢٥.
- ٤- ابن خلدون- المقدمة- دار الجيل- ص ٤٦.
- ٥- شهرفخاني بهدليسي- شهرفنامه- وركيڤي هه ژار- ل ٢٧.
- ٦- هه مان سهرچاوه- ل ٩٨.
- ٧- سي. جي. ادمونز- كورد و ترك و عرب- ترجمه جرجيس فتح الله الطبعة الثانية، اربيل ١٩٩٩- ص ٣٣.
- ٨- شهرفخاني بهدليسي- شهرفنامه- ل ٣٨.
- ٩- شاميلوف- حول مساله الاقطاع بين الكرد- ترجمه الدكتور كمال مظهر احمد. الطبعة الثانية- بغداد- ١٩٨٤- ص ٤٤.
- ١٠- نفس المصدر، ص ٤٤.
- ١١- الدكتور محمد عايد الجابري- العصبية و الدولة- ص ٢٢٠.

- ١٢- عمات قهره داخی - ختیایه تی کوردی و ئاستهنگه کانی بهرهم دروستیونی
فیدراسیون، گۆلاری گهلاوژی نوێ- ژماره (١٥) سالن ١٩٩٩.
- ١٣- الدكتور سمیر امین- التطور اللامتكالی- ص ١٣.
- ١٤- نفاس المصلر- ص ١٣.
- 15-Edith and E.F. Penrose- Iraq- International Relations and National
Development- London- 1978. P.P. 32-33.
- ١٦- مهسهود محمد، حاجی قاری کۆی.
- 17-David Adamson . The Kurdish War- London- 1964. P. 15.
- ١٨- مینورسکی - کورد- وهرگێرانی: حهه سههید حهه کهریم- بهغدا- ١٩٨٤-
ل ٣٣.
- 19-Martin Van Bruinessen- Agha, Shaikh and State, Zedboiks- 1992. P. 11.
- ٢٠- لوسیان رامبو (تومابوا) - الکرد و الحق- ترجمه: عزیز عبد الاحد نباتی-
لربیل ١٩٩٨- ص ٣٥.
- ٢١- ن. آ. خالغین- الصراع علی کردستان- ترجمه: الدكتور احمد عثمان ابوبکر
بغداد- ١٩٦٣- ص ١٣.
- ٢٢- الدكتور قاسم حسین عزیز- البابکیه- دار الفارابی- بیروت- ص ٧٩.
- ٢٣- حسین مروه- النزعات المادیة فی الاسلام- الجزء الاول- ص ٤١٨.
- ٢٤- ولاتگیری رهشه خهلمکی عراق- وهرگێرانی سهلا جه میلی رۆژییهانی-
سلیمانن ١٩٩٧- ل ١٦.
- ٢٥- مهمان سهراچاوهی پینشو، ل ١٦.
- ٢٦- الدكتور عبدالعزیز الدوری- الجذور التاريخية للقومية العربية- بیروت دار
العلمیه للملایین ١٩٦٠، ص ١٦.
- ٢٧- عمات قهره داخی، بزوتنهوهی بابکی و پهیههندی به کوردیهوه، گۆلاری پهیلین،
ژماره (١) ی هاوینی ١٩٩٧.
- ٢٨- احمد بن ابی یعقوب بن جعفر، تاریخ یعقوبی، الجزء الثالث، ص ٣٠٧.

